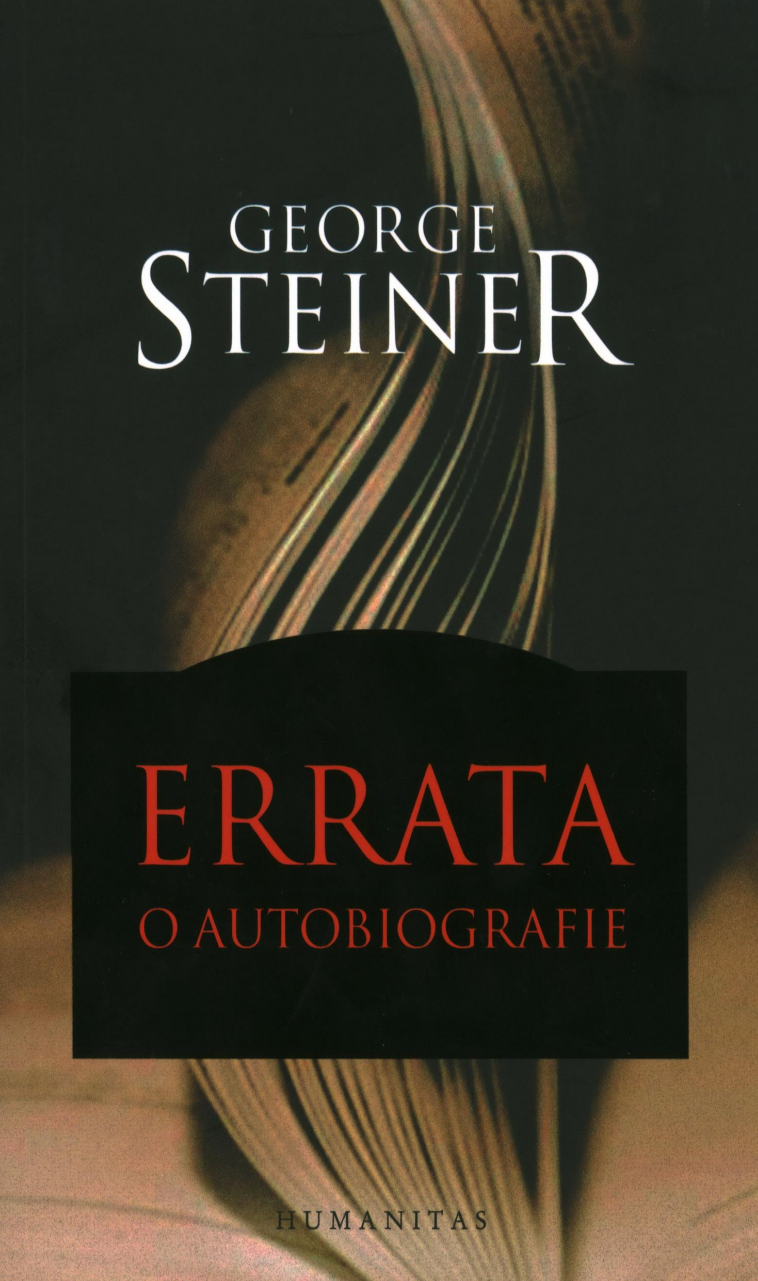
GEORGE
STEINER
ERRATA
O AUTOBIOGRAFIE
HUMANITAS

ERRATA

GEORGE STEINER (n. 1929, Paris), scriitor și lingvist franco-anglo-american, este cunoscut marelui public în special ca eseist, critic literar și filozof. După ce a trecut pe la catedrele universităților din Innsbruck, Cambridge și Princeton, a ajuns, în 1974, profesor de engleză și literatură comparată la Universitatea din Geneva, unde a rămas până în 1994, când s-a pensionat, primind la retragerea sa din activitate titulatura de profesor emerit. De atunci, a susținut numeroase conferințe, în toată lumea, și a predat la Oxford și la Harvard.

Universalismul său cultural i-a determinat pe unii să-l compare cu Stefan Zweig, Michel de Montaigne și Erasmus din Rotterdam. Este membru al Academiei Britanice, iar în 1999 a obținut Premiul Truman Capote pentru întreaga activitate.

În eseuri, abordează subiecte din domeniile teoriei lingvistice, teoriei traducerii, filozofiei pedagogice, filozofiei politice etc.

Selecție de lucrări: *Tolstoy or Dostoevsky: An Essay in Contrast* (1960), *The Death of Tragedy* (1961; *Moartea tragediei*, Humanitas, 2008), *Anno Domini: Three Stories* (1964), *Language and Silence: Essays 1958–1966* (1967), *In Bluebeard's Castle: Some Notes Towards the Redefinition of Culture* (1971), *Extraterritorial: Papers on Literature and the Language Revolution* (1972), *After Babel* (1975; *După Babel*), *Heidegger* (1978), *The Portage to San Cristobal of A.H.* (1981; trad rom. în pregătire la Editura Humanitas), *Real Presences: Is There Anything in What We Say?* (1989), *Grammars of Creation* (2001), *Lessons of the Masters* (2003; *Maeștri și discipoli*), *My Unwritten Books* (2008).

GEORGE
STEINER

ERRATA

O AUTOBIOGRAFIE

Traducere din engleză și note de
DIANA CONSTANTINESCU-ALTAMER

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta
IONUȚ BROȘTIANU

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
STEINER, GEORGE
Errata : o autobiografie / George Steiner;
trad.: Diana Constantinescu-Altamer. – București: Humanitas, 2008
Index
ISBN 978-973-50-1924-2

I. Constantinescu-Altamer, Diana (trad.)

82.09-95

GEORGE STEINER
ERRATA. AN EXAMINED LIFE
Copyright © 1997 by George Steiner
All rights reserved

© HUMANITAS, 2008, pentru prezenta versiune românească

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi CARTE PRIN POȘTĂ: tel. 021/311 23 30
C.P.C.E. – CP 14, București
e-mail: cpp@humanitas.ro
www.librariilehumanitas.ro

Pentru Alexis și Monique Philonenko

1

Ploaia, în special pentru un copil, are mirosuri și culori distincte. Vara, în Tirol, plouă neîncetat. Ploile biciuitoare, insistente și posomorâte cad în perdele tot mai întunecate, de un verde închis. Noaptea, darabana lor seamănă cu zgomotele unui șoarece aflat pe sau imediat sub acoperiș. Chiar și lumina zilei pare îmbibată cu apă. Doar mirosul a rămas la fel de pregnant și după șaizeci de ani. E un miros de piele udă, de vânat atârnat cu capul în jos. Sau, uneori, de vapori emanați de tuberculi îngropați sub noroaie. O lume ca o varză murată.

Vara aducea semne rău prevestitoare. O vacanță de familie în zona rurală întunecată, dar magică a unei țări condamnate. La jumătatea deceniului 1930–1940, în aerul austriac plutea ura contra evreilor și o dorință fierbinte de reunificare cu Germania. Tatăl meu, care era convins de iminența catastrofei, și soțul mătușii mele, de origine neisraelită, încă orbit de optimism, găseau conversațiile stânjenitoare. Mama și sora sa, capricioasă și isterică, căutau să ajungă la o oarecare normalitate. Toate planurile făcute pentru petrecerea timpului liber – înot sau plimbări cu barca pe lac, drumeții prin păduri și pe dealuri – se dizolvau în neîncetata ploaie torențială. Neastâmpărul și încercările mele de a găsi o distracție în cabana nepriietenoasă, care era tot mai rece și, îmi imaginez, mai mucegăită, trebuie să fi fost revoltătoare. Într-o dimineață, unchiul Rudi a plecat cu mașina la Salzburg. A adus de acolo o cărțulie cu coperte albastre, ceruite.

Era un ghid ilustrat al armoariilor din orașul princiar și feudele învecinate. Fiecare blazon, reprodus color, era însoțit

de o scurtă descriere istorică, ce furniza informații privitoare la castelul, domeniul familial, eparhia sau abația pe care o reprezenta. Micul ghid se termina cu o hartă pe care erau marcate locurile descrise, inclusiv ruinele, și cu un glosar de termeni heraldici.

Chiar și în ziua de astăzi mai simt uimirea, șocul sufletesc provocat de această „suzetă" de ocazie. Este greu să exprim în limbajul unui adult combinația, aproape fuziunea, de plăcere și amenințare, de fascinație și stânjeneală pe care am simțit-o când m-am retras în camera mea, în timp ce burlanele scuipau apa care umplea până la refuz streșinile, și am stat ore în șir, întorcând hipnotizat paginile, memorând denumirile încurcate ale acelor turnuri, fortificații și personaje importante.

Deși este clar că pe atunci n-aș fi putut defini sau formula astfel, acel abecedar al armoariilor mi-a indus copleșitoarea senzație că am de-a face cu nenumărate note distinctive, amănunte inutile, singularități diverse ale substanțelor și formelor din lume. Fiecare blazon era complet diferit de oricare altul. Fiecăruia îi corespundea o organizare caracteristică, un motto, o istorie, un teatru de operațiuni militare și o epocă, toate proprii numai lui, toate făcându-l să formeze un întreg unitar și unic. Iar acesta „vestea" o singulară, extrem de complexă existență. În cele patru sferturi, fiecare componentă grafică, nuanță și motiv aducea cu sine o accentuată semnificație proprie. În heraldică, se întâmplă deseori să fie inserată o emblemă în interiorul altei embleme. În limba franceză, acestui sistem i se spune în mod sugestiv ***mise en abyme***. Printre comorile mele se număra și o lupă. Am studiat detaliile figurilor geometrice, siluetele animalelor legendare, romburile, încrustațiile în formă de diamant, diagonalele tuturor blazoanelor; m-am uitat la vârfurile și marginile scuturilor pe care erau gravate și am memorat numărul exact de ciucuri care împodobeau emblema fiecărui episcop, arhiepiscop sau cardinal.

Întrebarea pe care mi-am pus-o mai mult din instinct și la care m-am gândit ca hipnotizat a fost următoarea: Dacă în această provincie obscură a unei țări mici (Austria) existau atâtea blazoane, toate unice, câte trebuiau să fie în Europa sau pe tot cuprinsul globului? Nu-mi aduc aminte ce idee aveam – în caz că aveam vreuna – despre numerele mari. Dar reținc că prin minte mi-a trecut cuvântul „milioane", care m-a speriat. Cum era posibil ca o ființă umană să înțeleagă, să stăpânească o asemenea pluralitate? Brusc însă am avut un fel de revelație, care m-a și bucurat, m-a și îngrozit: că nici un inventar, enciclopedie heraldică și nici o *summa* a fiarelor legendare, inscripțiilor sau semnelor distinctive nu vor putea fi niciodată *complete*, indiferent cât sunt de cuprinzătoare. Emoția nedeslușită și dezolarea care m-au copleșit în acea încăpere slab luminată de soarele tomnatic de la Wolfgangsee – să fi fost oare de o natură vag sexuală? – mi-au indicat, în mare parte, direcția în viață.

Am crescut posedat de intuiția existenței particularului, a unei diversități atât de mari, că nici o clasificare și enumerare nu o pot epuiza. Fiecare frunză a fiecărui copac este altfel decât oricare alta (m-am repezit afară, prin potopul acela, pentru a mă asigura de acest adevăr elementar, dar miraculos). Fiecare fir de iarbă, fiecare pietricică de pe malul lacului erau, pentru totdeauna, pur și simplu „așa cum erau". Măsurătorile nu se repetau niciodată, oricât de bine era calibrat aparatul, oricât de perfect era controlată atmosfera vidată în care se făceau. Trebuia să apară o abatere de o trilionime de milimetru, de o nanosecundă, de grosimea unui fir de păr – el însuși o incredibilă imensitate – față de orice altă măsurătoare anterioară. Stăteam pe pat străduindu-mă să-mi țin respirația, știind că următoarea răsuflare avea să fie semnul unui nou început, că trecutul era deja irecuperabil în succesiunea sa irepetabilă. Să fi ghicit că nu se puteau realiza copii perfecte după absolut nimic, că același cuvânt repetat, chiar și într-un ritm mai rapid, nu era și nu putea fi la fel? (Mult mai târziu

aveam să aflu că această irepetabilitate i-a preocupat deopotrivă pe Heraclit și pe Kierkegaard.)

Pe acea vreme, în zilele care au urmat, experiența personală, contactele mele interumane și peisajul din jurul meu au format un ansamblu mozaicat, fiecare fragment al său fiind simultan și luminos, și rezistent în „quidditatea" sa (termen scolastic pentru înfățișarea absolut necesară, reînviat de Gerard Manley Hopkins). Știam că nu putea exista vreun sfârșit pentru ploaie, pentru numărul sau varietatea stelelor, pentru cărțile ce merită citite, pentru limbile ce trebuie învățate. Mozaicul posibilului putea, în orice moment, să fie dezasamblat și reasamblat așa încât să creeze noi imagini și să capete noi înțelesuri. Dintre nenumăratele sisteme de exprimare, idiomul heraldicii, format din „roșul heraldic", de pildă, sau din simbolul „nașterii nelegitime", trebuia să fie – simțeam, chiar dacă nu reușeam să-l descifrez – singurul special croit pentru uluitoarea diversitate de țeluri, artefacte, reprezentări sau prefăcătorii umane (îmi aduc încă aminte de emoția stranie pe care am simțit-o gândind că un blazon poate să și tăinuiască, dar să și deconspire).

M-am pus, asemenea multor copii, pe făcut liste. A monarhilor și eroilor mitologici, a papilor, a castelelor, a datelor importante, a operelor – am fost luat să asist la *Figaro*, în vecinătate, la Festivalul de la Salzburg. Asigurările plictisite date de părinții mei că există deja asemenea liste, că pot fi consultate în orice almanah sau lucrare de referință nu m-au consolat. (Întrebările mele despre antipapi și modul în care ar trebui să-i includ în liste l-au iritat vizibil pe oarecum simandicosul și catolicul meu unchi.) Indexurile disponibile ale lucrurilor existente în lume, chiar dacă se întindeau pe mii de pagini, atlasurile, enciclopediile pentru copii nu puteau fi niciodată total cuprinzătoare. Era imposibil să nu existe o omisiune – poate chiar cheia ascunsă a întregului edificiu. Efectiv, varietatea era prea mare. Existența se îmbulzea și vuia cu o deferență încăpățânată, ca musculițele în jurul becului. „Cine

poate să țină cu destoinicie socoteala norilor și să verse pe pământ burdufurile cerului?"* (Cum de știuse cel care scrisese versetul 38:37 din Iov despre ploile din Salzkammergut?) Nu mi-aș fi amintit versetul în acel august ploios, deși Vechiul Testament era deja o voce tutelară, dar aflasem despre burdufuri.

Revelația „unicității" incomensurabile m-a fascinat, dar m-a și speriat. Aș reveni la sistemul *mise en abyme* al unui blazon în altul, la acea „punere în abis". Aș lua în considerare o profunzime insondabilă a diferențierii, a non-identității, care ia naștere întotdeauna în eventualitatea haosului. Cum pot simțurile, cum poate creierul să impună ordinea și coerența unui caleidoscop, unui *perpetuum mobile*, reprezentat de furnicarul existenței? Am avut niște coșmaruri confuze din cauza faptului, făcut cunoscut de un ziar oarecare la rubrica despre natură, că o zonă mică din pădurea amazoniană era locuită de 30 000 de specii distincte de gândaci. Privind lung armele baronilor, episcopilor sau cetățenilor de rând, apoi reproducându-le în acuarele și reflectând asupra nelimitatelor variante în care puteau fi reprezentate motivele convenționale și iconografice, am trăit un ciudat sentiment de groază. Detaliile nu se sfârșeau niciodată.

Asemenea infinități îmi produceau o ușoară senzație de greață. Sensibilitatea Greciei clasice se retrăgea din fața numerelor iraționale și a incomensurabilului. Reflexul meu tineresc era să încerc să născocesc un blazon, o manta, niște flamuri heraldice pentru un oarecare Sixtus von Falkenhorst, un prelat imaginar, belicos și senzual, propășit într-un „cuib de vultur" aflat pe un pisc practic inaccesibil, pe a cărui înălțime să fie găzduită lista tuturor listelor, *summa summarum* a toate cele ce există. Acest amestec de încântare și teroare s-a dovedit a fi de o mare importanță.

---

* *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997.

Întreaga mea viață, emoțională, intelectuală și profesională, s-a bazat pe principiul că nu trebuie să ai încredere în teorie. În măsura în care sunt capabil, pot ataca înțelesul conceptului de teorie din cadrul științelor exacte și, într-o oarecare măsură, și din cadrul celor aplicate. Eșafodajele teoretice solicită experimente cruciale pentru a fi verificate sau falsificate. Dacă le sunt respinse argumentele, sunt dărâmate. Ele pot fi construite pe baze matematice sau logice. Invocarea „teoriei" în științele umane, în studiile istorice și sociale, în evaluările literare și artistice sună fals, după părerea mea. Științele umane nu pot fi supuse nici experimentelor cruciale, nici verificărilor (doar la nivel material, documentar). Reacțiile noastre față de ele reprezintă o succesiune de intuiții. În dinamica nelimitată a semanticii, în fluxul semnificațiilor, în influența reciprocă nemărginită a interpretărilor nu se pune decât problema opțiunii personale, a gustului, a reflectării afinității sau a repulsiei. Nu există respingeri ori combateri care să aibă vreun fundament teoretic. Coleridge nu-l respinge pe Samuel Johnson; Picasso nu-l surclasează pe Rafael. În literatură, „teoria" nu este decât o intuiție fără astâmpăr.

Am convingerea că victoria actuală a teoreticului în discursul literar, istoric și sociologic este o autoamăgire, că ea nu duce decât la o mai mare descurajare în fața prestigiului științelor, că ne întoarce la acele blazoane particulare până la faza de ireductibilitate care mi-au făcut viața amară în vara anului 1936. Mai târziu, aveam să aflu că acel sistem heraldic de reprezentare se baza pe un set de reguli teoretice și convenții riguroase, că existau ornamentații și alegorii tipice. Dacă se dorește, este posibilă citirea „teoretică" a înțelesurilor armoariilor. Dar, din punctul meu de vedere, reprezentarea asta abstractă nu poate transmite forța vitală a individualizării. Nu pot da o formă concretă circumstanțelor existențiale – temporale, familiale, psihologice – ale acelei *dramatis persona* care a purtat blazonul. Nu există doi lei rampanți care să ragă la fel aceeași epopee. Aflat sub influența cuvintelor lui Blake, despre „sfințenia particularului detaliat", năucit fiind de ideea

că în șah, după primele cinci mutări, sunt mai multe posibilități decât atomii din univers, m-am trezit izolat de orientarea actuală dominantă înspre teorie. Jocurile din teoria deconstructivismului, din postmodernism, din impunerea modelelor matematice (matematica fiind, deseori, nefiresc de naivă) în studiul istoriei și societății determină în mare măsură climatul îndeletnicirilor academico-critice. Teoreticienii de acum îmi consideră lucrările – dacă s-or obosi să le considere – ca fiind impresionist-arhaice. Ca făcând parte dintr-un gen de heraldică.

Totuși arta și poezia vor furniza întotdeauna creatorilor universal iubiți „o locuință și un nume". Datorită lor particularul, chiar și cel fără de importanță, a devenit inviolabil. Lucru mai adevărat ca nicăieri în altă parte în Cântul IV din poemul *The Rape of the Lock,* al lui Pope:

A constant Vapour o'er the palace flies;
Strange phantoms rising as the mists arise;
Dreadful, as hermit's dreams in haunted shades,
Or bright, as visions of expiring maids.
Now glaring fiends, and snakes on rolling spires,
Pale spectres, gaping tombs, and purple fires:
Now lakes of liquid gold, Elysian scenes,
And crystal domes, and Angels in machines.

Unnumber'd throngs on ev'ry side are seen,
Of bodies chang'd to various forms of Spleen.
Here living Tea-pots stand, one arm held out,
One bent; the handle this, and that the spout:
A Pipkin there, like Homer's Tripod walks;
Here sighs a Jar, and there a Goose-pye talks,
Men prove with child, as pow'rful fancy works,
*And maids turn'd bottles, call aloud for corks.**

* Un Abur statornic învăluie palatul; / Ciudate forme apar la venirea pâclei; / Înspăimântătoare ca visele ermitului de umbre bântuite, /

Ultimele două versuri solicită, fără nici un dubiu, o reducere la teoriile psihanalitice. Totuși, puțin din magia suprarealistă a cântului, cum este cea dată de analiza amănuntului, poate conduce la emiterea unor teorii. Într-adevăr, este posibil ca ironiile autosubversive ale lui Pope să fie boabele de grâu aduse pentru măcinat la moara deconstructivismului. Dar transformate într-un praf teoretic, ce-ar mai furniza ele din farmecul lor de coșmar? Cea mai inteligentă interpretare a acestui pasaj a fost dată de Beardsley, care spune că, dacă nu Dumnezeu, atunci diavolul își are sălașul în detaliu. Întrebați orice copil dacă acel „ceainic viu" poate suferi o deconstrucție sau dacă teoria poate țintui în loc „ulcica umblătoare".

Ori luminoase ca viziunile fecioarelor îmbătrânite. / Când demoni fioroși și șerpi rotindu-se-n spirală, / Spectre palide, morminte deschise și focuri purpurii; / Când lacuri de aur lichid, scene paradiziace / Și domuri de cristal, și Îngeri păzitori. / Nenumărate mulțimi de fiecare parte-s văzute, / Întruchipări preschimbate în diferite forme de Melancolie. / Aici stau Ceainicele vii, cu un braț înainte / și altul îndoit: toarta-i una, ciocu-i celălalt. / O Ulcică colo, ca Tripodul lui Homer merge; / Ici șuieră un Găvan, dincolo flecărește o Gâscă gătită; / Bărbați dătători de copii, pe măsură ce puternice plăsmuiri lucrează, /Și fecioare, sticle scurse, ce după dopuri strigă.

2

Cum poate o voce umană să arunce o umbră imensă, dezgustătoare? Pe unde scurte, radioul ciripea și deseori sunetul era înghițit de influențe electrostatice. Dar discursurile întrerupte ale lui Hitler, atunci când erau transmise, mi-au marcat copilăria (de aici a rezultat, cu mulți ani mai târziu, cartea *The Portage to San Cristobal of A.H.*). Tata își lipea urechea de radiou, străduindu-se să audă. Noi eram la Paris, unde m-am născut eu, în 1929. Unul dintre medicii care au asistat la venirea mea stângace pe lume s-a întors apoi în Louisiana, ca să-l asasineze pe Huey Long. Istoria era întotdeauna prezentă.

Părinții mei părăsiseră Viena în 1924. De la o situație materială precară, dintr-un mediu social ceho-austriac încă la nivel de ghetou, tata s-a înălțat meteoric pe o poziție privilegiată. Viena antisemită, leagăn al nazismului, era, din anumite puncte de vedere, o meritocrație liberală. El și-a asigurat un post de jurist de rang superior, cu *cupeu* (adică avea la dispoziție trăsură și cai), la Banca Centrală a Austriei. O carieră extraordinară se întrezărea înaintea tânărului *Herr Doktor*. Cu o clarviziune sinistră, tata a presimțit dezastrul iminent. O ură antisemită sistematică, doctrinară clocotea și duhnea sub perlele sclipitoare ale culturii vieneze. Lumea lui Freud, a lui Mahler, a lui Wittgenstein era și a primarului Lueger, modelul lui Hitler. La originea lor alienată, nazismul și „soluția finală" sunt mai degrabă imaginile reflectate ale Austriei decât ale Germaniei. La fel ca prietenul său galițian, un oarecare Lewis Namier, tata visa să ajungă în Anglia. Pentru intelectualii evrei est și central-europeni,

cariera lui Disraeli căpătase o aură mitică, cu proprietăți talismanice. Dar tata suferise de poliartrită acută și înțelepciunea medicală din acele vremuri considerase că Franța dispunea de un climat mai blând. Așa că am avut parte de Paris și de un nou început, dar în împrejurări tensionate (mama, vieneză până în vârful degetelor, a deplâns această aparent irațională mutare). Și până la sfârșitul zilelor, tata nu s-a mai simțit ca acasă în mijlocul a ceea ce el numea șovinism arogant, frivolități, miopie franceză a politicii, finanțelor și societății. Era în stare să bombăne în barbă (nejustificat) că toate națiunile și-ar vinde mamele, dar cea franceză se descotorosise deja de ea, pe gratis.

Deși avea o constituție fragilă, tata era o amestecătură de voință și intelect, ambele formidabile. Considera că o proporție surprinzător de mare din umanitate este neacceptabilă. Neglijența, minciunile (chiar și cele „cusute cu ață albă") și ocolirea adevărului îl înfuriau. Nu avea arta iertării. Îi sunt recunoscute contribuțiile aduse în domeniul investițiilor bancare internaționale, tehnicilor de administrare corporativă a finanțelor. În sionismul lui, avea ardoarea omului care știa, de la bun început, că nu va emigra în Palestina. Ex-librisul său prezintă un fascinant candelabru cu șapte brațe curbate spre exterior, înspre Ierusalim. Dar Orașul Sfânt rămâne departe, spre orizont. Tata, ca orice colțișor al casei noastre pariziene, întruchipa belșugul și strălucirea emancipării evreilor* din centrul Europei. Ororile care au transformat în cenușă această umanitate și viziune liberală au distorsionat aducerea aminte. Evocările *Shoah*-ului au facilitat, tragic, rememorarea suferințelor anterioare, în special în Europa de Est. Iudaismul mândru al tatei era, ca acela al unui Einstein sau unui Freud,

* Referință la abolirea legilor discriminatorii și acordarea drepturilor cetățenești. În funcție de țară, emanciparea s-a făcut în perioade diferite și s-a menținut ca principiu constituțional până în anii celui de-al Doilea Război Mondial. Ea a fost reinstaurată, evreii redevenind cetățeni cu drepturi egale, începând din 1945.

de un agnosticism mesianic. Am respirat numai aer de raționalitate, numai promisiuni de Iluminare și toleranță. Am ce le datora, în aceeași măsură, lui Voltaire și lui Spinoza. Zilele de sărbătoare importante, în special Ziua Ispășirii, nu erau considerate de natură tradițională sau teologică, ci apeluri anuale care ne chemau la identitate, la un tărâm de baștină milenar.

În virtutea a ceea ce avea să devină un paradox insuportabil, acest iudaism al speranței seculare și-a căutat garanții talismanice în filozofia, literatura, știința și muzica germană. Metafizica și critica culturală germană, de la Kant la Schopenhauer și Nietzsche, de la poeți și dramaturgi clasici la istorici de prim rang, ca Ranke, Mommsen și Gregorovius, au înțesat rafturile bibliotecii tatălui meu. Ca și primele ediții ale lui Heine, în al căror spirit caustic, în al căror destin agitat și ambiguu, în a căror măiestrie evidentă, atât în limba germană, cât și în cea franceză, tata a văzut oglinzile profetice ale iudaismului european modern. La fel ca mulți evrei germani, austrieci și central-europeni, el a fost fascinat de Wagner. La Viena, în timpul foarte scurtei sale înrolări din 1914, a călărit un cal numit Lohengrin; apoi s-a însurat cu o femeie pe care o chema Elsa. Dar casa ne era umplută, oricum, de întreaga moștenire a muzicii germano-austriece – de Mozart, Beethoven, Schubert, Hugo Wolf și Mahler. Când eram de-o șchioapă, la ora de culcare, mi se permitea uneori să ascult, prin crăpătura ușii sufrageriei, muzică de cameră, mai exact un *Lieder*-recital, susținut de muzicienii care erau invitați la noi acasă. Aceștia erau, din ce în ce mai des, refugiați aflați în situații dezolante. Și totuși, chiar și în întunericul tot mai profund al amurgului politic, o arie de Schubert sau un studiu de Schumann putea lumina mina preocupată a tatălui meu. Când realității abuzate trebuia să i se facă niște concesii, tata le dădea un bobârnac ironic: înregistrările lui Wagner erau acum cântate în franceză.

Numai în scrisorile lui Gershom Scholem, publicate postum, am găsit o nuanță similară de clarviziune neajutorată și avertismente inutile. De nenumărate ori, chiar și înaintea anului 1933, tata a depus eforturi susținute să avertizeze, să alerteze, să le deschidă oamenilor ochii, spunându-le că trebuie să se refugieze. Și n-a fost vorba doar de cei pe care i-a lăsat în urmă, împreună cu mama, la Praga sau la Viena, ci și de persoane din aparatul politico-militar francez, cu care afacerile lui internaționale îl aduseseră în contact. Dar „pesimismul" lui, „prognosticurile lui alarmiste" nu stârniseră decât reacții amabile de respingere sau de ostilitate. Familia și prietenii refuzaseră să se mute. Se putea ajunge în relații rezonabile cu Herr Hitler. Neplăcerile aveau să dispară curând. Epoca pogromurilor se încheiase. În cercurile diplomatice și ministeriale, tata era văzut ca o Cassandră supărătoare, înclinată să dobândească bine-cunoscutele trăsături ale isteriei evreiești. El a trăit acei dezgustători ani 1930 ca un om prins într-o pânză de păianjen, revoltându-se și suferind de inimă. Dar avea și un motiv personal de regret, de care nu putea scăpa.

Studiile de drept și teorie economică pe care le făcuse fuseseră deosebit de solide. Publicase monografii despre teoria economică utopică a lui Saint-Simon și despre criza bancară austriacă de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Necesitatea stringentă de a întreține diferite rude mai puțin calificate, prăbușirea monarhiei duale și efectele Primului Război Mondial îl împinseseră în domeniul finanțelor. Respectase importanța și corectitudinea formală a meseriei sale, dar stima purtată de el pentru cei care o practicau era limitată. (Unul dintre puținii contemporani pe care i-a considerat preeminenți, inclusiv din punctul de vedere al integrității, a fost Siegmund Warburg; cu el, ajunsese să fie ceva mai deschis și să vorbească pe aceeași limbă.) Pasiunile tatei erau cu totul altele. Sănătatea lui precară nu-i permisese să studieze medicina. Ca atare, și-a întors atenția spre istoria dezvoltării minții, spre istoria

și aspectele filozofice ale biologiei. A învățat mult și temeinic. Apetitul pentru limbi străine i-a rămas nepotolit până la sfârșitul zilelor (când a murit, tocmai își însușea metodic limba rusă). Sistemul bancar de investiții îi ocupa majoritatea timpului petrecut în afara casei. Dar în inimă nu reușise să-i pătrundă. Îl lăsase aproape indiferent. Din starea asta de tensiune a rezultat hotărârea lui nestrămutată ca fiul său să nu știe mai nimic despre profesia tatălui. Separarea dintre cele două vieți ale sale putea ajunge până la absurd: „Aș prefera să nu știi care-i diferența dintre o obligațiune și participație." Trebuia să ajung profesor și cărturar desăvârșit. La acest al doilea punct i-am înșelat așteptările.

De ce această ridicare în rang pentru combinația profesor-cărturar, și nu pentru profesiile de artist, scriitor sau muzician, să zicem, care presupun atâta sensibilitate pentru muzică, literatură și artă? Abia dacă mai puteai găsi un muzeu în Paris și, mai târziu, în New York în care să nu mă fi dus în zilele de sâmbătă. Tata, în stoicismul lui obsesiv, avea această preferință instinctivă pentru predare și învățare, pentru descoperirea și transmiterea adevărului, care-i oglindea cel mai bine originea iudaică. La fel ca islamismul, iudaismul este iconoclastic. Se teme de imagine, nu se încrede în metaforă. Iudaismul emancipat îl iubește pe artist și în special pe muzician. El a „născut" mulți maeștri ai scenei și peliculei cinematografice. Cu toate acestea, chiar și în ziua de astăzi, când inspiră într-o asemenea măsură literatura americană, când se poate ocupa de un Kafka, un Proust, un Mandelștam sau un Paul Celan, iudaismul nu se simte deloc în largul lui cu poetica invenției (*fabulația*), cu acei germeni ai „falsității" sau ficțiunii, cu această concurență pe care artele i-o fac lui Dumnezeu. Dat fiind caracterul nelimitat al minunilor din universul creat, când în lumea actuală există atâta bogăție care nu așteaptă decât s-o sesizezi și apoi, prin inteligență, s-o iei, când există atâtea istorii de descifrat, atâtea legi de clarificat, atâtea progrese științifice de făcut, născocirea ficțiunilor, a

maimuțărelilor ar putea fi o ocupație demnă de un adult responsabil? Freud, de pildă, considera că nu. Pe măsură ce omul se maturiza, ajungând să trăiască pe „principiul realității", trebuia să se dezvețe de obiceiul de a crea ficțiuni. Este posibil ca pe undeva prin spiritul neliniștit al tatei să fi dat târcoale un dubiu asemănător. Chiar și cel mai voltairean, cel mai ateu, poate – nu știu –, dintre evrei știe că ***rabbi*** înseamnă, simplu, „învățător".

Abia mai târziu am ajuns să-mi dau seama ce investiție de speranță fără temei, de inventivitate vigilentă făcuse tata educându-mă. Și asta, în anii de suplicii private și publice, când nevoia stringentă de a ne asigura un viitor, în condițiile în care nazismul se apropia tot mai mult, l-a epuizat complet din punct de vedere emoțional și fizic. Mă minunez și acum de istețimea, născută din dragoste pentru noi, a stratagemelor lui. Nu-mi era permis să citesc o nouă carte până când nu-i dădeam la verificat un rezumat al celei pe care tocmai o terminasem. Dacă nu înțelegeam vreun pasaj – alegerile și sugestiile lui erau hotărâte peste capul meu –, trebuia să i-l citesc cu voce tare. Deseori vocea clarifică textul. În cazul în care neînțelegerea persista, trebuia să copiez, de mână, pasajul cu pricina. După care, acesta își dezvăluia de regulă subînțelesurile.

Deși nu prea eram conștient care putea fi scopul final, era menținut un echilibru al lecturilor mele din limbile franceză, engleză și germană. Educația mea a fost, din toate punctele de vedere, trilingvă, iar originea, întotdeauna poliglotă. Radioasei mele mame îi stătea în fire să înceapă o frază într-o limbă și s-o termine în alta. O dată pe săptămână, își făcea apariția la noi o scoțiană mignonă ca să citească în prezența mea și împreună cu mine câte un fragment din Shakespeare. Am pătruns în acea lume, nu știu sigur de ce, prin intermediul lui *Richard al II-lea*. Abil aleasă de cei care m-au pus s-o fac, prima mea recitare publică a unui pasaj învățat pe de rost nu a fost cea a monologului lui Gaunt, ci a cuvintelor

de rămas-bun ale lui Mowbray, cu euforia lor caustică, tipică exilului. Un erudit refugiat m-a inițiat în greacă și latină. Prezența lui emana un miros de supă prea scăzută și durere.

Nu pricep nici acum, darămite să exprim în cuvinte, care a fost intenția tatei. Am acceptat, cu un avânt de netăgăduit, ideea că studiul și dorința nesățioasă de înțelegere sunt cele mai naturale, decisive idealuri. Conștient sau nu, scepticul cel ironic stabilise pentru fiul său un Talmud care nu avea legături cu educația religioasă. Trebuia să învăț cum să citesc, cum să includ cuvântul și comentariul, oricât de nesigure ar fi fost, în speranța că într-o bună zi va exista posibilitatea să extind comentariul, să măresc șansele de supraviețuire a textului, printr-o nouă interpretare, care să-l pună într-o altă lumină. Copilăria mea a fost transformată într-un eveniment cultural pretențios.

Confirmarea a venit într-o seară de iarnă, nu cu mult înainte de cea de-a șasea mea zi de naștere. Tata îmi povestise, în linii mari, *Iliada*. Ținuse cartea departe de mâna mea nerăbdătoare. Dar în seara aceea deschisese în fața noastră o ediție din 1793, în traducerea lui Johann-Heinrich Voss. Întorsese paginile până la Cartea a XXI-a. Înnebunit de moartea dragului său Patrocle, Ahile îi măcelărea pe troienii fugari. Nimic nu-i putea domoli furia ucigașă. Unul dintre fiii lui Priam îi apare în cale. Nefericitul Licaon abia se întorsese din Lemnos, pentru a da o mână de ajutor la apărarea orașului tatălui său. Nu cu mult timp înainte, Ahile îl capturase și îl vânduse ca sclav în Lemnos, în acest fel punându-l – ironia sorții – la adăpost. Dar Licaon s-a întors. Acum tânărul îngrozit îl recunoaște pe acel înspăimântător om, orbit de furie, care se năpustește asupra lui. Citez din versiunea lui Robert Fagles (1990):

... He ducked, ran under the hurl
And seized Achilles' knees as the spear shot past his back
and stuck in the earth, still starved for human flesh.
And begging now, one hand clutching Achilles' knees,
the other gripping the spear, holding for dear life,

Lycaon burst out with a winging prayer: "Achilles!
I grasp your knees – respect me, show me mercy!
*I am your suppliant, Prince, you must respect me!"**

Groaza abjectă a lui Licaon se întețește:

"And it's just twelve days that I've been home in Troy –
all I've suffered! But now, again, some murderous fate
has placed me in your hands, your prisoner twice over –
Father Zeus must hate me, giving me back tot you!
Ah, to a short life you bore me, mother – mother..."

Și încă un sofism patetic, final:

"Listen, this too, take it to heart, I beg you –
don't kill me! I'm not from the same womb as Hector,
Hector who killed your friend, your strong friend,
gentle *friend!"****

---

* Pentru traducerea în limba română, am recurs la Homer, *Iliada*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1995, trad. în metru original de George Murnu, Cartea XXI, p. 452.

„Suliț-asupra-i atunci ridică șoimanul Ahile / Gata-l izbi, însă el s-apleacă sub ea, se strecoară / Și-i s-aruncă-n genunchi, iar lancea-nsetată de trupul / Cel omenesc după spate-i trecu și pe țărnă se-nfipse. / Rogu-se atuncea c-o mână luând de genunchi pe Ahile, / Lancea cu alta ținând din toată puterea Licaon, / Vorbe ce zboară rostind, se milcuie așa lui Ahile: / «Rogu-te, Ahile,-n genunchi, aibi milă și zilele cruță-mi, / Doar se cuvine, că iată-mă cad rugător, o, mărite,» [...]"

** *Ibidem* „Dacă-mi dai drumul, avea-vei de trei ori atâta. Nu-s multe / Zile de cându-s la Troia; astăzi e-a douăsprezecea. / Doamne, și ce-am pătimit! În mâinile tale m-aduse / Soarta cea tristă din nou. Oropsit voi fi dară de Zeus, / Dacă din nou m-or da ție. Ah, scurt îmi e veacul ce mama / Mi-a dăruit, Laotoe, copila bătrânului Altes, [...]"

*** *Ibidem*, p. 453 „Dar îți mai spun încă una și judec-apoi și tu singur: / Nu-mi lua viața, că nu sunt eu frate de-o mamă cu Hector, / Care ucise pe bunul tău soț, pe voinicul Patroclu."

După fiecare vers, tata se oprea, luându-și un aer de neajutorare bine cântărită. În numele lui Dumnezeu, oare ce avea să se întâmple în continuare? Trebuie să fi tremurat de entuziasm și frustrare, efectiv să fi tremurat. Ah, a zis papa, traducerea lui Voss avea o hibă, o hibă existentă, într-adevăr, în toate traducerile disponibile. Pentru siguranță, *exista* și originalul – cel grecesc, al lui Homer –, care stătea deschis pe masă, alături de un lexicon și o gramatică introductivă. Ar trebui să încercăm să traducem singuri pasajul problematic? Greaca, a adăugat tata, nu era dificilă. Poate că ne-am putea descurca cu replica lui Ahile. Și m-a luat de deget, apropiindu-mi-l de cuvintele grecești cu pricina:

"Fool,
don't talk to me of ransom. No more speeches.
Before Patroclus met his day of destiny, true,
it warmed my heart a bit to spare some Trojans:
droves I took alive and auctioned off as slaves.
But now not a single Trojan flees his death,
not one the gods hand over to me before your gates,
none of all the Trojans, sons of Priam least of all!
Come, friend, you too must die. Why moan about it so?
Even Patroclus died, a far, far better man than you.
And look, you see how handsome and powerful I am?
The son of a great man, the mother who gave me life
a deathless goddess. But even for me, I tell you,
death and the strong force of fate are waiting.
There will come a dawn or sunset or high noon
when a man will take my life in battle too –
flinging a spear perhaps
or whipping a deadly arrow off his bow."

---

* *Ibidem*, p. 453 „Nu-mi jurui tu răscumpăr și nu mai crâcni, o, nebune. / Până ce încă nu dase năpasta de bietul Patroclu, / Mie-mi era mai în voie să cruț pe troieni, pân-atuncea / Eu am pus mâna pe mulți și pe toți i-am vândut. Dar acuma / Nu va scăpa cu viață nici unul din cei care

După care Ahile îl omoară pe Licaon, care stătea îngenuncheat lângă el.

Tata a citit textul grecesc de mai multe ori la rând. M-a pus să repet silabele după el. Dicționarul și gramatica au fost deschise. Ca desenul unui mozaic viu colorat îngropat sub nisip, când torni apă pe el, cuvintele și expresiile au început să capete formă și înțeles pentru mine. Cuvânt după cuvânt și vers după vers. Am rămas cu amintirea elocventă a unei nedumeriri, a unei conștiințe copilărești, incomplet maturizate, care a fost pusă în încurcătură de un singur cuvânt, „frate", prezent în cadrul unei sentințe la moarte: „Mori și tu, frate, și taci." Și de gravitatea, în măsura în care o puteam pricepe eu, întrebării: „De ce te mai vaieți zadarnic?" Foarte încet, permițându-mi să folosesc deosebit de apreciatul lui stilou Waterman, tata m-a lăsat să trasez pe hârtie unele dintre literele și accentele grecești.

Profitând de entuziasmul meu (avea să mai treacă ceva timp până aveam să descopăr că traducerile după Homer ***nu*** omit nici un amănunt palpitant), papa mi-a mai făcut, într-o doară, o propunere: „Oare putem învăța pe de rost câteva versuri din pasajul ăsta?" Ca atare, clara inumanitate a mesajului lui Ahile, cu toată groaza vag conturată pe care o insufla, nu avea să ne mai părăsească niciodată. De altminteri, cine ar fi putut spune ce era posibil să mai găsesc pe noptieră când aveam să mă întorc în dormitor? Am luat-o la fugă într-acolo. Am găsit primul meu volum de Homer. Probabil

---

zeul / O să mi-i puie în mână-naintea cetății, nici unul, / Oricare-o fi din ai voștri, necum feciorii lui Priam, / Mori și tu, frate, și taci, de ce te mai vaieți zadarnic? / Doar a murit și Patroclu, și ce ești tu față de dânsul? / Uită-te-ncoace și vezi ce mândru sunt eu și ce mare; / Tata mi-e domn și viteaz, iar mama-i zeiță, și totuși / Nu mai puțin, și pe mine m-adulmecă moartea și soarta / Ne-nduplecată pe veci. Dimineața, namiază ori seara / Are să vie o vreme, când unul și mie o să-mi curme / Firul vieții, cu lancea lovindu-m-aici ori cu arcul."

că orice altceva devenise mai puțin important pentru ora aceea târzie.

Iliada și *Odiseea* au fost tovarășe de-o viață. Am încercat să-mi plătesc datoriile pentru dragostea cu care am fost înconjurat studiindu-l pe Homer și scriind despre el. Fiica mea, Deborah, este un filolog metodic, care poate clarifica multe probleme, dar intuiția mea de amator (provenit din latinescul *amator*, „admirator") îmi spune că editorul care a compilat fragmentele orale ale epopeii Troiei pentru a obține textul unificat al *Iliadei* noastre a fost, ulterior, autorul *Odiseei*. Geniul celor două lucrări diferă exact ca un roman de o baladă excepțională. În *Odiseea* simt un oarecare scepticism, uneori jucăuș, alteori tragic (în special în timpul dialogului lui Ulise cu Ahile, în împărăția lui Hades), la fel ca și în exaltarea neanalizată a eroismului ucigaș din *Iliada*. O cercetare, banală din anumite puncte de vedere, ar trimite la poemele anterioare.

Am colecționat traducerile englezești ale epopeilor și imnurilor homerice. Câteva sute, în total. Din întreaga mea lucrare, *Homer in English*, un adevărat tezaur, în 1996 a fost publicată o selecție, care a avut asupra mea un efect aproape instantaneu, de mare satisfacție. Ea mi-a amintit de anii de pribegie prin depozite de cărți, de licitații, de prăvălioarele de pe Charing Cross Road și de cutiile prăfuite. Și mi-a amintit de niște descoperiri neașteptate – de un *Homer* de-al lui Hobbes, ediție princeps după care alergasem un sfert de secol; și de achiziționarea, contra unei sume care depășea cu mult limita rezonabilului, a două cărți: primul volum scos de Lamb cu povești inspirate din *Odiseea*, un volum foarte rar, și versiunea originală a celui dintâi *Canto* al lui Pound (Circe-*canto*, în stare excepțională, luat de sub un teanc prăfuit de săptămânale celofanate). Antologia asta conține o istorie a limbii, de la Caxton la Walcott, de la Chaucer la Tom Gunn; face o cronică a conștiinței anglo-americane pe măsură ce substanța trasoare radioactivă a creațiilor homerice se mută de la o generație la alta, determinându-le structura să devină

fluorescentă. Iar pentru mine, fiecare pagină îmi amintește de timbrul vocii tatălui meu.

În schimbul fatal de cuvinte dintre Licaon și Ahile se concentrează în mare măsură ceea ce noi percepem a fi limitele discursului uman în fața morții. Pentru a lua singur cu asalt întreaga narațiune (a o învăța pe de rost), trebuie să te afli în posesia unei furci, ca să te aperi de iluzie. La fel ca în cazul eroului nuvelei *Moartea lui Ivan Ilici*, scrisă de Tolstoi (Tolstoi a fost unul dintre cititorii preeminenți ai *Iliadei*), fatalismul lui Ahile – cu tandrețea lui momentană, inexpresivă ca și ochii anticelor statui grecești – ne atrage atenția asupra trivialității noastre. Ahile este instrumentul lucid al extincției care coexistă cu viața. Mai dură decât edictul trufaș al lui Falstaff, care spune că toți îi suntem datori Domnului cu o viață, aluzia lui Ahile face referire la faptul că toți îi suntem datori morții cu o viață. Și totul capătă o limpezime teribilă. Christopher Logue aude rezonanța luminii reflectate de casca lui Ahile „țipând peste cei trei mii de ani care ne despart de el". Incluzându-și explicit moartea iminentă în cea a băiatului cuprins de isterie, Ahile exprimă o clemență enigmatică: atunci când concurează cu realitatea altfel insuportabilă, omul iartă condiția umană, iartă viața pentru că este așa cum este, adică indiferentă și cu aceeași finalitate pentru toți.

În cele două epopei, există numeroase astfel de „însumări". O încercare de înțelegere, pe cât se poate, a naturii reprezentării și amintirii faptelor reale și fictive are ca punct de plecare capitolul de la curtea regală a fenicienilor, din Cartea VIII a *Odiseei*. Demodocus, menestrelul cel orb (vederii sale îi luase locul perspicacitatea), cântă în fața stăpânilor lui și a oaspetelui lor necunoscut. Cântă despre bătăliile de la porțile Troiei și despre Ulise. Apucându-se să cânte odată cu el, călătorul izbucnește în lacrimi. După părerea mea, nu a făcut-o numai din cauza evidentului patos al aducerii aminte, numai pentru că i-au revenit în memorie poveștile destinelor triste ale foștilor tovarăși de arme. Explicația e și mai cumplită: a făcut-o pentru

că recitalul menestrelului îl obligă pe Ulise să-și recunoască „distrugerea", diseminarea propriei persoane. El păşise deja pe tărâmul nesubstanţialei nemuriri a ficţiunii. Fusese „golit" când intrase în legendă. Nici o poetică de după Homer, nici o analiză filozofică a statutului imaginarului în raport cu empiricul nu au reuşit să impresioneze atât de mult. În literatură şi arte sunt privilegiate alte metode de oglindire interioară, cum ar fi fragmentele din *Figaro* interpretate de orchestra de cameră la ultima cină a lui Don Giovanni sau întoarcerea naratorului la Veneţia, în cazul lui Proust. Nici una nu este mai plină în semnificaţii şi mai complexă decât audiţia la care-l supune Demodocus pe Ulise.

Sau gândiţi-vă la întâlnirea nocturnă dintre Priam şi Ahile, din Cartea XXIV a *Iliadei*. Tatăl îl imploră pe ucigaş să-i dea trupul fiului său, Hector. Îşi lipeşte buzele de „acele mâini ucigătoare de făpturi omeneşti". Fiecare vers este – nu mă pot exprima altfel – total disproporţionat în raport cu reacţiile noastre. Din nou, şablonul este de o veridicitate neîndurătoare pentru viaţă (pentru moarte). Ambii bărbaţi plâng jalnic. Ahile ştie că victoria sa în faţa lui Hector va duce la propria sa pieire şi la distrugerea oraşului fortificat al lui Priam. El nu mai avea să aibă parte de o întoarcere acasă, la propriul său tată, şi el îmbătrânit. Dar acum, sub acel coviltir al morţii, este momentul să mănânce. Nici o durere, oricât de sfâşietoare, nu poate anihila complet foamea. Ahile îi aminteşte lui Priam că Niobe, după ce-i fuseseră masacraţi toţi copiii, „s-a apucat să mănânce carne" (după cum a interpretat un traducător din epoca regelui Iacob I). Oare Shakespeare ar fi riscat să dea aceeaşi nuanţă? Tolstoi a înţeles perfect pasajul.

Dimensiunile implicite aici sunt cele ale „clasicului". Ce este „clasicul"? Care este influenţa persistenţei lui, de-a lungul timpului, asupra limbilor şi societăţilor schimbătoare? Cine-i permite orbului Homer să ciocănească cu vârful bastonului tocmai în Dublinul lui Joyce?

Eu definesc „clasicul", în literatură, muzică, arte și argumentul filozofic, ca fiind adversarul nostru într-un fel de confruntare, un adversar care ne „citește". Ne citește mai bine decât îl citim (ascultăm, percepem) noi. Definiția asta n-are nimic paradoxal, darămite tainic. Ori de câte ori ne încercăm forțele cu el, clasicul ne chestionează. Ne contestă posibilitățile, din punctul de vedere al conștiinței și intelectului, al minții și corpului (multe dintre reacțiile primare artistice și chiar intelectuale sunt pur trupești). Clasicul ne întreabă: „Ai înțeles?", „Ai rejudecat responsabil problema?", „Ești pregătit să răspunzi întrebărilor potențialei ființe transformate, îmbogățite pe care am modelat-o?"

Haideți să luăm, pe rând, aceste întrebări.

Arta înțelegerii (hermeneutica) se prezintă sub forme la fel de variate ca și subiectele ei. Simbolurile sunt nelimitate; atât din punctul de vedere al modurilor de combinare, cât și al semnificațiilor. Nimic nu este mai înspăimântător în condiția umană ca faptul că putem intenționa și/sau spune *orice*. Această nelimitare semantică implică o varietate nerestricționată a abordărilor, în vederea interpretării. În cazul limbajului, în orice formă de discurs sau text, în general în orice formă de comunicare, cuvintele descoperă noi cuvinte. Nu există nici o limitare apriorică a modurilor în care poate fi organizată această căutare, această urmărire a semnificațiilor. Cuvintele pe care le folosim pentru a lămuri, a parafraza sau a interpreta („traduce") un mesaj, un text scris înainte de epoca noastră, împărtășesc cu respectivul mesaj sau text o nedeterminare radicală. Ele sunt, după cum ne-au învățat lingviștii de după Saussure, repere arbitrare, convenționale. Un „cal" nu este mai cal decât un *cheval*. Simbolul are doar o libertate formală.

Pe de altă parte, dincolo de definiția lexico-gramaticală, simbolul are tonuri fonetice, istorice, sociale și idiomatice tari și slabe. El conține conotații, asocieri, sensuri anterioare, valori și sugestii tonale și chiar grafice, figurative (aspectul, „forma"

cuvintelor). Cu excepția notațiilor convenționale din matematică și logică, unitatea semantică nu este niciodată complet neutră sau complet „de formă" („jocurile lingvistice" ale lui Wittgenstein). Totuși, textul original și cel interpretat ori descifrat sunt reciproc incompatibile. Fiecare acționează asupra celuilalt prin intermediul unor procese care, la rândul lor, acționează unele asupra altora. Fiecare explicație, fiecare propoziție critico-interpretativă constituie un alt text.

Acesta este motivul pentru care, în Vest, știința de carte, în amalgamul ei ebraico-elenic, a fost, până recent, o știință a comentariului și a comentariului făcut asupra comentariului, aproape *ad infinitum*. (Pentru „facerea cărților" și a cărților despre alte cărți nu există, după cum observă Ecleziastul, nici un sfârșit.) Ca să asculți cuvinte, ca să le citești, trebuie, conștient sau nu, să ieși din context, pentru a le plasa într-un tot unitar, cu înțeles. Aici prevalează din nou, în sens strict (dar ce e, de fapt, un „sens strict"?), nelimitarea. Contextul informativ al oricărei fraze a lui Flaubert, să zicem, din *Madame Bovary*, este cel al paragrafului, al capitolului, al întregului roman din care face ea parte. Și este și cel al caracteristicilor limbii franceze din perioada și zona lui Flaubert; al istoriei societății franceze; al ideologiilor, politicilor, asocierilor colocviale și referințelor implicite și explicite, care impun, care răstoarnă sau ironizează ceva, prin cuvinte, prin expresii nuanțate plasate exact în fraza-cheie. Piatra se izbește de suprafața apei și cercurile concentrice clipocesc înspre exterior, către orizonturile nesfârșite. Contextul – fără de care nu există nici sens, nici înțelegere – este reprezentat de întreaga lume.

Prin urmare, după părerea mea, poststructuralistul și deconstructivistul susțin un neadevăr pretinzând că „în afara textului, nu există nimic", că discursul este un joc autonom de umbrire și anulare continuă a validării referențiale a propriei intenții și semnificații. Înțelesul este strâns legat de circumstanță, de realitățile percepute (oricât de conjuncturale sau vremelnice ar fi ele), la fel cum este și trupul nostru. În

cazul unui om sensibil, cu mare receptivitate, încercările de înțelegere, de „citire corectă" sunt, în orice epocă, de natură istorică, socială și ideologică. Nu-l putem „auzi" pe Homer, la fel ca primii lui spectatori. S-ar putea chiar să fie adevărat că, la sfârșitul secolului XX, *Odiseea* ar trebui datată după lucrarea lui Joyce, *Ulise*, după cum a afirmat Borges. Dar tocmai aceste elemente vitale determinante ale contextului relieface absurdul postulatului că s-ar putea da un înțeles fără referințe externe, adeseori nelingvistice.

Fiecare propunere de înțelegere, fiecare tentativă de interpretare și „decodificare" (acestea două fiind absolut inseparabile) reprezintă un proiect cumulativ, argumentativ, autocorector de pătrundere și repătrundere a textului. Atributul de trivialitate, de lucrare efemeră – în muzică, literatură sau arte – trebuie clasat și înțeles o dată pentru totdeauna. Într-un sens perfect rațional și pragmatic, o semnificație serioasă – verbală, imagistică, artistică – este inepuizabilă din punct de vedere al interpretărilor. Nu poate fi disecată sau reținută într-un punct fix. Fiecare citire și absolut toate citirile, în sensul larg al termenului, fiecare și toate interpretările critico-hermeneutice rămân provizorii, incomplete și posibil eronate. În ceea ce privește limbajul, nici un dicționar nu este complet. Definițiile și domeniile de utilizare ale cuvintelor suferă transformări – suferă transformări *Sprachfeld*-ul* lor, după cum se exprimă foarte plastic germanii – pe tot parcursul istoriei limbajului, în funcție de regiune, vârstă și categorie socială. Gramatica, „nervul" gândirii, are, și ea, o istorie bogată, tensiuni dialectice între corectitudine (o noțiune stabilită „foarte de sus", foarte autoritară) și acțiuni subversive, între moștenire și inovație. Orice inițiativă de a da un înțeles exprimării sau expresiei umane se va face – se va „petrece", în conotațiile laice ale acestei expresii biblice – între convenție și anarhie, între clișee și creație. Posibilitățile de variație, de modificare

* Câmpul vorbirii (germ.).

sunt, formal, nelimitate. La fel cum sunt cele de receptare și interpretare. Instrumentele variază de la restaurarea, pe cale arheologică și epigrafică, a textelor mutilate tocmai până la psihanaliză, de la exegeză biblică și glose interliniare până la fantasmagoriile deconstructivismului, de la analize ale ordinii sintactice logice până la interpretările socio-istorice și observațiile critice făcute de adepții lui Toma d'Aquino și Marx. Spectacolul înțelegerii și raționării este oferit tuturor. Dar chiar și cele mai variate, cele mai sistematice „aranjamente" ale unui text, ale înțelesurilor înțelesului lui nu vor ajunge să aibă o finalitate. Clasicul eludează determinarea finală.

În asta constă dificultatea. Un cititor (ori un spectator, ori un ascultător) expert, având, în cazul literaturii, cunoștințe lingvistico-istorice temeinice și fiind, ideal, sensibil la varietatea de sensuri și metafore ale limbii, intuitiv inspirat în empatia sa – ca un Coleridge ce-l citește pe Wordsworth, ca un Karl Barth ce face comentarii pe marginea epistolei către romani, ca un Mandelștam care îi dă o replică lui Dante –, va ajunge să fie doar „atât de aproape". Forța vitală, fundamentală a poemului sau prozei de elucidat, puterea lui/ei de a rezista timpului vor fi cu neputință de învins. Nici o hermeneutică nu este echivalentă cu obiectul ei. Nici o reformulare – prin intermediul „disecției" analitice, parafrazei sau descrierii emotive – nu poate înlocui originalul (în efemer, în funcțional, ca element de substituție aflat la îndemână).

Dovada este dată de muzică. Înțelegerea esenței sale rezidă în performanțele următoare. De aceea, interpretările și criticile sunt, în caz de onestitate maximă, mai mult sau mai puțin sugestive, îmbunătățind recitalurile individuale – aceste manifestări întotdeauna vremelnice. Dar tocmai această subiectivitate temporară, această nevoie persistentă de reconsiderare și îmbunătățire, dă o anumită legitimitate proiectului deconstructivist. Nici un ordin extern, fie el tropul revelației divine ori dorința expresă a autorului, nu poate garanta interpretarea. Și nici consensul n-o poate face, el însuși fiind întotdeauna

parțial sau temporar, în tot ceea ce înseamnă cultură „de specialitate" sau generală. Experiența spune că este posibil să dăm interpretări greșite, în ciuda oricăror eforturi și unanimități de păreri. Logic, este ușor de înțeles că libretul din fața noastră nu semnifică *nimic*, că el are în vedere și pune în scenă doar non-sensuri. Este foarte posibil ca autorul să-și fi bătut joc de propria lucrare, introducând în portativ linii-fantomă, de înfloriturí melodice. Dar presupunerile care se ascund sub această imposibilitate de interpretare, sub această dispersare în vid, sunt, și ele, arbitrare, adânc înrădăcinate în limbajul în care sunt formulate (deconstructiviștii și postmoderniștii emit păreri prolixe). Dintre toate lucrările mele, în *Real Presences* (1989) am propus cel mai explicit să se pună accent pe altceva: pe relațiile – oricât de netransparente ar fi – dintre cuvânt și lume, pe intențiile – oricât de greu de dibuit ar fi – ale textelor și operelor de artă ce solicită recunoaștere. Aici, ca și – atât de des – în harababura din propria noastră ființă, grăuntele vital, exemplul de viață este cel al judecății sănătoase.

Dar repet: orice înțelegere este limitată. E ca și cum un poem, o pictură, o sonată ar trasa în jur un ultim cerc, pentru a-și asigura spațiul inviolabil de autonomie proprie. Caracterizez clasicul, în general, ca având acest spațiu de o rodnicie perenă. El ne determină să ne punem semne de întrebare. Ne transformă interpretările greșite, slăbiciunile și dezacordurile nu într-un haos relativist, într-un „orice merge", ci într-o aprofundare. Interpretările care merită atenție, criticile ce trebuie luate în serios sunt cele care-și fac vizibile limitările și neajunsurile. La rândul ei, o asemenea vizibilitate ajută la manifestarea caracterului inepuizabil al subiectului. Ținuturile sălbatice sunt mai tentante fiindcă celui care încearcă să le înțeleagă nu i se permite să se apropie prea mult de ele.

Când ne asumăm sarcina de a reacționa în fața clasicului cu orice talente, mustrări de conștiință și simțăminte dispunem, atunci când năzuim să ne reparăm erorile într-o manieră

înțeleaptă, practicăm ceea ce eu numesc *filologie*. Rădăcinile cuvântului pornesc tocmai din miezul tuturor lucrurilor: „filologia" conține și „iubirea", și *logos*-ul. Ea vorbește despre dialogul inițiat nu atât de noi înșine, cât de poemul, sculptura, fuga sau textul filozofic cu care ne confruntăm.

După o înțelegere parțială, după un act filologic, dar inseparabilă de el, vine reacția. Reacțiile sunt la fel de variate precum interpretările. În cazul privilegiat al unei reacții prompte, interpretarea capătă înțeles dublu. Un muzician interpretează partitura pe care o cântă, în timp ce o cântă. Un regizor și actorii îl interpretează pe *Hamlet* atunci când îl pun în scenă. Orice performanță muzicală, orice reprezentație teatrală este un act pur de hermeneutică, o formă de prezentare explicativă a înțelesurilor. Dirijorii, regizorii de teatru, actorii care citesc poezii în public se află în primul rând al frontului celor care reacționează și interpretează. Ca și traducătorul, de altfel. Oricât de mediocră sau exaltată ar fi, oricât de mult ar oglindi automatismele ori inventivitatea celui care o face, traducerea reprezintă întotdeauna prima încercare de înțelegere. Traducătorului i se spune și „interpret". El își dorește să transmită simțămintele autorului. O oglindă privește în altă oglindă, reflectând câte raze de lumină poate. Traducerea este în stare să transpună opera într-o bogăție de stiluri și de „replici". Acestea includ parodia, variațiunile tematice, ridiculizarea, pastișa și nenumărate moduri de adaptare (*Hamlet* în „haine noi", în balet, operă, poeme simfonice, pictură, spectacole pe gheață). Într-adevăr, structurile temei și variațiunii par a fi fecunde în practica noastră intelectuală și estetică din Occident. „Odiseele" apar cu nemiluita, de la Homer până la Joyce și Derek Walcott. În secolul acesta, au existat nenumărate „Antigone". Oedip și-a aruncat umbra veșnic reînnoită (reinterpretată) asupra tuturor, de la Sofocle la Freud. În formele ei imitative, dezintegratoare, satirice ori patetice, arta lui Picasso este un indice cultural al trecutului. Nu avem un cititor mai subtil al lui Velásquez sau al lui Ingres decât Picasso; nu există

un om care să-l fi înțeles mai bine pe Goya decât Manet; și este imposibilă o critică mai pertinentă a romanului *Madame Bovary* decât cea din *Anna Karenina*. Acesta-i privilegiul suprem al clasicului – să solicite, să genereze o reacție activă (o „rejudecare"), chiar și atunci când îți limitezi activitatea, așa cum m-a sfătuit tata, la o învățare pe de rost. În ceea ce privește literatura sau muzica, memorizarea reprezintă o primă reacție. Este începutul procesului de înțelegere a ceea ce au vrut să spună gânditorii și poeții antici atunci când au proclamat Memoria ca fiind mama Muzelor. Învățatul pe de rost reprezintă filologia în plină acțiune. Adică, citești un clasic cu creionul în mână.

A treia pretenție pe care o au de la noi arta, muzica, literatura și filozofia serioasă este cea mai greu de formulat, iar explicația este departe de a fi mulțumitoare. Orice experiență modifică întru câtva conștiința. Indiferent dacă efectul este subconștient ori traumatic, nu există întâmplare petrecută în plan psihologic sau fizico-material care să nu influențeze întregul ansamblu care constituie identitatea noastră. În torentul peripețiilor instantanee, impactul acestora, asemănător cu cel al particulelor încărcate electric care sunt răspândite pe tot cuprinsul planetei noastre, este infinitezimal și imperceptibil. Dar ființa fiecăruia dintre noi procesează; ea este într-o schimbare perpetuă. O întâlnire dezinteresată, atât de des complet neașteptată – un tablou sesizat brusc pe un perete sau într-o galerie, o melodie care te face să te miști și să visezi în voie, un poem, un roman sau o piesă de teatru care, cum s-ar spune, stă la pândă ca să te prindă la înghesuială –, deci o ciocnire între conștiință și mesajul cultural semnificativ pentru ea, între puterea de percepție și simbolul estetic, are unul dintre efectele cele mai puternice. Așa ceva ne poate transforma. Lucru adevărat în special în cazul muzicii, deși procesul prin care se poate pune stăpânire pe ea are o natură și un *modus operandi* puțin înțelese. Cuvântul german *Stimmung*, însemnând „dispoziție" și „stare sufletească", înglobează

și înțelesurile de „tonalitate" și „acordare muzicală". Noi suntem „acordați" de muzica ce ne posedă. Însă impulsuri stimulative similare ne produc atât pasiunile spontane (școlarii vorbesc, convingător, despre „o nebunie"), cât și dezgustul față de una sau alta dintre lucrările de literatură ori artă. Indiferența face parte dintr-o enigmatică zonă intermediară. Interconexiunile dintre antenele personale strict private – experiență sau pregătire anterioară, așteptări mai mult sau mai puțin mărturisite, convenții socioculturale potrivite cu vreo dispoziție (*Stimmung*) de moment sau cu o circumstanță accidentală – ne eludează. Dar „actul-experiență" și efectele sale asupra noastră sunt evidente.

Cu voia lui Keats, toate mesajele, toate metodele de formare a semnificațiilor – verbale, interpretative (în sensul larg), muzicale – „se răsfrâng asupra noastră după un tipar palpabil". Ele cer să fie auzite, ne solicită să le înțelegem, acolo unde nici receptarea, nici interpretarea nu pot fi vreodată neutre. Acel „tipar palpabil" răsfrânt asupra noastră poate fi trivial sau înșelător de strălucitor, cum ar fi cel proiectat de industria publicitară, literatura de duzină, pornografie sau ifosele ceaiurilor dansante. Poate fi și pedagogic – un domeniu practic nelimitat, care se extinde de la cele mai sărăcăcioase manuale și cursuri la apologia lui Socrate despre Predica de pe Munte. Mesajul poate fi unul de persuasiune intenționată (retorică), de propagandă și convertire etică, politică, ideologică. „Tiparul palpabil" al filozofiei este clarificarea – o curățenie generală sistematică în debaraua cu vechituri a minții. Învățătura, durerea, consolarea, așa cum emană ele din literatură și arte, sunt tipare, probabil secundare, dar nu mai puțin însemnate decât cele ale logicianului, mediatorului sau propovăduitorului. Influența exercitată asupra noastră de clasic, pretențiile pe care le are de la noi și întrebările pe care ni le pune, sunt, brusc, cele mai subtile și mai presante.

Cu extremismul lui caracteristic, Kafka a declarat că nu trebuie să ne pierdem vremea din pricina cărților care nu

vin înspre noi ca un piolet, spărgând tot ceea ce este înghețat în craniile și spiritele noastre. Propriile lui scrieri justifică acest absolutism. Ca să exprim ideea într-o manieră mai nepătimașă: un text, o lucrare de artă, o compoziție muzicală de mare importanță, adică „noutățile care rămân noi" (Ezra Pound), nu ne solicită numai receptare și înțelegere. Ele ne cer o *reacție*. Suntem predestinați să ne manifestăm „în formă nouă", să traducem impresia și interpretarea în comportament. Hermeneutica împarte o graniță comună cu etica. A-i citi într-o manieră „clasică" pe Platon, Pascal sau Tolstoi înseamnă a încerca să trăiești o viață nouă, diferită de cea anterioară. Este echivalent cu, după cum postulează Dante în mod explicit, a intra într-o *vita nuova*. În cazul celor mai multe lucrări artistice și literare, această chemare la reacție este nesistematică. Ea rămâne implicită sau se ascunde în formă. Piesa de teatru, ficțiunea, natura moartă a lui Cézanne se complică așa de mult, se depărtează într-atâta de banalitate, ne grăbește într-o asemenea măsură ritmurile interioare (creând acel *moto spirituale* din versiunea lui Dante) și deschiderea către lume, încât nu mai suntem cei dinainte. Formațiunile geologice, peisajul percepțiilor noastre au fost realiniate instantaneu, ca de un seism.

O asemenea dislocare poate fi neliniștitoare, chiar dureroasă. De aici și rezistența exasperată opusă excesului de artă, muzică și poezie modernă; atonalului și nereprezentativului, în general. Sau se poate dovedi încântătoare, ca răcoarea adusă de furtună după o perioadă de acalmie. În mod normal, procesul de schimbare este gradat. Oricât de imperceptibilă ar fi ea, ajungem să ne dăm seama că reîntâlnirea cu un text ne-a modificat experiența căpătată în urma citirilor lui anterioare; că vedem cu alți ochi obiectele și picturile familiare; că muzica sună altfel. Proust este martorul neîntrecut al unor mici cutremure lăuntrice. Dacă în ființa noastră există suficient spațiu pentru coacerea unor noi informații, suficientă deschidere spre alte posibilități, aceste modificări ale modalităților

de audiere, de vizionare, de cunoaștere, aceste proaspete importuri făcute înspre binele aducerii aminte și al aspirațiilor se vor traduce în acțiuni. Acesta este atributul central și, totodată, paradoxul clasicului, ca poruncile lui să fie eliberatoare. În esență, replica, reacția noastră independentă este impusă de el.

Expunerea, încă din primele etape ale copilăriei, la ordinele date de perfecțiune, dorința de a împărtăși și altora din puterea mea de reacție și transmitere fără de care clasicul rămâne mut au făcut din mine exact ceea ce voia tata să devin: un pedagog. Porunca torsului arhaic al lui Apollo – „Schimbă-ți viața" – din faimosul poem al lui Rilke a fost, în cazul meu, miezul conceptului de sens. M-am apropiat cel mai mult de el când am dat greș (asta a fost, o știu prea bine, mai ales în cazul dilemei teologice).

Costul (voi reveni la el) acestei incizii timpurii făcute de clasic în experiența mea a fost considerabil de mare. În muzică, gusturile mele includ creațiile foarte moderne, ritmurile contemporane iuți. De artele cele mai avangardiste și experimentale – cea a vacilor pictate sau a cărămizilor rânduite pe podelele muzeelor – am fost absolut buimăcit. Rolul fundamental a tot ceea ce este efemer, dar foarte popular, al unor forme de mediatizare de tipul artei fotografice, în cultura noastră, a rămas, prea des, nesesizat de mine. Admir influența cinematografiei – probabil forma cea mai importantă de expresie din secolul XX –, dar nu mi-am însușit-o în mod adecvat. Mai mult decât atât, aceste dovezi de miopie sunt înrădăcinate într-o maladie mai gravă. Fiind educat de la o vârstă atât de fragedă și atât de intens în spiritul venerării (cuvântul nu este nici pe departe exagerat) clasicului, am ajuns să mă întreb dacă situația noastră actuală culturală, intelectuală nu corespunde cumva unui post-scriptum, unui epilog mai mult sau mai puțin confuz. Va reveni vreodată vreun Platon sau vreun Mozart, vreun Shakespeare sau vreun Rembrandt, vreo *Divină comedie* sau vreo *Critică a rațiunii pure*? Logic vorbind,

întrebarea este prostească. Următorul Michelangelo se poate naște mâine; sau poate munci chiar azi, pe strada învecinată. De ce nu pot exista un Proust din Caraibe și un Beethoven din Africa? Dar chiar credem, sincer, într-o asemenea naștere miraculoasă? Sau dăinuiește o impresie de crepuscul? Vreau să revin asupra acestei probleme dificile.

Un lucru este clar. Când a făcut interpretări pentru mine, când m-a determinat să analizez și să accept afirmația lui Ahile că bărbații (și femeile) mai înzestrați, mai necesari decât noi trebuie să moară (deseori foarte tineri și complet de pomană sau total pe nedrept), când m-a impulsionat să mă ocup îndeaproape de axioma lui Ahile, că propria noastră moarte are o dimineață, amiază ori seară prescrisă, tata a căutat să mă scutească de anumite stupidități.

3

În anii războiului, Liceul Francez din Manhattan era un cazan sub presiune. Reprezenta o replică miniaturizată, mult prea fidelă, a urii și sciziunii confuze din țara mea de baștină. Fiii și fiicele diplomaților, funcționarilor guvernamentali coloniali și personalului militar loial regimului de la Vichy se amestecau printre copiii exilaților, refugiaților evrei și familiilor europene eșuate din diverse motive pe țărmurile Lumii Noi. Unii dintre profesori erau foarte competenți, chiar savanți eminenți proveniți din universități, care deveniseră acum dependenți de orice slujbă mai puteau găsi. Alții nu erau decât niște rămășițe umane neînsemnate, al căror comportament dădea dovada decrepitudinii lor personale și profesionale. Directorul era un personaj oarecum elegant și fantomatic, un om fascinat de lucrările literare clasice neimportante (cum ar fi cele ale lui Pierre Loti) și neconvins în ceea ce privește nevinovăția căpitanului Dreyfus. Veștile despre victoriile germane și guvernul de la Vichy, despre rezistența și primele revolte gaulliste se propagau prin sălile de clasă și coridoare ca niște curenți de aer fetid ori proaspăt pe sub o ușă. Până la mijlocul anului 1944, orientarea oficială a fost colaboraționistă. Profesorii și elevii pro-Pétain au avut frecvent ocazia să se bucure, mai în văzul lumii sau mai pe ascuns (America era, în definitiv, în război cu ei). Apoi direcția vântului s-a schimbat cu o bruschețe nerușinată. Îmi aduc aminte de dimineața în care Crucea Lorenei*, strict interzisă până atunci, și-a făcut apariția

* Cruce cu două brațe orizontale, inegale, simbol al Rezistenței franceze în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.

oportună pe peretele aulei liceului. Toate gâtlejurile au intonat din străfundurile lor *La Marseillaise*.

Realitățile ocupației și rezistenței ajunseseră să intre în viețile noastre de păpuși, închise în căsuțele lor. Mințind în privința vârstei lor, elevii din clasa superioară celei în care ajunsesem eu au reușit să se întoarcă în Franța, via Mexic. Au murit de timpuriu, în masacrele sadice ale celor din trupele Waffen-SS, declanșate după insurecția prematură de la Vercors. *Monsieur le directeur* și-a luat un aer și mai fantomatic decât de obicei când ne-a citit numele lor, cu o mâhnire bine controlată. Dar oricât de conflictuale și cinice erau atmosfera și declarațiile bombastice, mediul de la *Lycée* a fost deseori, probabil exact din acest motiv, absolut electrizant. O maturitate neiertătoare, o monstruozitate a istoriei ne apăsau. În special pe copiii evrei, dintre care unii își lăsaseră părinții în urmă. Trebuie să fi fost sfârșitul anului 1944 sau începutul lui 1945 când, într-un moment de imbecilitate conspirațională, i-am șoptit unei colege de clasă că tata începuse să facă niște supoziții în privința „soluției finale". N-am să-i uit niciodată țipătul și felul în care a căutat să-mi zgârie fața. În acea după-amiază, după ore, nutrind unul față de altul doar scârbă și teamă, am copiat împreună niște versuri. Din Vergiliu.

Acesta era esențialul. Învățământul liceal francez, cu rezultate garantate pe acea vreme, se orientase spre cultura de înaltă clasă. Se axa pe lectură, *explicări de texte* și recitări, parțial pe de rost, din clasicii antici și creații epice, lirice și dramaturgice franceze. Ideea suveranității lingvisticii, a stilului poetic și oratoric îți era băgată de timpuriu în căpățâna mai mult sau mai puțin receptivă. Franceza este, chiar și cu lirismul ei, un mijlocitor public (limba asta nu conține nici un echivalent exact al cuvântului „privat"). Ea prețuiește în exces elocvența. Chiar și în domeniul eroticului, transmiterea emoțională, prin intermediul retoricii formale, a convențiilor bogăției verbale

este persuasivă. Moartea francezei poate fi locvace. Astfel, *Lycée* m-a adus în pragul lungii amiezi a literaturii franceze, după încheierea dimineții Atenei și Romei. Și în cel al supremației cuvântului.

Săptămânal, un adorator sardonic al clasicismului, temeinic cercetător al lui Descartes venea de la Yale pentru a preda lecții de greacă veche unui grup de trei elevi: unui adept al regimului de la Vichy, care avea să se transforme într-un pictor la mare modă, unui anarhist belgian și mie. Mai am încă, sub ochiul drept, o mică cicatrice lăsată de ascuțita bucățică de cretă azvârlită de Monsieur B. spre mine când m-am poticnit de un pasaj al nefericitului orator atenian Andocide. Eram învățați că din latină se născuse franceza, și tot ei i se datora omniprezența izvoarelor de percepție și articulare ale acesteia. Mi s-a spus că în literatură, la fel ca în arte, originalitatea semnifică o întoarcere la origini (o lecție pe de o parte adevărată, pe de alta neconvingătoare dacă îți e dată prea devreme). Aceste origini sunt filologice și istorice. Dicționarul este breviarul unui poet, iar gramatica, o carte de rugăciuni, în special când se îndepărtează de ea, luând-o pe drumul ereziei. În forma finală obținută – indiferent dacă vorbim de un poem, o sonată sau un tablou –, trecutul e transformat într-o prezență clară, dar fără să-și renege sau să-și piardă istoricitatea. El este „liber de timp", așa cum spunem despre un bărbat sau o femeie că sunt „liberi de oraș"*. La ce oră de clasă, de la ce pedagog

* Referire la distincția Freedom of the City, dată de unele municipalități din Regatul Unit, Australia, Irlanda, Canada, Africa de Sud și S.U.A. membrilor cei mai stimați ai comunității. Aceștia sunt numiți ulterior „bărbați liberi" sau „femei libere". Statutul de „liber" își are originile în epoca medievală, când locuitorii din orașe și târguri nu mai erau nici vasali ai unor mari feudali, dar nici cetățeni complet liberi. Primele ceremonii de acordare a distincției au fost de mare însemnătate, ele confirmând privilegiile de care se bucura persoana respectivă, cum ar fi dreptul de a câștiga bani, de a cumpăra pământ, de a fi protejat pe teritoriul orașului și, după 1832, de a vota. În prezent, distincția, primită

grăbit, ironic sau chiar puțin corupt, am auzit oare citatul *le dur désir de durer* (*dura dorință de îndurat*) preluat de la Paul Eluard? Cred că mi-am dat seama instantaneu că aceasta avea să fie lozinca mea. Pe acea vreme, ea se potrivea cu adorația cu care o priveam pe o elevă cu un an mai mare decât mine. De origine rusă, cu păr negru ca pana corbului, fata era de o frumusețe insesizabilă, sporită de oarece nuanțe de dispreț, în special față de veneratia mea idioată. Lumina zilei și adierea vântului mi se părea că revin în prezența ei. Aceea era *le dur désir*. Copleșit fiind de maturitate, ar mai putea fi cineva vreodată atât de îndrăgostit?

Era începutul primăverii. Îmi aduc aminte perfect de luminozitatea înghețată, de sfârșit de iarnă, care cuprinsese Central Park. În clasa noastră se infiltraseră vești noi, despre o altă atrocitate. Era vorba – se pare că-mi amintesc încă bine – despre acțiunea sistematică, pe scară largă, de spânzurare a ostaticilor și civililor de către trupele Waffen-SS, aflate în retragere pe drumul dinspre nord de Lyon. Aerul plutea greu pe deasupra băncilor noastre. Cu mers de găină, în clasă a pătruns doamna cu concepții învechite, dar ocazional inspirată, care ne preda literatura franceză modernă – unde „modern" este definit ca fiind tot ce a fost scris după anul 1600. Ea s-a concentrat și ne-a pus și pe noi să ne concentrăm asupra *Bérénicei* lui Racine. Anterior, analizasem și memorasem versurile corespunzătoare declarației de dragoste făcute de Antioh Bérénicei, versuri care reprezentau – hotărâse Madame – culmea limbii franceze sau, mai simplu spus, a literaturii apusene:

Enfin, après un siège aussi cruel que lent,
Il dompta les mutins, reste pâle et sanglant
Des flammes, de la faim, des fureurs intestines,
Et laissa leurs remparts cachés sous les ruines.

---

pur onorific, se acordă celor care au slujit comunitatea într-un mod cu totul excepțional sau oricărei persoane din exterior, căreia orașul dorește să i-o acorde.

Rome vous vit, Madame, arriver avec lui.
*Dans l'Orient désert quel devint mon ennui!**

Am fost învățați despre magia greutății, despre acea executare muzicală lină de la început, unde cuvântul *lent* face „cruditatea" mai apăsătoare. Atenția ne-a fost atrasă atât asupra „f"-urilor succesive ale „flăcărilor", „foametei" și „furiei", cât și asupra distrugerii și îngropării întăriturilor sub propriile ruine. Dar ceea ce a contat cel mai mult a fost miracolul total inexplicabil din ultimul vers, cu proprietăți talismanice pentru limba franceză și pentru arta poetică franceză de după Racine: dezolarea nemărginită insinuată de tensiunea dintre opulența Orientului și golul *désert*, apoi acel *ennui*, fără egal în disperarea lui arogantă. Un întreg tărâm a fost transformat în deșert din cauza unei singure absențe. (Și Molière recurge într-un mod tulburător, dacă nu chiar ironic, la un *désert* în încheierea *Mizantropului*, uzaj care l-a înfuriat pe introvertitul Rousseau.) Mi se pare că această magie neagră este subscrisă în cuvintele care urmează imediat după versurile de mai sus: *Je demeurais longtemps errant dans Césarée* (*Am stat mult timp rătăcit-n Cesareea*), unde cuvântul *errant* (rătăcit) te duce cu gândul la un labirint plictisitor și dezorientant, căruia îi pune capăt Cesareea, trâmbița care îl anunță pe rivalul triumfător Titus, viitorul Cezar.

Atunci, pe când noi eram cufundați încă în negura veștilor zilei, venite din Franța (*un siège aussi cruel que lent*... se împliniseră patru ani de torturi și omucideri), Madame ne-a îndrumat spre sfârșitul piesei. Într-un text clasic, orice pare a fi complet familiar poate fi total necunoscut. Fiecare recurență este echivalentă cu o primă revenire acasă. Cuvintele

* „În sfârșit, după un asediu pe cât de crud pe atât de lent, / Au fost supuși rebelii, lăsați livizi și sângerânzi / De flăcări, de foamete, de furia intestină, / Cu ale lor metereze căzute în ruină. / Roma v-a văzut, Doamnă, sosind cu dânsul / În deșertul Orientului ce mă întristează!"

de rămas-bun ale Bérénicei, adresate stăpânilor concurenți, de genul *J'aimais, Seigneur: Je voulais être aimée* (*Iubeam, Seniore: Voiam să fiu iubită*), sunt ca o cheie muzicală a unei civilizații, a modului în care natura unui limbaj determină posibilitățile de percepție. În acest „adio", caracteristic raritătii ceremonioase a limbii latine folosite de Tacit, tumultul vorbelor nerostite se transformă în tonalitatea ușuratică tipică stresului suprem – lucru care-l face unic pe Racine. Caracterul lui sentențios, atât de latin în fraza *Je l'aime, je le fuis; Titus m'aime, il me quitte* (*Eu îl iubesc, eu îl evit; Titus mă iubește, el mă părăsește*) – observați cum rima *conduite/quitte* (însoțește/părăsește) cristalizează situația –, se dezvăluie acum, într-un deșert crepuscular: *De l'amour la plus tendre et la plus malheureuse / puisse garder l'histoire douloureuse* (*Cu iubirea cea mai tandră și mai nenorocoasă / se poate apăra istoria dureroasă*). În sintaxa lui Racine, „iubirea" este mereu feminină, un exemplu-cheie de reciprocități între gramatică și viziune.

Tot ceea ce s-a putut contopi într-un puștan în vârstă de cincisprezece ani, înfumurat și ignorant în privința problemelor sexuale, s-a contopit. Sala de clasă, cu mirosurile ei obișnuite de ceară de lustruit și pete de cerneală, a dispărut în ceață. O teamă adânc înrădăcinată a pus stăpânire pe mine; și, totodată, o speranță obscură. Am început să am idei existențiale fixe. Simțeam – confuz, desigur – că tot ceea ce aveam și puteam să știu, să gust, chiar și să miros despre moarte înainte de venirea ei era momentul despărțirii de persoana iubită, acel moment de teroare total diferită, dar nu mai puțin sfâșietoare decât cea generată de faptele abominabile de dincolo de ocean despre care auzeam; momentul ultimului cuvânt, ultimei atingeri sau ultimei priviri dintre doi oameni îndrăgostiți nespus de tare unul de altul, posedați de certitudinea că doar rămânând împreună mai puteau avea o șansă la fericire. Cuvintele Bérénicei, *Pour la dernière fois, adieu, Seigneur* (*Pentru cea din urmă oară, adio, Seniore*), mi-au

dat prima lecție, de neuitat, despre semnificația morții. Atunci când, mergând până la limita insuportabilității, anticipezi, ești îngrozit și înduri în final un astfel de „adio", nu te mai gândești la moartea biologică. Gândiți-vă, într-o variantă mai puțin dezastruoasă, dar comparabilă, la clipa în care cineva se uită pentru ultima dată în ochii câinelui său, înainte de a-l duce la veterinar pentru a fi eutanasiat. *Hélas**-ul lui Titus, spus la căderea cortinei, reprezintă ora-zero a existenței. „Ultima oară" are o conotație absolută. Pentru iubiți, timpul însuși încetează să se scurgă sau începe să facă acea cursă în gol de la miezul nopții.

O altă piesă, corespondentă *Bérénicei*, pune complet în scenă această distrugere. Se întâmplă în ultimul act din *Partage de midi*, de Claudel, când Ysé și Mésa schimbă cuvinte de rămas-bun. Ca și la Racine, despărțirea unui iubit de persoana iubită, a unui bărbat și a unei femei uniți pe meridianul identității lor vorbește despre moarte înainte de moarte. Invocă teologia nenorocirii irecuzabile, a sufletului îndurerat, care pare să fie localizat în inima creației. În acea zi petrecută la *Lycée*, s-a statornicit în mine intuiția – juvenilă, dar fermă – că, în viitor, aveam să fiu nevoit să trec prin acest gen de *moment funeste*. Totodată însă, am nutrit o speranță jenantă. Am sperat că voi ajunge să știu ce înseamnă să ai parte de o dragoste absolută, de un rendez-vous trupesc și spiritual atotcuprinzător, pentru toate sensurile vieții, că *pour la dernière fois* va reuși, într-adevăr, să „stingă lumina înainte de a stinge lumina". Cuvintele cu dublu înțeles ale lui Othello te duc întâi cu gândul la lumina lămpii, apoi la ultima suflare a Desdemonei. Dar aici este ascuns un alt înțeles, mai adânc. E cel al primei morți, al acelui „la revedere" luat de la persoana iubită, după care orice alt gen de moarte ajunge în plan secundar.

* Vai! (fr.).

Mă refer intenționat la *Othello*. Dintre toți bărbații și toate femeile care s-au evidențiat în literatură, Shakespeare a dat dovadă de cea mai mare capacitate de a exprima în cuvinte esența lumii. La el, în măsura în care ne-o putem imagina, sinapsele lingvistice au format o rețea, s-au asociat nevoilor imediate, eforturilor de interacțiune și tâlcurilor ieșite din comun. Atât trupul, cât și sufletul, atât senzația, cât și concepția trebuie să fi acceptat o matriță lingvistică în pragul conștiinței sau, într-o manieră oarecare, exact înaintea lui, dându-i șansa posibilului să exercite presiuni de o excepțională vigoare asupra înțelesurilor intenționate, asupra metaforei și imaginii. A fost ca și cum performanta înregimentare interioară de cuvinte a lui Shakespeare ar fi putut să țină în frâu nu numai etimologia și istoria anterioară a acestora, ci și potențialurile de învecinare și interconectare ale denotației și conotației, ale asocierilor fonetice încă neexplorate și ale rezervelor tainice ale unui tezaur prea puțin cunoscut. Ca nici un alt „cuvântător", Shakespeare a însumat realitățile psihologică și materială, adică toate „lucrurile" care formează lumea noastră, într-o rețea a cuvântului și sintaxei. Limbajele speciale – militar, comercial, juridic, teatral, erotic, politic, argotic – contribuie la realizarea unei structuri capabile să interrelaționeze miriade de aspecte și a unui conglomerat al conjuncturilor, caracterizat de aceeași vitalitate a ritmului de schimbare ca îndeletnicirile umane. În monologurile shakespeariene, rădăcina și ramura se influențează reciproc, în mod dinamic.

Și la asta se mai adaugă o dovadă de genialitate. Shakespeare trebuie să fi auzit dându-se glas, chiar și în sinea lui, oricărui „fapt" verbal. Începutul vorbirii s-a făcut odată cu apariția unui vorbitor. Această dramatizare este palpabilă chiar și în cel mai confidențial dintre *Sonete*. Nici o idee, oricât de confuză sau de migălos conturată, nici o propoziție, oricât de generală sau de anonimă, nu pare să-i fi venit lui fără a glăsui ceva anume. A apărut incarnată. De regulă, chiar și identificarea făcută de Shakespeare însuși acestei „divine scoborâri"

este incomparabilă: ea e o „întruchipare", o condensare a universalului „într-un habitat și un nume bine delimitate". Ele corespund acelei *dramatis persona*, care este fie o voce individuală, fie una polifonică și corală. Gândirea conceptuală, argumentul și observația i-au furnizat lui Shakespeare pretextul de a acționa. El a auzit pulsul existențial cum puțini alți bărbați și alte femei au fost în stare să-l audă și a reușit să traducă acest „zgomot de fond" (termen utilizat de cosmologia modernă) în idiom public. Prin urmare, aproape misterioasa, inexplicabila logică a simțămintelor care face legătura dintre cele mai singulare, patologice sau trecătoare personaje ale sale – un Feste, un Iago, un Trinculo – reușește să ajungă până în miezurile conceptuale ale umanității noastre. Un text shakespearian răspunde sfidător încercărilor de rezumare sau de analizare completă. Este perpetuu nou pentru producție, regizare, editare ori critică. Limba engleză a devenit universală datorită lui.

Dar astea sunt banalități.

Consecința a fost că, după Samuel Johnson și Pope, nu au prea mai apărut „critici" la adresa lui Shakespeare – în nici un sens, corectiv sau povățuitor, al cuvântului. Pentru acei doi neoclasici ai literaturii engleze, Shakespeare a fost un dramaturg preeminent, dar deseori inconstant în realizări, adesea stângaci din punct de vedere tehnic și cu gusturi discutabile. După romantismul englez și european, nu au mai fost disponibile astfel de exprimări senine ale părerilor. Idolatrizarea sa, autoproiectările a generații întregi în persoana lui Hamlet, de pildă, l-au transformat pe Shakespeare într-un fel de zeu. Pasaje întregi din piesele lui sunt comparate cu sublimele texte ale evangheliilor, nu întotdeauna în avantajul celor din urmă. Lucrările sale sunt proclamate a fi un altar al umanității.

Dezacorduri de opinii sunt puține (dar fascinante). Probabil că iritat de modurile spectrale în care Regele Lear și-a croit destinul și și-a pregătit intrarea în noaptea care-l aștepta,

Tolstoi l-a atacat pe Shakespeare aproape orbește. L-a considerat pueril, grosolan, insensibil la cerințele juste ale bunului-simț și ale nevoilor sociale. Printre rândurile furibunde scrise de el despre imbecilitatea pretinsului salt al lui Gloucester de pe coasta stâncoasă a Doverului, putem distinge un motiv tulburător, emoționant. El însuși un dramaturg remarcabil, Tolstoi a simțit repulsie pentru afronturile aduse prin isteria fantezistă atât a actorilor, cât și a publicului. Criticile satirice ale lui Shaw, rescrierea pedagogică a piesei *Cymbeline* aparțin sferei divertismentului pamfletar și reclamei făcute propriei persoane. Atenția ne este atrasă, pe de altă parte, de o observație trecătoare a tânărului Lukács, cel mai subtil dintre cititorii marxiști. În *Paradisul* lui Dante, afirmă Lukács, descoperi o mai mare capacitate de înțelegere politică și istorică decât în toată opera lui William Shakespeare.

Dar însemnările marginale ale lui Wittgenstein au fost, probabil, cele mai tăioase. El efectiv nu poate „da de rostul lui Shakespeare". I se pare suspectă adularea consensuală care aureolează shakespeariana *œuvre*. Asemenea proteste zgomotoase semnalează, în unanimitate, eroarea. Wittgenstein nu reușește să identifice în piese vreo paralelă cu viața reală. Viața, spune el, efectiv nu e „așa". Shakespeare este, fără nici un dubiu, supremul răsucitor-de-cuvinte al literaturii. Personajele lui sunt exclusiv niște agregate ale acestei virtuozități semantice. Cititorul este orbit de puternicul lustru exterior al lingvisticii. Pe un ton apăsat, Wittgenstein a dat glas punctului de vedere exprimat de T.S. Eliot cu o discreție tipic felină, atunci când a spus că îl preferă pe Dante în locul lui Shakespeare. Nu putem desprinde concluzii etice coerente din declarațiile și comportamentul personajelor masculine și feminine ale lui Shakespeare, darămite să ne mai alegem și cu vreo dovadă evidentă de credință transcendentă. Știm, zice Wittgenstein, ce vrea să spună expresia „marea inimă a lui Beethoven". Nici o găselniță de acest tip nu i se aplică lui Shakespeare.

Dacă suntem la curent cu toate aceste rare detractări, ele ne sar în ochi ca fiind premeditat eronate. În cel mai bun

caz, reprezintă niște curiozități de natură psihologică. Zăngăne ca pietricelele care cad pe pavaj din soclul unui colos extrem de prețuit și complet indispensabil. Cât de cenușii ar fi fără Shakespeare viețile și limbile multora dintre noi... Ar fi inutil să subliniez că el nu mă părăsește niciodată, că pe tot parcursul carierei am avut privilegiul să-l „predau pe Shakespeare", indiferent ce sens dați acestui mod de exprimare.

Strâns cu ușa într-un talk-show să iau una sau două lucrări de literatură veche pe acea proverbială insulă deșertică, aș opta pentru *Bérénice* și *Divina Comedie* (trăgându-i pe sfoară prin legarea *Bérénicei* de *Partage de midi*). Shakespeare utilizează peste 20 000 de cuvinte diferite; Racine, doar puțin peste 2 000. Diferența este de natură ontologică. Ea ilustrează două moduri diferite de a gândi și a simți lumea. Al lui Shakespeare e excesiv de generos, nerestricționat și la fel de fluid ca însuși torentul vieții; celălalt vizează esența prin intermediul abstențiunii. Racine face parte din familia suitelor lui Bach, dintre personajele imortalizate de Giacometti – e liber ca vântul. El minimalizează imensitatea, țintind la indispensabilitatea fiecărei atingeri. Scoateți un cuplet din *Fedra* sau *Bérénice* și arcul tensionat, muzicalitatea polifonică a eventualității aflate deja în curs de înfăptuire pot suferi un colaps. În cazul lui Shakespeare, se întâmplă frecvent ca el să fie interpretat incomplet pe scenă. Intențiile sale supraviețuiesc rearanjărilor și absurdităților comice sau sinistre ale producătorilor. O piesă de Racine e ca un întreg definitivat o dată pentru totdeauna; una de Shakespeare pare a fi doar un manuscris, un pahar plin-ochi de posibilități variate, deschis inovațiilor transformatoare, întotdeauna provizorii. Imaginile omului sunt aproape antitetice.

Presentimentele shakespeariene se nasc din substanța aceea turbulentă, vulnerabilă, necontenit schimbătoare, patetică, derizorie și nemărginit de înduioșătoare pe care o numim trup uman. La Racine, clocotește supoziția că există calități pur morale și intelectuale, *demnități* de neînlăturat, posibile numai

atunci când trupul este uitat, când lumea condiționată, materială este exclusă. Nu tu „uragane șuierătoare", nu tu codri pe hotare, nu tu ieșiri în culise cu urșii pe urme. O scenă complet goală, atât (o singură dată, în opera lui Racine, apare un scaun, semnificând abdicarea absolută). Un spațiu liber, un „oriunde", la fel de neconturat ca la Beckett. Un bărbat și o femeie, o femeie și un bărbat stau față în față. Dialogul lor este dezbrăcat până la nivelul ideilor profunde ascunse sub cuvinte. Nici o siluetă de nobil sau mojic nu aglomerează scena. Doar două ființe umane adulte constrânse să treacă printr-un moment de teribilă luciditate, de admitere a adevărului introspecției și al exprimării în cuvinte, care este, literalmente, fatal.

Shakespeare este tragicomic până în adâncul ființei sale, la fel cum este și existența noastră. El știe că cineva trebuie să se fi născut lângă sau chiar în (cu numai un etaj mai jos) clădirea neîndurătoarei morți. Că niciodată nu există doar miez de noapte sau de zi. Fortinbras se va dovedi a fi un suveran eficace; Scoția va înflori după Macbeth; Cipru va fi condus, cu siguranță, mai bine odată cu plecarea abuzivului Othello. Chiar și în finalul *Regelui Lear*, se face o aluzie la niște vremuri mai reconfortante. Racine optează pentru o aranjare textuală pe care Husserl a denumit-o „punere între paranteze", dând la o parte condiția umană naturală, hibridă. Printr-un artificiu al absolutului, el închide realitatea într-o îngrăditură (*Ușile închise* ale lui Sartre pot fi considerate o reflecție asupra operei și a personajului Bérénice). Această îngrăditură, în care unitățile de timp, spațiu și acțiune sunt componentele modalității executive abstracte, cristalizează întreaga existență într-o singură clipă, într-o singură ciocnire – cea dintre un bărbat și o femeie, atârnați de firul de plumb al despărțirii. Cuvântul *univers* este contrapunctul înlăturat. „Haide să fim un exemplu *a l'univers*", insistă Bérénice. Dar universul înconjurător a fost redus la tăcere. Își ține respirația, așa cum face și în cărțile moderne ale astrofizicienilor, când aceștia vorbesc despre

neînchipuita forță ultraconcentrată, despre „singularitatea" – un superb concept racinian – de dincolo de timpul și spațiul normal, din nanosecundele de dinaintea creației.

Această compactizare dă noi puteri unisonului din stilul lui Racine. Se prea poate ca Shakespeare să fi fost inconstant, amalgamat, risipitor, să nu se fi ridicat la nivelul la care ar fi putut să se ridice – doar așa este natura umană. Multe dintre pasajele lui de proastă calitate sunt infantile. Câte scene din *Othello* n-au inclus persiflările scabroase ale Desdemonei la adresa Bufonului? Un spectacol dat în aer liber și un auditoriu nu prea familiarizat cu subiectul mitologico-istoric prezentat solicită tălmăciri repetate, supraîncărcate de sensuri (precum în *Hamlet*). Samuel Johnson îi atribuie lui Shakespeare un geniu nativ înclinat mai degrabă spre comedie, decât spre tragedie. S-ar putea să fie așa. Dar comparați lucrarea de-a dreptul lumească *Nevestele vesele din Windsor* cu acele comerciale sclipiri și opacități ale *Falstaff*-ului lui Verdi.

Racine abia dacă reușește să „pătrundă" în engleză; și nici Claudel n-o face. *Macbeth*, am înțeles, este captivant în swahili. Pentru majoritatea literaților vorbitori de limbă engleză, pledoaria mea pentru „esențialitatea" Bérénicei ar putea părea bizară. Încercarea de traducere și importarea ei, de către Thomas Otway în 1677, rămân unice. O viață întreagă am încercat să acționez ca agent dublu sau triplu, căutând să sugerez unei limbi și literaturi majore că este necesară și prezența celeilalte. Arta comparatistului, a traducătorului este cea a trădării oneste, a infidelității încăpățânate față de orice tradiție, cultură sau comunitate de idei. Am navigat printre limbi și năzuințe potrivnice de conturare a stilurilor proprii, printre literaturi și sisteme educaționale. Inabilitatea de a trece peste obstacolele înțelegerii și gustării sensurilor, ca în cazul canoanelor național-lingvistice rivale, eșecul suferit în atâtea împrejurări-cheie de procesul de import-export vor dăinui etern. Cât de mulți britanici sau americani sunt incarnările lui Corneille și Racine? Ce francez

poate aprecia corect importanța romanului *Middlemarch* a lui George Eliot? Cine salvează, pentru o mână de poeți și specialiști aflați dincolo de universul experienței germane și italiene, darurile oferite întregii noastre umanități de Hölderlin și Leopardi? Greșesc cumva crezând, chiar și în lumina operei shakespeariene, că inteligența poetică și puterea de organizare a lui Dante rămân inegalabile?

Această pluralitate de condamnări dincolo de limitele frontierelor, această așa-zisă absență, din multe scrieri ale mele, a inocenței și influenței somnambulice a spiritului nativ, monoglot – lozinca de la Cambridge este *spiritualitate proprie*, cea a germanilor, *Blut und Boden* (sânge și pământ), francezii optează pentru *la terre et les morts* (pământul și morții) – a provocat repulsie, suspiciuni la adresa profesionalismului și marginalizare. Pribeag recunoscător, eu am căutat să le impun studenților și cititorilor (recompensele mi-au fost majore în poliglota Genevă) ideea de „altfel", de punere la îndoială a întâietății zeităților casei. Iar în prezent tânjesc după senzația ușilor deschise: din cauza lipsei de la apel a limbii ruse, pe de o parte, și a imposibilității de acces la Islam, pe de alta.

Dacă revin deseori la *Bérénice*, o fac deoarece, pentru mine, acest adevărat *coda* muzical închide în el un întreg univers. Deoarece mă transportă înapoi, în acea zi de școală în care am înțeles clar ceva din esența iubirii și a inevitabilului ei contract de separare. Așa cum am înțeles și că, în sânul speranței, sălășluiește indispensabilul pericol. Sensul termenului „adio" nu mai este limpede în limba engleză. Dar când o fi fost? În acea „ultimă oară" a Bérénicei, în cuvântul de rămas-bun adresat de pelerin lui Vergiliu în *Purgatoriul*, acel „adio", țipat la porțile tăcerii, înseamnă, fără doar și poate, „Dumnezeu".

4

Numai un Philip Roth putea exprima în cuvinte atmosfera electrizantă, incandescentă ce domnea zilnic la sfârșitul anilor 1940 la Universitatea din Chicago. Chiar și vremea de afară își luase un măreț aspect teatral. Un vânt venit dinspre sud putea înăbuși aerul cu roșeața și putoarea abatoarelor. Când, cu mâna ruptă și ochii practic lipiți, Tony Zale a câștigat centura printr-un knockout asupra unui adversar italo-american, prietenii și susținătorii săi de la oțelăriile din White City l-au omagiat intensificând, apoi slăbind focurile din furnale. Nu voi uita niciodată frumusețea acelui moment de triumf, a nuanțelor de alb-gălbui și roșu incandescent care s-au risipit pe deasupra lacului. Și nici acea noapte de august în care, temperatura de la apus rămânând ceva mai ridicată de patruzeci și șapte de grade Celsius, megafoanele poliției campusului universitar au zbierat ca apucatele că ne putem părăsi dormitoarele aburinde (nu exista încă aer condiționat), ca să ne culcăm în parc. Ne-am scurs ca o cascadă în bezna caniculară, în mediul acela un pic cam bizar din cauza limbilor sinuoase ale fulgerelor și ale trăsnetelor. În jurul nostru se afla un oraș ce nu dormise niciodată, ale cărui politici brutale, arte plastice, jazz, muzică clasică, fizică atomică, comerț și tensiuni rasiale păreau, la o simplă atingere, palpabile, încărcate parcă cu o sarcină electrică. O metropolă a intensității pure.

Câte două paturi etajate de cazarmă erau înghesuite în odăițele căminului, deja supraaglomerat de veteranii întorși acasă. Ex-parașutistul care trebuia să-mi fie coleg de cameră

m-a privit lung, total consternat. Nu-i mai picaseră niciodată ochii pe o creatură atât de vădit răsfățată, ocrotită, ceremonios pavoazată și împovărată de cărți ca mine. După o tăcere lungă, oarecum înțepătoare, m-a întrebat dacă sunt „isteț". Mizând pe supraviețuire, am răspuns: „Fenomenal". El s-a crispat și s-a interesat ce cuvânt e acela. Apoi a concluzionat laconic că aș putea dovedi că am ceva veleități de slugă pentru el, ajutându-l să parcurgă cursurile ale căror liste de lecturi obligatorii zăceau în dezordine pe masă. Dar până una, alta, voia să-mi arate o chestie pe care nu voi fi ***niciodată*** în stare s-o fac, nici într-un milion de ani de încercări asidue. Alfie s-a ghemuit pe podea, și-a întins brațele în față, perfect încordate, și, de acolo, a făcut un salt, direct în patul de sus. Nici un Nureiev nu a reușit să întreacă, din punctul meu de vedere, arcul exploziv al acelui salt, care a etalat extraordinara putere de control pe care o avea parașutistul asupra coapselor lui tensionate, asupra sârmei spiralate ascunse în șalele sale. Am rămas încremenit, cu ochii aproape în lacrimi din cauza neîndemânării mele și a frumuseții pure a mișcării lui. Ajunsesem la un acord comun.

Eu aveam să fac tot posibilul pentru a-i da o mână de ajutor la îndeplinirea sarcinilor sale școlare, în vederea obținerii diplomei la care putea aspira datorită G.I. Bill of Rights*. El, în schimb, avea să încerce să mă transforme într-un adult acceptabil, familiarizându-mă cu acele arte ieșite din comun care sunt, pentru un șoarece de bibliotecă și un evreu privilegiat din elita societății, cel mai dificil de însușit. În săptămânile următoare, am învățat să joc pocher, am auzit, la Beehive, cum sună noul jazz al lui Dizzy Gillespie și am scă-

* Este vorba despre Serviceman's Readjustment Act, cunoscut mai bine sub denumirea specificată în text sau, mai simplu, G.I. Bill. Această lege americană, promulgată în 1944, a prevăzut, pe lângă compensații bănești, facilități la începerea unei afaceri etc., dreptul la educație liceală sau vocațională pentru veteranii celui de-al Doilea Război Mondial.

pat de frica de șobolani și de closete cu uși sparte. Vestea s-a răspândit. Dacă, pe înghesuita Stradă 63 sau pe oriunde altundeva prin acel *louche**, acel South Side clocotind de sentimente rasiste, se găsea cineva care să se atingă măcar de un fir de păr de pe capul meu mare, trebuia să se răfuiască cu parașutistul și să facă față loviturilor lui de karate sau de cuțit. (Stând cocoțat pe vine pe vasul de toaletă, Alfie atacase ca un uliu un șobolan de dedesubt și îi frânsese șira spinării lovindu-l cu cantul mâinii.) Pe oriunde ne-am fi dus prin acel turbulent oraș, mergeam lângă sau exact în fața mentorului meu, ca un pește-pilot care se simte în siguranță în umbra rechinului său.

Amintirile despre poftele trupești, în special de natură sexuală, au propria lor retorică înșelătoare. Episoadele reale ce implică traume sau manifestări divine sunt la fel de dificil de revăzut în minte, de exprimat în cuvinte, ca și durerile ascuțite. Virginitatea mea l-a ofensat pe Alfie. A considerat-o ostentativă și oarecum nesănătoasă pentru un băiat de nouăsprezece ani. El făcuse deja dragoste în adolescență, lângă ziduri și sub viaducte, respectând principiile egalitarismului. Iar acum mirosea cu dispreț teama din mine. Și m-a făcut s-o iau la picior spre Cicero, Illinois, un orășel pe drept prost famat, dar, mulțumită numelui, liniștitor pentru mine. Acolo a organizat, cu o competență firească, o inițiere pe cât de minuțioasă, pe atât de delicată. Acestei delicateți neverosimile, acestei griji dovedite în circumstanțe atât de grosolane în aparență îi sunt recunoscător și acum. Așa cum îi sunt și rânjetului conspirativ – sardonic, dar tandru – pe care Alfie mi l-a adresat când ne-am întors pe Midway și mi-a permis să-i fac cinste cu un homar și o salată Caesar. M-a săltat pe umerii lui noduroși în acea seară, când, în Burton-Judson Court, ne-am întors în cameră pe fereastră, pe un vânt care bătea și urla cum numai în Chicago poate s-o facă. N-am mai simțit

* Loc dubios (fr.).

niciodată exact acel gust, de început promițător. La duș, el mi-a dat un pumn zdravăn. Acum eram „bărbat".

Deși nu eram, desigur, nici pe departe. Dar un nod al întregii legături fusese slăbit, iar o temere devenise rizibilă. Amândoi am intonat în cor, nearmonizați, un cântecel obscen din războiul recent încheiat. După care somnul, chiar și în acel cămin plin de ecouri și mirosuri grele de dezinfectant și scurgeri obosite, a fost o încântare. Poate suna absurd, dar enigmatica delicatețe din acea seară, răbdarea și umorul femeii (Alfie îi dăduse instrucțiunile necesare) mi-au adus în minte și în inimă vorbele lui Feste din *A douăsprezecea noapte*: „Dar când am venit pe domeniul bărbatului...". De vânt și de ploaie, ca și în versurile lui Feste, aveam parte din abundență. Și de acei nămeți de zăpadă tipici nesfârșitelor prerii care continuă să reprezinte esența măreției monotone a Americii. „Dacă le-o tragi, n-o să mori", a concluzionat Alfie pe un ton hotărât, stând în cap și vălurindu-și mușchii abdominali. Încrederea pe care o demonstra putea să fie numai parțial îndreptățită. Și-a luat diploma. Dar meritul a fost al meu.

După promovarea bacalaureatului la franceză, am fost admis la Yale, unde mi s-a spus din start că studiile universitare normale de patru ani ar putea fi comprimate în doi sau doi ani și jumătate. O scurtă vizită făcută acolo, în „săptămâna de orientare", mi-a arătat clar că evreii erau consemnați într-un ghetou în care, cu mare politețe, erau ținuți din scurt (eram în 1949 și, doar dacă nu mă înșel, trecuse abia un an de când primul evreu reușise să obțină dreptul de a ocupa o funcție publică). Providența – perioada de studenție începuse deja – mi-a scos în cale un articol despre Universitatea din Chicago și legendarul său *condottiere*. Disprețuitor față de rebuturile și banalitățile puerile ce împovărau programa analitică americană de colegiu, Robert Maynard Hutchins le permisese candidaților să susțină examene aproape la toate disciplinele. Dacă obțineau note suficient de mari, erau scutiți să se prezinte la respectivele cursuri. Astfel, în condiții excepționale,

cerințele universitare pentru obținerea diplomei se puteau reduce și la un an. Performanțele mele în științe și sociologie (chiar și cuvântul acesta mi se părea nou) erau lamentabile. Având la bază o educație franceză aleasă, în care se pusese accent pe greacă și latină, la Chicago aș fi avut în perspectivă patru cursuri complete, foarte solicitante, predate de cei mai remarcabili fizicieni, chimiști, biologi și antropologi culturali ai Occidentului.

Universitățile sunt, încă de la instituirea lor în Bologna, Salerno sau Parisul medieval, niște bestii fragile, dar tenace. Locul lor în cadrul statului, al structurilor ideologice și fiscale ale unei comunități n-a fost niciodată foarte clar. Mai mult decât atât, tensiunile fundamentale generate de ele sunt inerente. Nici o instituție și nici un sistem de învățământ superior n-a reușit vreodată să echilibreze satisfăcător drepturile revendicate de concurentele lor, cercetarea, specializarea profesională, conservarea bibliografică și arhivistică, educația generală și formarea civică. Universitățile adăpostesc parohii variate, deseori rivale. Țelurile savantului umanist, ale gânditorului speculativ (într-un anumit grad, solitar), ale persoanei care analizează în amănunțime textele și arhivele, scoțând la lumină un trecut ilustru, se pun într-un acord imperfect – asta dacă reușesc să se pună în vreun acord – cu sarcinile pedagogului, ale celui care-i tălmăcește descoperirile pentru restul lumii. Există întotdeauna un sens recurent, păstrat cu sfințenie în tăcerea marmoreană a instituțiilor de studii avansate, în Colegiul All Souls de la Oxford, în care studentul este considerat un intrus. Lucru adevărat, cu siguranță, și pentru științele pur teoretice de nivel universitar. În mod ideal, cunoștințele și filozofia *pot* izvorî direct din practica pedagogică. Sunt convins că așa ar trebui să fie. Predarea propriu-zisă și provocările reciproce pe care și le fac apoi toți participanții la un seminar au constituit oxigenul meu. Nu-mi pot imagina munca – și, făcând o extrapolare realistă, nici lucrările de ficțiune – fără

ele. Dacă lupt împotriva pensionării, o fac pentru că studenții îmi sunt indispensabili. Ăsta e norocul.

Pe de altă parte, concentrarea extremă la probleme de cercetare științifică, investigații sistematice de laborator sau calcule algebrice poate fi amețitoare dacă pe parcursul desfășurării lor nu se interpune vocația profesorului. Din anumite puncte de vedere, mugurii implicării în astfel de activități sunt de natură diferită, chiar opusă (excepțiile, cum este cea făcută de Enrico Fermi la Chicago*, au devenit legendare).

Situația aceasta delicată este valabilă, oricum, și pentru științele umanistice. Atât activitatea desfășurată într-un astfel de domeniu, cât și cea de cercetare științifică sunt caracterizate, sau ar trebui să fie, de un dram de monomanie. Ele pot scoate la lumină numai sporadic câte un fruct mult îngrijit, produs eminamente al spiritualității. Inevitabil, în proces se strecoară un profesor carismatic și eficace, un participant activ, un profesionist mai mult sau mai puțin acceptat pentru modul lui de exprimare și acționare. Pedagogul, legatarul unui cod monastico-clerical, se retrage în gaura de șarpe a muncii lui deseori ezoterice. Adevărurile pure pot fi susținute doar de anonimat. Un mare dascăl se lasă prins, chiar și fizic, în mrejele procesului de comunicare, de exemplificare. Impresionant, deși sunt abstruse, analiza și dialectica metafizico-logice capătă, odată puse la îndemâna unui profesor inspirat, o înfățișare exterioară ușor de reținut, un aspect scenic de exprimare și organizare. Socrate, Schelling, Wittgenstein și Heidegger sunt exemple indiscutabile în acest sens.

Disocierile dintre cercetare – fie ea științifică sau umanistică –, pe de o parte, și pedagogie, pe de altă parte, exercită presiuni asupra școlii. Cum se poate combina – din punct

* Fermi s-a stabilit în S.U.A., continuându-și activitatea de cercetare la Universitatea din Chicago, după ce i s-a decernat Premiul Nobel, în 1938, în semn de protest împotriva acțiunilor antisemite ale guvernului italian fascist, deși nu el, ci soția sa era cea vizată direct.

de vedere structural, financiar, sociologic – dorința instituțiilor de educație superioară de a-și conserva trecutul istorico-intelectual cu inovarea liberă, cu implementarea în joc, în principal într-unul de natură științifică, a unor posibilități viitoare? Și cum poate fi această dialectică incertă aliniată cu programa didactică, inevitabil simplificată, generalizată și sociopolitic orientată? Nici clericii tomiști din perioada timpurie a Sorbonei*, nici Humboldt și colaboratorii săi berlinezi cu ajutorul cărora a fondat sistemul universitar modern și nici John Dewey n-au reușit să găsească soluții pentru discrepanțele care dăinuiau încă de pe vremea școlilor din Atena și Alexandria. Bănuiesc că viitorul va duce la lărgirea prăpastiei dintre anumite centre de cercetare și instruire postdoctorală, privilegiate și colegiile sau universitățile consacrate clar stilului clasic de predare. Este posibil ca, într-adevăr, o asemenea situație să se dovedească a fi inevitabilă; dar ambele părți vor avea de suferit.

La sfârșitul anilor 1940 și în anii 1950, Universitatea din Chicago s-a apropiat, poate, mai mult decât oricare alta de dezideratul găzduirii incertitudinilor dinamice, a ciocnirilor dintre scop și *esprit* ce caracterizează noțiunea, înnebunitor de arogantă și de pretențioasă de *universitas*. Aerul rece căpătase o lumină aparte.

O universitate sau un colegiu ce merită să i se dea atenție este, pur și simplu, cea/cel în care cursantul e adus în contact cu, sau este sensibilizat la, aura și amenințarea celei mai înalte calități. În sensul cel mai direct posibil, asta este o problemă de proximitate, de a vedea și a auzi. Instituția de învățământ, în special dacă are profil umanistic, nu trebuie să fie prea mare. Iar cărturarul, profesorul cel însemnat are obligația morală să devină cu promptitudine vizibil. Noi îi tăiem calea

* Este vorba despre colegiul teologic Sorbona (nu despre universitate), fondat în Paris în anul 1253, de Robert de Sorbon. Funcționarea sa a fost interzisă prin lege în 1792, dar a încetat să existe abia în jurul anului 1850.

zilnic. Consecința – ca în *polis*-ul periclean, în Bologna medievală sau în Tübingen-ul secolului al XIX-lea – este una de contaminare implozivă și cumulativă. Întregul este energizat, nu numai părțile sale principale. Printr-o apropiere neimpusă față de profesor, studentul, tânărul cercetător, va fi (sau ar trebui să fie) infectat. El va simți mirosul realității. Mă folosesc de termeni senzoriali deoarece impactul poate fi fizic. Gânditorii, erudiții, matematicienii sau savanții teoreticieni – toți genii înnăscute – sunt ființe posedate. Se află în stăpânirea smintelii.

Ce ar fi, în lumea utilitarismului sau hedonismului, mai irațional, mai potrivnic judecății sănătoase, decât o existență dedicată, să zicem, conservării și clasificării statuetelor antice chinezești din bronz, soluției ultimei teoreme a lui Fermat, sintaxei comparative a limbilor altaice (multe dintre ele acum moarte) sau nuanțelor extrem de asemănătoare ale logicii modale? Indispensabilele renunțări la momente de relaxare, eforturile imperative, supunerea nervilor și a creierului la o încordare a cărei constanță și intensitate le depășește cu mult pe cele obișnuite duc la un stres patologic. „Profesorul nebun" este caricatura, la fel de veche ca și căderea lui Tales în groapă*, unui anumit adevăr. Există o boală de genul cancerului, autismului manifestat față de negocierile necesare în viața reală, cu toate inconsecvențele dezordonate și mișcările inutile care-i sunt caracteristice.

În „masa critică" a unei comunități universitare de succes, orbitele obsesiilor individuale se vor intersecta și reintersecta. Odată ce le va întâlni în cale, studentul nu le va mai uita nici luminozitatea, nici amenințătoarea perspectivă ce-i va fi arătată în cazul în care se va declara mulțumit de sine. Acesta nu este (deși ar putea fi) un îndemn la imitație. Se prea poate

* Legenda spune că, în timp ce cerceta stelele într-o noapte, Tales a căzut într-o groapă. Văzându-l, o bătrânică i s-a adresat cu dojană în glas: „Cum poți ști ce se află în cer, dacă habar n-ai ce este la picioarele tale?"

ca studentul să ajungă să aibă repulsie față de disciplina în cauză, față de ideologia propusă. Este posibil ca el sau ea să aleagă, cu ușurare, o cale cu totul lumească, mediocră pentru a străbate viața. Ca el sau ea să nu izbutească să înțeleagă perfect noțiunile predate ori dezbaterile filozofico-științifice care au loc în jurul lui/ei. De regulă, un astfel de student se simte amenințat de puterea minții și de celebritatea – fie ea locală sau mai extinsă – a profesorilor (de pildă, acel spațiu de parcare de la Berkley, rezervat exclusiv laureaților premiului Nobel). Aproape inconștient, măiestria intimidează.

Dar nu contează. De îndată ce un tânăr sau o tânără a fost expus(ă) virusului absolutului, de îndată ce a văzut, a auzit, a „mirosit" febra celor care hăituiesc în mod dezinteresat adevărul, el sau ea va rămâne cu un gust plăcut. Pentru tot restul carierelor – probabil total obișnuite, efectiv banale – și vieților private, acești tineri vor fi protejați împotriva deșertăciunii.

Caracterul compact, dens al „ciocnirilor" de la Chicago era formidabil. În cele douăsprezece luni ale studenției mele, am avut șansa să-l ascult pe Fermi făcând introducerea în fizica particulelor elementare cursanților aflați în teatrul de operațiuni în care el inițiase primele reacții în lanț controlate. Harold Urey ne familiarizase cu chimia. Epistemologia aristoteliano-tomistă fusese modelată de Richard McKeon într-o furtunoasă politică contemporană. Redfield ne-a predat antropologia socială; Allen Tate, arta poetică (voi reveni și la Tate, și la McKeon). De aici a rezultat presiunea osmotică a interconexiunilor, care a activat utopia lui Hutchins, a coerenței culturale, a universalității rațiunii medievale.

Presupunându-se că-și vor ține gura, studenților li s-a permis să participe la seminarele celor de la cursuri postuniversitare. Intră în scenă Leo Strauss: „Doamnelor și domnilor, bună dimineața. În această sală de clasă, numele lui... care este, desigur, efectiv incompatibil, nu va fi menționat. Putem trece acum la *Republica* lui Platon." „Care este, desigur, efectiv

incompatibil...“ Nu am înțeles numele, însă acel „desigur“ m-a făcut să am senzația că prin șira spinării îmi trece un fulger luminos, dar rece. Pe la sfârșitul orei, un absolvent binevoitor mi-a scris pe foaie numele cu pricina: fusese vorba de un oarecare Martin Heidegger. M-am repezit la bibliotecă. În acea seară, am atacat primul paragraf al lucrării *Ființă și timp*. N-am reușit să înțeleg nici măcar cea mai scurtă și aparent cea mai clară propoziție. Dar vârtejul, imitația nefundamentată a unei lumi necunoscute de mine în profunzime, se rotea. Și am jurat că voi încerca din nou. Și din nou. Asta-i ideea. Să îndrepți atenția unui student către un subiect care, inițial, îl depășește, dar care apoi îl va impresiona și fascina. Simplificarea, analogia, denaturarea, care sunt răspândite în sistemele educaționale privilegiate, sunt criminale. În mod fatal, ele sunt prea îngăduitoare cu acele capacități necunoscute care zac înăuntrul nostru. Atacurile la adresa unui așa-zis elitism maschează o condescendență vulgară: față de toți cei judecați *a priori* a fi incapabili de ceva mai bun. Atât gândirea (cunoașterea, *Wissenschaft*-ul, forma dată imaginației), cât și iubirea cer prea mult de la noi. Ne înjosesc. Dar sentimentul de umilire, chiar și cel de disperare în fața dificultății – transpiri o noapte întreagă și ecuația este tot nerezolvată sau propoziția grecească rămâne tot neînțeleasă – se estompează la răsăritul soarelui. În anii aceia petrecuți la Chicago, de studenție ori de cursuri postuniversitare, diminețile erau excesiv de generoase.

Ca și nopțile petrecute departe de masa de lucru. Fie pe malul lacului, cu zgomotele sale ritmice, provenite parțial de la traficul unui oraș veșnic treaz, parțial de la acele vânturi extraordinare care, chiar și atunci când se potolesc puțin, par a sălășlui în apele lui albastre-cenușii. Fie la petreceri îmbibate de fum, de politică și, probabil, chiar dacă nu mi-am dat seama pe acea vreme, de droguri, aflate pe atunci la începuturi și consumate într-o manieră oarecum rustică. Stânga cea populistă a lui Henry Wallace își instalase corturile în campus. Erau

pretinși comuniști, dar inițiați în această doctrină, veniți acasă din război, care nu-l prea citiseră pe Marx, iar pe Hegel și mai puțin, însă intonau balade jalnice ale căror origini se aflau în Catalonia, Brigada Lincoln și cultura sclavagistă a sudiștilor. Soțiile lor făceau niște sendvișuri de neuitat, din pastramă de vită cu pâine evreiască de secară. Trotkiștii organizau întruniri separate și tânjeau după Mexic. Exista și o mână de activiști negri din mișcarea sindicală, studenți maturi, inspirați de un gen de inocență furioasă (unul dintre ei a fost ulterior împușcat de mafia camionagiilor, într-o altercație izbucnită din motive de stabilire a sferei de influență asupra orașului Omaha). Iar întregul ansamblu de comportamente bombastice și agitații utopice era însoțit de zumzăielile tinerelor, și nu prea tinerelor femei care roiau pe la marginea universității. Am crezut că de una dintre acestea, nevrozată până în vârfurile degetelor ei îngălbenite de tutun, mă îndrăgostisem și eu. Spirit caritabil, ea s-a arătat amuzată.

Examenele se întrevedeau la orizont. La unul dintre cursurile de literatură americană, textele obligatorii includeau romanul *Potirul de aur*, al scriitorului Henry James. Cartea asta este oarecum supraîncărcată cu parabole încâlcite, pe care unii dintre colegii mei de cămin le găseau ingrate. Îi puteam ajuta? Am crezut că aș putea, așa că vreo câțiva dintre noi s-au adunat în bucătăria uneia dintre clădirile rezervate veteranilor și studenților căsătoriți, care se afla ceva mai departe de strada 63. Dar ei observaseră oare, printre altele, că numele unuia dintre personaje, Fanny Assingham, combina în mod grosolan, absolut neverosimil în mijlocul acelui *petit-point* și acelei exprimări evazive jamesiane, trei denumiri diferite ale posteriorului*? N-am să uit niciodată neașteptata tăcere care s-a lăsat în încăpere, respectul de pe fețele acelor băieți mult mai maturi și mai versați într-ale vieții decât mine.

* Referire la „fan", „ass" și „ham".

Nu mult după aceea, în camera mea a venit un grup de studenți. S-au înghesuit pe patul de sus, pe cel de jos și pe podea. Le puteam fi de folos în ceea ce privește nuvela lui Joyce, *Cei morți*? Există puține proze scurte mai multistratificate decât aceasta, cu mai multe amintiri istorice întrepătrunse și apoi revelări gradate ale intenției finale. Puține în care ar fi imposibil să omiți o propoziție fără să știrbești rațiunea, forma generală a întregului. Citind în fața acestor ascultători concentrați, care urmăreau textul odată cu mine, m-am trezit ținând un seminar neautorizat, care s-a prelungit mult în noapte. I-am surprins luându-și notițe, subliniind câte ceva și făcând însemnări pe marginea textului lor. Le-am vorbit despre muzicalitatea delicată a nuvelei. Cântecele și titlurile cântecelor sunt, în *Cei morți*, la fel de sugestive ca și în *A douăsprezecea noapte* sau în *Priveghiul lui Finnegan*. Am citit cu glas tare finalul:

> *Da, ziarele aveau dreptate: ningea prin toată Irlanda. Ningea peste fiece parte a posomorâtei câmpii de mijloc, peste dealurile golașe, ningea domol peste mlaștina Allen și mai departe spre vest, domol ningea peste întunecatele valuri rebele ale Shannon-ului. Ningea și peste tot cuprinsul cimitirului singuratic de pe deal, unde fusese îngropat Michael Furey. Ninsoarea se așternuse în strat gros pe crucile și lespezile strâmbe, pe gratiile cu săgeți ale porții mărunte, pe scaieții uscați. Sufletul lui se topea încet, pe când asculta ninsoarea lăsându-se ușor peste Univers – ușor lăsându-se, ca o pogorâre a sfârșitului cel de pe urmă, peste toți cei vii și cei morți.**

Observaseră ei oare artificiul retoric antic (denumirea lui grecească era...) prin care „ningea domol" se transformă în

* *Oameni din Dublin*, trad. Frida Papadache, Editura RAO, 1995, p. 220.

„domol ningea", așa încât să facă introducerea tranziției de la „lăsându-se ușor" la „ușor lăsându-se"? Sau consoanele sibilante ale tot mai apropiatului somn de veci din acel „Sufletul lui se topea încet"*? Merita să fie atrasă atenția asupra „săgeților" și „scaieților", emblematice pentru patimile prin care trecuse Cristos pe un alt deal, cu multă vreme în urmă. Dar se făcuse târziu și aerul din încăpere era închis. Am încercat să împiedic lacrimile absurde. Cel puțin, înainte de a le vedea pe unele dintre fețele acelea nerase. Știam deja în ce măsură puteam stârni interesul. Asta a fost o descoperire hotărâtoare. Din acea seară, au început să-mi cânte sirenele predării și interpretării.

* În textul original: *His soul swooning slowly.*

5

Pe o limbă de pământ fără petrol, în mijlocul unei populații aflate mult sub nivelul celor din majoritatea metropolelor moderne, au venit reprezentanții a 131 de națiuni. Tronuri, Dominioane și Puteri, capete încoronate, potentați, șefi de stat, pontifi, prim-miniștri, gangsteri de pe toată planeta s-au strâns la funeraliile lui Itzhak Rabin. Unii din durere sau simpatie, alții într-o mieroasă indiferență ori din pur oportunism și, nu puțini, dintr-o bine mascată satisfacție sau ură. Dar au venit. Din fiecare colț al pământului, cum n-ar fi făcut-o pentru nici o altă ceremonie. *Desigur, acolo se punea o problemă evreiască.* Numai ipocrizia ori autoamăgitoarea susținere a ideii de normalitate putea respinge această evidență. Pe tot cuprinsul globului, hărțile politice, pletora de moșteniri etnico-istorice, mozaicul pestriț de societăți, credințe și interese obștești abundă în conflicte nerezolvate, în animozități rasialo-religioase, în pretenții fără a fi negociate asupra unui trecut glorios, asupra unor subiecte de dispută sacre. Totuși, situația evreiască diferă. Ea este imposibil de simplificat și absolut înnebunitoare, întruchipând ceea ce fizica modernă numește „singularitate", adică o teorie sau un eveniment în afara normelor, din exteriorul granițelor teritoriale ale probabilităților și descoperirilor făcute pe cale logică. Iudaismul pulsează și radiază energie, ca o gaură neagră rămasă de pe urma unei vechi galaxii. Parametrii săi sunt cei ai „stranietății", o altă noțiune-cheie din fizica și cosmologia actuală.

De ce au supraviețuit evreii?

Oamenii din Egiptul și Sumerul de altădată erau productivi și inventivi. Exemplul dat de Grecia antică și realizările ei, fie ele de natură politică, științifică, artistică sau filozofică, continuă să anime cultura occidentală. Nu a existat o civilizație mai eficient condusă și mai respectuoasă față de legislație decât Roma republicană și imperială. Nici un descendent direct al acestor națiuni eminente n-a subzistat. Limbile lor sunt doar niște fantome pentru savanți. Evreii există; în Israel și în diaspora. Limba ebraică este vorbită, scrisă, adaptată la fizica nucleară, transformată în vise de viitor. Și asta, după mai mult de două milenii de persecuții sistematice și capricioase, de răspândiri prin exil, de sufocări în ghetouri, după Holocaust. Evreii se încăpățânează să existe ***în ciuda*** normelor și logicii istoriei, care, chiar dacă interzic genocidul, susțin dispersarea, asimilarea, combinarea sângelui și estomparea identității originare. Ei există ***în ciuda*** mistuitoarelor dictate și măsuri ale tiraniilor, a convingerilor ostile, a mișcărilor de masă, de genul celor produse de mulțimile însetate de sânge din creștinătatea medievală sau a pogromurilor din Europa de Est și din Rusia. Toate aceste acțiuni au fost clar pornite pentru eliminarea evreilor din specia umană. Pentru ca aerul și pământul să fie ***Judenrein***, „jidano-purificate" (un epitet interesant, împrumutat de Hitler de la austrieci, care îl folosiseră înaintea lui). Pentru ca cenușa fiecărui bărbat, fiecărei femei și fiecărui copil (chiar și nenăscut) de origine israelită să fie spulberată de vânt. Babilonul, Teba și Cartagina sunt vestigii arheologice. Atena modernă reprezintă un travesti al unui trecut ale cărui păcate nu au fost răscumpărate. Legile, epigrafia Romei imperiale s-au dus pe pustie. Israelul trăiește din nou; diaspora, în special cea din America de Nord, este animată de o forță creatoare și de o aprigă dorință de reînnoire. Și asta, în ciuda ostracizărilor, a statutului de paria, a masacrelor și a probabil sortitei monstruozități a crematoriilor – sortită, din cauza originii lor teologice, aflată în anumite principii de bază ale creștinătății, în ideea de exorcizare a

iudelor. Și asta, în ciuda tentațiilor de a „trece" neobservați într-o modernitate liberală, de a se retrage în normalitate și amnezie. De ce?

Pentru un credincios iudaic ortodox și pentru unul iudaic conservator răspunsul este extrem de clar. Dumnezeu i-a promis lui Avraam că sămânța sa va da naștere unui popor ca stelele de numeros, că lui și urmașilor lui le va aparține Canaanul. Legământul de alegere a dreptului de supraviețuire este reînnoit cu Moise. Că o fi fost din cauza suferinței ori a apropierii deosebite a lui Avraam, Isaac și Iacov de Dumnezeu – suferința și apropierea sunt la fel de inseparabile ca vocile care participă la un dialog –, cert e că evreul a fost ales și stigmatizat pe vecie. Dacă el ar fi să dispară de pe acest pământ, adevărul și intenția declarată a Domnului, revelația monoteismului și poruncile date pe Muntele Sinai și-ar pierde credibilitatea. Atât timp cât un bărbat și o femeie au ieșit vii din casa lui Iacov, atât timp cât ei pot face copii – aceasta fiind una dintre datoriile principale și bucuriile cele mai mari în cultura iudaică –, Dumnezeu rămâne apropiatul omului și al lumii pe care a creat-o. Oricât ar fi de incompatibil cu rațiunea și imaginația umană, oricât de nesuportat trebuie să fi fost întotdeauna pentru aducerile aminte, Auschwitz-ul este efemer în comparație cu Legământul reînnoit în câmpia Moabului, cu reasigurarea dată de Dumnezeu poporului său hăituit. Hitler nu ar fi putut face mai mult decât Nabucodonosor sau Inchiziția. Existau rabini care proclamau exaltați această axiomă, de la ușile cuptoarelor de exterminare.

Ce demne de invidiat sunt convingerile.

Adepții pragmatismului și ai relativismului, spiritele sceptice care privesc teoriile istorice bazate pe raportul cauză/efect – în special pe cele deterministe și teleologice – ca fiind niște periculoase induceri în eroare, nu văd nici un motiv deosebit de mirare sau de cauzalitate irațională. Anomalia supraviețuirii este explicată de anumite practici ale endogamiei, ale separării autoimpuse din perioada timpurie a iudaismului, de tendința

de aderare la regimuri culinare preventive învechite, dar terapeutice, de conservarea unui cod și limbaj liturgico-legale. Dar și mai importante în viziunea lor erau reflexele spre coerență și autorecunoaștere, provocate chiar de presiunile veșnic reînnoitelor ostilități și persecuții. Și nici n-ar trebui să existe vreo persoană, argumentează adeptul învățământului laic, care să exagereze continuitatea. Din punct de vedere etnic, evreii sunt, ca oricare alții, amestecați. De fapt, poate ceva mai puțin amestecați și ceva mai mult deosebiți biosociologic decât multe alte obști (oare noțiunea de „rasă" chiar există în vreun sens verificabil?), dar oricum tot hibrizi. Istoria prelungită a evreilor – ca și cea, să zicem, a chinezilor – rezultă dintr-o bizară influență reciprocă a izolării și constrângerilor externe. La mijloc nu este nici un *mysterium* teologico-ontologic. Indicatorii demografici – indiscutabil, mă refer la cei liberal-laici occidentali – sugerează cu tărie că asimilarea și uitarea autoimpusă, într-un climat de tot mai mare toleranță ori indiferență, pot, în cele din urmă, împinge cronica iudaismului spre un final anodin. Numai anumite comunități ortodoxe, chiar și din cadrul unui Israel secularizat, vor păstra o urmă de identitate autentică, pură. Mai mult decât atât, orice alt punct de vedere riscă să susțină rasismul și ura de rasă.

Acestea sunt argumente extrem de plauzibile. Nu că aș putea subscrie la ele. Intuiția îmi zice, totuși, că extraordinara relatare a lui Avraam, cea despre povestea pe care Dumnezeul de pe Sinai și-o spunea Lui însuși, nu poate avea un final pierdut în zare, din cauza unei ușoare eclipse. În primul rând, o întrebare, aproape tabu:

Oare supraviețuirea evreului a meritat să fie plătită cu un preț atât de înspăimântător? N-ar fi fost preferabil pentru balanța economică a milosteniilor umane ca el să se fi lăsat luat de reflux, înspre asimilare, scufundându-se în apele maritime comune? Punerea acestei întrebări nu este impusă doar de ororile secolului XX, de persecuțiile hitlerist-staliniste sau de asasinatele în masă la care au fost supuși evreii. Nu doar

de bezna în care a intrat făptura omenească la Auschwitz, ci de întregul agregat al suferinței, ce a funcționat începând, să zicem, de la distrugerea Ierusalimului și a celui de-al doilea Templu, în anul 70 d.Cr. De toate aceste nesfârșite omucideri, umiliri, urgisiri care au vizat bărbații, femeile și copiii de origine israelită aproape în fiecare zi, aproape în fiecare oră, într-o anumită parte a lumii „civilizate". La fel de mistuitoare – lunga istorie a focului a ajuns la apogeu pe vremea *Shoah*-ului – ca violența propriu-zisă, au fost și spaima, degradarea, miasma disprețului, latent sau explicit, care au întinat viețile evreilor ori de câte ori aceștia ajungeau în străzile, instituțiile și curțile de justiție (Shylock în genunchi) neevreiești. Ce copil evreu nu a făcut cunoștință, de-a lungul mileniilor, cu întreaga gamă de amenințări și batjocuri, de excluderi sau plasări pe poziții de inferioritate, gamă care se extinde de la lovituri, aruncări cu pietre și scuipături până la aversiunea urbană, la bun-venitul „tolerant" oferit de neevrei? Fiecare tată evreu este, într-un moment sau altul al vieții sale de om și de părinte, un fel de Avraam față de fiul său, Isaac, în acea nedescrisă călătorie de trei zile spre muntele din ținutul Moria. Capitolul 22 al Genezei se află în inima măcinată a întregului iudaism. Când procreează, bărbatul evreu știe că-i poate transmite copilului, drept moștenire, teroarea, destinul sadic. Și cu mult înainte de Holocaust s-au desfășurat genocide menite să-i stârpească pe evrei (masacrele medievale din Renania, urmărirea rebelilor de către Inchiziție, pogromurile din Est). Ele au avut rolul lor, desigur, dar, orice fel de analiză finală am face, motivele nu au fost de natură religioasă, politică, economică sau socială. Scopul, declarat cu sinceritate de nazism, era ontologic. Semința evreiască trebuia să dispară de pe acest pământ. Copilul nenăscut trebuia ucis. Vina indiscutabilă a evreului era simplul fapt de a exista. Dând naștere unui copil, tatăl evreu, indiferent dacă se afla pe teritoriul Rusiei sau al Europei, pe străzile Hebronului ori lângă o sinagogă pariziană,

îl făcea vinovat din start. În ochii celor care-l urăsc, evreul are un păcat originar: faptul că există.

Mai mult decât atât – și asta este o problemă fundamentală (atribut rău prevestitor), deseori neglijată –, victimizarea, ostracizarea și tortura sunt dialectice. Ele unesc cele două părți implicate. Vânătorul și vânatul sunt legați unul de altul, dezgustător de aproape. De-a lungul secolelor, antisemitismul – un termen oarecum absurd din moment ce este declamat cel mai fervent în islam – i-a înjosit pe promovatorii lui. În lagărele de exterminare, omul, ca reprezentant al speciei, a coborât, probabil că pentru totdeauna, pragul instabil al umanității sale. A pășit înapoi spre animalism, deși o asemenea exprimare este o insultă la adresa primatelor și a tuturor celorlalte necuvântătoare. Dezumanizându-și victima, călăul se dezumanizează pe el însuși. Iar putoarea dăinuiește. S-au desfășurat și alte persecuții, înrobiri și asasinate. Masacrele tribale continuă. Dar acestea nu au fost îndreptate timp de peste 2000 de ani împotriva unei singure comunități. Deseori, respectivilor li s-a făcut dreptate. Hidoasa situație atipică de până în 1948 a cazului evreiesc și a Israelului a determinat, de nenumărate ori, alte religii și societăți să se lase seduse de tentațiile inumanului. Iată ce întrebare vreau să pun: E posibil ca Vestul creștin și islamul să fi dat acum mai multe dovezi de umanitarism, de împăcare cu sine, dacă problema evreiască ar fi fost, într-adevăr, „rezolvată" (prin acel *Endlösung* sau, cu alte cuvinte, prin acea Soluție Finală)? Ar fi fost diminuate ura obsesivă și durerea din Europa, din Orientul Mijlociu și, poate că mâine, din Argentina sau din Africa de Sud? Care o fi drumul adevărat care trebuie urmat: cel al fricțiunilor continue sau cel al unei coabitări? Nu cred că întrebarea asta poate fi eludată cu o simplă ridicare din umeri.

Și totuși, cât de disproporțional de benefică a fost contribuția evreiască! Cea adusă de *Biblia Hebraica* și de etica născută din ea este inestimabilă. Orice s-ar zice, Roma și Mecca sunt fiicele (oare matricide?) ale Ierusalimului. Luați în considerare

doar contemporaneitatea și climatul general din vremurile noastre. În mod stereotipic, se afirmă că acest climat derivă direct de la Marx, Freud și Einstein (cu toate că, evident, trebuie adăugat și Darwin). În peste o sută de limbi birocrațiile, ternele anonimaturi și nevrozele din structurile sociale sunt caracterizate cu ajutorul numelui lui Franz Kafka (transformat de regulă în adjectiv). Numărul savanților iluștri, al acelor vizitatori ai Stockholm-ului, care sunt evrei, cel puțin la origini, depășește atât de mult orice normă sau așteptare statistică, încât este stânjenitor de glorios. Muzica a suferit o radicală transformare datorită lui Schönberg; antropologia, datorită lui Lévi-Strauss; filozofia, datorită lui Wittgenstein; teoria economică, datorită lui Kenneth Arrow. În lumina lui Proust am coborât noi scara în spirală spre interiorul eului (o imagine inventată de Montaigne, care a fost pe jumătate evreu). Orice catalog de personalități ar fi interminabil și inutil.

Mai greu de spus e în ce măsură contemporaneitatea *per se*, îndeosebi în exemplara și dominanta spiritualitate americană, este marcant „evreiască". Plastic exprimat, mass-media, umorul, puterea fiscală și comercială a firmelor transnaționale care amenință acum să omogenizeze globul sunt surse de energie, mari arcuri generatoare de șocuri electrice, produse de iudaismul emancipat. Am văzut spectatori orientali prăpădindu-se de râs la un film regizat de Woody Allen, ei înțelegând instantaneu antiretorica și umorul negru de acolo, care erau de sorginte pur ebraică, deși unii ar fi dispuși să spună chiar „talmudică". Supermarketurile, inventate de un evreu care, la Washington, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, le-a și creat un prim stil, au apărut acum și în Albania. Dar chiar și aceste globalizări, emanate aproape straniu dintr-o matcă de supraviețuitori, sunt, într-un anumit sens, de suprafață.

Ar putea civilizațiile noastre infirme să se dispenseze de idealul familial evreiesc? În el își au originile și, la rândul lor, ele au asigurat neasemuita „familiaritate" a evreului cu Dumnezeu, valorile „familiale" care alimentează dialogul veșnic

purtat de evreu cu Domnul, chiar dacă o face, se suspectează, cu buzele tăcute ale agnosticului. Mai există vreun neam atât de *krank an Gott* – caracterizarea magnifică, dar intraductibilă făcută de Karl Barth evreului, ca fiind „bolnav de Dumnezeu", „suferind de/prin Dumnezeu"? Debilitate care poate avea drept rezultat supraviețuirea omului ca ființă de o înaltă moralitate, dar încă „vulnerabilă la rănile provocate de însușirile negative" (Kierkegaard). Pe scurt: chiar dacă o „trecere afară" pare a le oferi evreilor din diaspora perspectiva scăpării de ofense și primejdii, chiar dacă evreii nereligioși ar fi să concluzioneze că prețul identității naționale continue nu mai merită plătit – cum rămâne cu gazdele lor neprimitoare? Pot merge mai departe istoria și cultura din Occident fără evreii de acolo? După cum a opinat Heine, cel mai caustic dintre evreii autopersiflatori, chiar și câinii de rasă pură au nevoie de mușchii lor.

Vai, eu nu pot considera că aș fi făcut vreun legământ cu Avraam. Așa că nu sunt posesorul nici unui act de împroprietărire, contrasemnat prin putere divină, asupra vreunui acru oarecare din Orientul Mijlociu – sau din oricare altă parte. Sionismul, o mișcare laico-politică, a făcut o greșeală de logică invocând un set de doctrine teologico-biblice cu care – a recunoscut – nu putea fi de acord. Cu toate acestea, enigma, adică ciudățenia supraviețuirii evreului după *Shoah*, mă convinge că există un scop. Israelul este un *miracol indispensabil*. Înființarea lui, dăinuirea lui în ciuda problemelor militare și geopolitice, realizările lui din plan civic sfidează și cele mai întemeiate așteptări. În ziua de azi, el urmărește normalitatea cu o neobișnuită satisfacție: urmărește dozajele zilnice de infracționalitate, corupție, mediocritate politică și vulgaritate ce caracterizează națiunile și societățile de pretutindeni. Acolo unde a tunat și fulgerat Ieremia există baruri deocheate.

Aici mă opresc puțin, ca să stărui asupra ideii. Simt că ar fi fost oarecum scandalos (un cuvânt de proveniență teologică) dacă mileniile de revelație, de chemări la suferință, dacă

agonia lui Avraam și Isaac, începând de la muntele din ținutul Moria până la Auschwitz, ar fi avut drept consecință instituirea unui stat național înarmat până în dinți, a unei țări a burselor financiare și mafioților, cum sunt toate celelalte țări. „Normalitatea" ar fi fost, pentru evreu, doar o altă modalitate de dispariție. Probabil că enigma nebuneștii supraviețuiri trebuie să aibă un scop mai grandios. Unul care are neapărat legătură cu exilul.

Toți suntem oaspeții vieții. Nici o ființă umană nu cunoaște sensul creației sale decât din punctul ei de vedere cel mai primitiv, pur biologic. Nici un bărbat și nici o femeie nu știu care e țelul final – dacă o fi vreunul –, nu înțeleg posibila semnificație a „aruncării" lui/ei în misterul existenței. De ce mă îndrept spre nicăieri? De ce mă aflu aici? Suntem musafirii acestei mici planete, facem parte din urzeala, probabil că întâmplătoare, a procesului evoluționist, reprezentăm rezultatul unor mutații care, de nenumărate ori, s-ar fi putut produce altfel sau ne-ar fi putut asigura extincția. După cum s-a demonstrat, suntem niște oaspeți vandali, care produc reziduuri, care exploatează și distrug atât celelalte specii, cât și resursele naturale. Transformăm rapid într-un rebut toxic acest mediu tulburător de frumos, rezultat al unei foarte complexe rânduiri, și chiar și spațiul extraatmosferic. Există containere de gunoi pe lună! Mișcarea ecologică este inspirată. Împreună cu sporirea treptată a interesului pentru drepturile copiilor și animalelor, ea constituie unul dintre puținele capitole luminoase din istoria secolului XX, dar este posibil să se fi produs prea târziu.

Totuși, chiar și vandalul tot musafir este, într-o casă a creației pe care n-a zidit-o el și al cărei plan, cu toate semnificațiile acestui termen, îi scapă. Acum, pe ceea ce a mai rămas din acest pământ rănit și aglomerat, fiecare dintre noi trebuie să învețe să fie gazdă bună pentru aproapele său. Războaiele noastre, epurările noastre etnice, arsenalele noastre de masacrare ce înfloresc până și în cel mai nevoiaș stat sunt teritoriale.

Ideologiile și animozitățile reciproce pe care le generează reprezintă teritorii ale minții. Încă de la început, oamenii s-au măcelărit pentru un petic de pământ, atacând sub o zdreanță colorată, ridicată pe post de bandieră, sau din cauza unei mici diferențe de limbaj ori dialect. Hamlet se miră de o armată aflată în trecere. De ce mărșăluiește ea oare spre sângerosul război? Pentru a se alege cu vreo onoare sau vreun avantaj? Un căpitan răspunde:

La drept vorbind, și ca să nu mă laud,
Vrem doar să luăm un petic de pământ
Ce nu ne-aduce altceva decât renume.
N-aș da pe el arendă cinci ducați!
Polonul sau norvegul n-ar lua
*Nici de l-ar da pe veci un ban mai mult.**

Istoria a fost martora unui șir interminabil de dovezi de vrajbă, care au avut deseori la bază motive triviale și iraționale. O singură scânteie nebunească poate declanșa o explozie generatoare de apartheid și genocid în sânul unor comunități, precum cele din Balcani ori de prin toată Africa, după ce acestea au trăit împreună decenii sau chiar secole întregi. Copacii au rădăcini, bărbații și femeile au picioare. Cu care să traverseze stupidele frontiere ghimpate, cu care să viziteze căminul restului omenirii, pentru a domicilia temporar acolo, ca musafiri. Legendele – numeroase în Biblie, dar și în diverse mitologii, precum ar fi cea greacă – referitoare la străinul de la ușă, la vizitatorul care, după o lungă călătorie, ciocănește în poartă la apus de soare, au un anumit tâlc, de mare importanță. În aceste povești, cel care ciocănește este deseori o zeitate sau un emisar divin, ce se deghizează pentru a ne testa

* *Hamlet, prinț al Danemarcei*, trad. de Ion Vinea, în Shakespeare, *Opere*, vol. 7, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1959, p. 657.

ospitalitatea. Aș dori să pot crede că vizitatorii aceștia sunt adevăratele ființe *umane* în care trebuie să încercăm să ne transformăm dacă vrem să supraviețuim.

Se poate ca evreul din diaspora să supraviețuiască pentru a fi oaspete – atât de nebinevenit încă, la atât de multe uși închise. Este posibil ca venirea fără invitație să fie o chemare pentru noi, necesară ca să le sugerăm tuturor celorlalți semeni ai noștri că ființele umane trebuie să învețe cum să trăiască jucând, unii pentru alții, rolul de „oaspete în viață". Nu există societate, regiune, oraș sau sat care să nu prețuiască o ameliorare. La fel, nu se poate să existe vreo comunitate care să nu aprecieze plecarea atunci când pe ea pune stăpânire injustiția sau barbarismul. Moralitatea trebuie să-și aibă întotdeauna geamantanele pregătite. Aceasta a fost învățătura universalistă a profeților – a lui Isaia, a lui deutero-Isaia* și a lui Ieremia, în străvechea lor ceartă cu regii și preoții națiunii închegate, a statului-cetate. Astăzi, această polemică stă la baza tensiunilor dintre Israel și diaspora. Deși gândul trebuie să rămână nerostit, la fel ca și numele ritual al lui Dumnezeu, adevărul cel mare este că iudaismul va supraviețui ruinelor statului Israel. Și o va face dacă „turul de scrutin" va consta realmente în pribegii menite deprinderii oamenilor cu ospitalitatea, fără de care ne vom autodistruge, dispărând de pe această neînsemnată planetă. Conceptele și ideile, care depășesc ca forță orice armă, orice *putere supremă*, nu au nevoie de pașapoarte. Dihonia și teama sunt cele care acordă sau resping vizele. M-am simțit mai mult sau mai puțin ca acasă – evreul este deseori poliglot aproape fără să-și dea seama – ori de câte ori mi s-a permis să mă așez la o masă pentru a lucra. *Nihil*

* Presupus autor al capitolelor 40–55 din *Isaia*. Când s-a constatat că această secțiune a Vechiului Testament trebuie să fi fost scrisă pe bucăți, în trei epoci diferite, neștiindu-se decât autorul primei părți, nu și următorii doi, care au adus completări, cercetătorii i-au denumit proto-Isaia (pe autorul cunoscut al capitolelor 1–39), deutero-Isaia (pe autorul capitolelor 40–55) și trito-Isaia (pe autorul capitolelor 56–66).

alienum, a spus dramaturgul roman. „Nimic din ce-i uman nu-mi e străin." Sau, altfel zis: ce altă prezență umană poate să-mi fie mai străină decât este, uneori, propria mea prezență?

Oare lipsa unui cămin propriu și intuiția de peregrin stimulează antisemitismul, întreține imaginea neloialității oportuniste a evreului? Stalin și Hitler au transformat mărețul substantiv „cosmopolit", cu promisiunea lui de inalienabilitate, într-o batjocură criminală. Dar nu cumva însuși Rashi, cel mai pătrunzător dintre interpreții Talmudului, vorbește de nevoia veșnică a lui Avraam de a-și abandona cortul și de a reveni pe drum? Nu ne-a învățat Rashi că, întrebând încotro s-o ia, un evreu trebuie să fie surd la răspunsul corect, deoarece misiunea sa este să rătăcească sau, cu alte cuvinte, să păcătuiască și să pribegească?

Neîndoios, acest caracter tranzitoriu, chiar și atunci când este impus, această întovărășire cu vânturile inspiră o neîncredere viscerală. Termenul nazist era *Luftmenschen* – creaturi ale aerului, neînrădăcinate (și, de aceea, bune de transformat în scrum). El se alătură și altor elemente din lunga poveste a leprei evreiești. Printre ele se numără factorii sociali, invidiile economice, căutarea instinctivă a țapului ispășitor, circumcizia, încăpățânata autoizolare. Închis între ziduri, iudaismul de ghetou a pătruns în lumea disprețuitorilor neevrei, încheind cu aceștia un contract prin care s-a încadrat singur în categoria „venetic", „deosebit". Toate acestea au dat naștere unei infuzii otrăvitoare de diferende și persecuții. Totuși, nici un aspect important al problemei evreiești, al istoriei și vieții evreului nu poate fi vreodată separat pe deplin de originile sale teologico-metafizice (cât de des l-am auzit pe Gershom Scholem surescitând acest nerv!). La o analiză finală, laturile teologică și metafizică sunt cele care anunță complicarea tragică a lucrurilor.

În toate lucrările mele, și cel mai explicit în *In Bluebeard's Castle* (1971), am susținut că nu acuzația de deicid, de așa-zisă complicitate a israeliților la uciderea lui Iisus din Nazareth, a

fost generatoarea și susținătoarea antisemitismului occidental. Fără nici un dubiu, animozitatea manifestată împotriva evreilor este augmentată formidabil de către creștinismul paulian și de către întemeietorii Bisericii. Dar ea antedatează previziunile lor crunte. Cred că nu „uciderea lui Dumnezeu prin persoana fiului Său" – oricum ar fi interpretată semnificația acestei fantasme macabre – stă la baza detestării evreului. Mai degrabă de vină e povestea „creației", „invenției", „definiției", „reevaluării" lui Dumnezeu, din monoteismul ebraic și din etica lui. Israelitul nu poate fi iertat nu pentru că este ucigașul, ci „creatorul" lui Dumnezeu.

De trei ori s-a întâmplat, în istoria occidentală, ca evreul să se străduiască să impună conștiinței umane conceptul de Dumnezeu unic și consecințele etico-normative ale acestui concept. Adoptată într-un mod rigid, divinitatea mozaică este de neînchipuit, de nepriceput, de nevăzut, de neatins – ne-umană în sensul de bază al cuvântului. Este la fel de pustie ca aerul deșertic. Dacă există o teologie evreiască, aceea e negativă. Acolo unde politeismul, în special cel elenistic, aglomerează fiecare frunză, ramură și piatră cu vecinătăți divine, total imanente, Sinaiul uman – mult prea uman din punctul de vedere al vanităților, șmecheriilor și nestatorniciilor – lipsește de orice proximitate divină sesizabilă habitatul omului real. El solicită o abstractizare extremă. El condamnă imaginile și transformă imaginația în blasfemie. Metafora, folosită ori de câte ori noi, oamenii, ne dramatizăm căutările de descifrare a realității, ori de câte ori construim poduri peste abisul necunoscutului, este interzisă.

Pentru Moise, înfățișarea lui Dumnezeu dinaintea sa și darea celor zece porunci, două fenomene analoge, este ca o flacără izbucnită dintr-un rug*. Singura autorevelare divină constă într-o tautologie (ea însăși o figură de stil închisă):

* Vezi *Vechiul Testament*, Ieșirea 3:2 („Iar acolo i S-a arătat îngerul Domnului într-o pară de foc, ce ieșea dintr-un rug; și a văzut că rugul ardea, dar nu se mistuia.")

acel „Eu sunt Cel ce sunt" din Ieșirea 3:14. Paradoxal, totuși, distanța până la un Dumnezeu imposibil de reprezentat prin imagine, gândire sau cuvânt este, totodată, corespunzătoare unei apropieri insuportabile. Nevăzut, El vede tot și pedepsește până la a treia generație și chiar și mai încolo. Pot exista oare vreo observare și vreo urmărire mai stricte, mai neadecvate impulsurilor umane animalice, convenționale, cumulative, și modurilor reconfortante în care spunem poveștile existenței noastre?

Directivele morale care își au obârșia în monoteismul sinaitic și profetic sunt intransigente. Interdicțiile impuse crimei, adulterului, lăcomiei, realizării unui chip cioplit – oricât de inocent –, relațiilor cu divinitățile protectoare ale casei, cu spiritele tutelare și cu idolii reprezintă, ele însele, niște simptome ale unei cerințe mult mai serioase. Din cauza lor, omul de rând suferă o mutație. Ni se impune să ne disciplinăm sufletul și trupul, așa încât să atingă perfecțiunea. Ni se impune să ne mărim umbra lăsată pe acest pământ. Un edict fundamental privitor la autodesăvârșirea și autodepășirea etică susține decalogul și pletora prescripțiilor ritualo-pragmatice care urmează după el. Nici un aspect al lipsei de tărie sufletească, libidoului, neatenției, mediocrității și senzualității noastre native nu scapă de o demascare morală și legală. Luat *à la lettre*, îndemnul lui Nietzsche, „devino ceea ce ești", e antitetic cerințelor impuse pe Muntele Sinai. „Încetează să mai fii ceea ce ești, indiferent cum și în ce condiții ai apărut. Devino, cu înspăimântătorul preț al lepădării de sine, ceea ce ai putea fi." Așa ordonă Dumnezeul lui Moise, Amos și Ieremia.

Acesta este primul dintre cele trei momente de impunere transcendentă asupra oamenilor care nu aparțin lumii iudaice.

Al doilea este reprezentat de Predica de pe Munte. Majoritatea mesajelor sunt colaje ale poruncilor, temeinic repetate, din Tora, Profeții și Celelalte Scrieri. Dar extaziatul rabin și vindecătorul prin credință din Galileea merg mai departe. Bărbaților și femeilor li se cere să dea dovadă de altruism,

de o reținere „nenaturală", total opusă impulsurilor instinctive, față de toți cei care îi nedreptățesc și îi ofensează. Singurul precedent al acestui ideal poate fi citit printre rânduri în niște declarații, greu de interpretat, atribuite lui Socrate. Mai mult decât atât, se așteaptă de la noi să împărțim cu alții sau chiar să renunțăm complet la posesiunile noastre pământești, să devenim noi înșine calici, dacă e necesar, spre binele nevoiașului. Posesiunile, ca să nu mai vorbim de recompensele lumești, sunt dovezi de nedreptate (sau, după cum s-a exprimat Proudhon, „furtișaguri"). Toate aceste idei reprezintă salturi cuantice din interiorul iudaismului mozaic, dar totodată și dincolo de el. Aproape de neconceput pentru firea umană este invitația lui Iisus de a ne oferi și celălalt obraz, de a ne ierta dușmanul și persecutorul – ba nu, chiar de a-l *iubi*. Cu aceste cerințe, Iisus devine Cristos și amendează instinctele elementare, în special pe cel al răzbunării, prezente în propriul său iudaism. Infinita milostenie a Domnului și nețărmuita Sa capacitate de a ierta sunt prezentate în Tora și în Profeții, dar în aceeași măsură ne este înfățișată și preferința Lui pentru cumplita echitate a pedepselor din ziua Judecății de Apoi. Impulsul absolut natural de a te răzbuna împotriva nedreptății, opresiunii și batjocurii sălășluiește în casa lui Israel. Un refuz de a uita ofensa sau umilirea poate încălzi inimile. Îndemnul lui Cristos de a demonstra cu toții o iubire deplină, de a ne oferi singuri inamicului este, în orice sens am judeca, o absurditate. Victima trebuie să-l iubească pe călău. Monstruoasă propoziție. Dar e o propoziție care emană lumină. Cum pot s-o săvârșească muritorii de rând?

A treia bătaie în ușă este cea a socialismului utopic, în special în forma lui marxistă. Împreună cu creștinismul, marxismul reprezintă o altă erezie principală a iudaismului. Contribuția evreiască teoretică, practică și personală adusă socialismului radical și comunismului prestalinist nu suferă comparații cu nici o alta (este total disproporționată în comparație cu aportul uman al menșevismului și bolșevismului timpuriu sau cu cel al mișcărilor utopice de stânga și insurecționiste

din toată Europa Centrală). Marxismul secularizează, face „din astă lume" o logică mesianică a echității sociale, a unui belșug edenic pentru toți, a păcii pe un pământ nedivizat. În faimoasele sale însemnări din anii 1840, Marx, atât de rabinic în declamație și promisiune, propovăduiește o ordine în care moneda nu va mai fi destinată obținerii profitului și bunurilor: „iubirea va fi dată la schimb contra iubire, încrederea, contra încredere". Aceasta este, literal, viziunea adamiților și a profeților; este cea a Galileeanului. Marea furie care l-a animat pe Karl Marx, pornită împotriva inegalităților sociale, împotriva cruzimii neproductive a averii, împotriva foametei și mizeriei inutile coincide perfect cu cea care l-a stimulat și pe Amos. Este furia acțiunii binemeritate de pedepsire pornită în marșul său răzbunător împotriva cetății, împotriva durabilului Babilon. (În nebunia sângeroasă a khmerilor roșii din Cambodgia, s-a văzut mai mult decât o vagă urmă de răzbunare apocaliptică.)

În forma sa cea mai pură, așa cum a fost legiferată în anumite kibbutzuri socialisto-comuniste din perioada timpurie a sionismului, teoria spune că nu există proprietate privată. Fiecăruia îi revine după nevoi. Copiii sunt îngrijiți în comun. Dar, chiar și acolo unde atenuează asemenea absolutisme, marxismul solicită o inversare completă a priorităților afacerilor particulare, acumulării, egoismului. Trebuie să ne abținem de la excese, să împărțim și s-o facem în mod egal, să investim resursele și ambițiile proprii în anonimatul colectivității. La baza oricărui program socialisto-comunist solid stau niște doctrine care promovează altruismul, formarea omului ca ființă dezinteresată. A muri pentru alții, cum face eroul marxist din reprezentările alegorice laice ale martirismului religios, este suficient de dificil (care persoană, din generația mea, poate pune în practică episoadele finale din cartea *Condiția umană*, a lui Malraux?). Iar a trăi pentru alții este și mai greu. Dar numai învățând să facem așa ceva, prevede marxismul, vom putea să zidim pe acest pământ regatul justiției, cetatea omului – moștenitor legitim al unui Dumnezeu mort. Numai

atunci va fi posibil ca Ierusalimul să fie durat „pe tărâmurile noastre verzi și plăcute". Dimineața mesianică este roșie.

De trei ori s-a confruntat civilizația occidentală, din cauza iudaismului, cu un șantaj din partea idealului. Ce afront mai grav i se putea face? De trei ori a strigat iudaismul neamului omenesc de pretutindeni, ca un vechi vestitor smintit al orelor nopții (Freud chiar a trezit oamenii din inocenta lor visare), să se transforme într-o umanitate adevărată, să-și renege egotismul, râvnele înnăscute, tendințele spre o totală libertate individuală și de opinie. Și asta, în numele Dumnezeului „inexprimabil" de pe Muntele Sinai; al iubirii nețărmurite față de dușman; pentru făgăduința justiției sociale și a egalității economice. În pretențiile lor de perfecțiune, aceste cerințe sunt irefutabile. Etica iubirii și împărțirii din sacrificiu este peremptorie; chiar la nivelul bunului material comun, în multe cazuri. Așa a fost pus la cale triplul șantaj asupra bărbaților și femeilor care nu au tactul de a accepta ideea de a se dezvălui, de a se revela, precum Domnul: prin presiuni, prin folosirea puterii și dibăciei evreiești de a te strecura pe sub pielea altora, pe care neevreii le consideră deseori atât de insuportabile. Idealul lui Moise, Iisus și Marx ciocănește la porțile sufletului acelui *l'homme moyen sensuel* (om mediu) care caută să-și ducă mai departe existența imperfectă.

Din cauza presiunilor, presupun, neamul ăsta a ajuns să fie detestat. Ele fac să mocnească, apoi să izbucnească în flăcări impulsurile de surghiunire – evreul trebuie să fie alungat, vocea sa trebuie să fie înăbușită – și, după aceea, de anihilare. Nimic nu alimentează mai mult ura din conștiința noastră decât înțelegerea, impusă din exterior, a faptului că am suferit un eșec, că trădăm idealurile a căror validitate (chiar dacă numai la nivel de subconștient) este complet recunoscută, ba chiar și proslăvită, dar ale căror cerințe par a ne depăși capacitățile sau voința. Nimic nu este mai insuportabil decât să ni se tot aducă aminte, perpetuu se pare, cum anume ar trebui să fim și, în mod atât de nerușinat, nu suntem. În ziua de astăzi, socialismul și comunismul utopice coercitive

sunt, în aparență, pe cale de dispariție; Sparta kibbutzului pur abia dacă mai reușește să supraviețuiască. Dar pe ici, pe colo, mai pot fi auzite încă dictatele străvechi privitoare la perfecțiune, autoanulare, imperative ale unui regat al dreptății absolute. Și se aud prin gurile pribegilor disprețuiți, a locvacilor hoinari cărora Dumnezeu le-a hărăzit o boală incurabilă: aceea de a-și aminti și a se gândi la viitor.

Mărturisesc că nu am găsit o explicație mai bună pentru dăinuirea antisemitismului după Holocaust, la o scară mai mult sau mai puțin globală. Cele mai grăitoare exemple ale dăinuirii sunt date de comunitățile în care nu prea mai există evrei pe care să-i detești, cum ar fi Polonia sau Austria, ori de zone în care ei nu s-au stabilit niciodată (așa-numitele *Protocoale ale Sionului* sunt cel mai bine vândute în Japonia!). Nici o analiză pozitivistă socio-economico-politică, oricât de lămuritoare ar fi, nu ne furnizează un raport de cauzalitate bine fundamentat. Hitler a spus-o pe șleau: „Evreul a inventat conștiința." După așa ceva, de ce iertare să mai aibă parte?

Am afirmat că prețul plătit a fost aproape insuportabil de mare. Că există un argument rațional pentru estompare, prin acceptarea asimilării și intrării în normalitate. Dacă se poate concepe o repetare a *Shoah*-ului în viitor sau producerea vreunei nenorociri similare, oare ar trebui ca evreul să mai aducă pe această lume copii? Da, orice-ar fi.

Vocația de „oaspete", năzuința spre tot ce e mesianic, rolul jucat printre oameni, de bolnav de insomnie și veșnic zgândăritor moral, mă șochează. Pentru mine este o oroare mai mare ca toate ororile. Oriunde și oricând ar fi evreul prezent, de rând sau prosper, bestialitatea, stupiditatea și intoleranța îl vizează drept țintă a tirurilor lor. Sincer, acesta este un popor ales, un „club" din care nu m-aș retrage (chiar dacă ar fi posibil). Iată niște idei mâzgălite pe-o hârtie:

Omul va transforma în scop înfrânarea propriilor simțiri, ridicarea instinctelor pe culmile conștiinței, pentru a le face transparente, pentru a extinde firele

voinței sale până în străfundurile cele mai ascunse și pentru a ajunge, astfel, la un alt nivel superior...
Omul va deveni nemăsurat de puternic, de înțelept și de iscusit; trupul său va fi mai armonios, mișcările – mai ritmice, vocea – mai melodioasă. În mod dinamic, formele de viață vor suferi transformări impresionante. Modelul-standard al omului de rând va ajunge la înălțimea unui Aristotel, unui Goethe sau unui Marx. Iar peste această culme se vor ridica noi vârfuri.

Autor: un anumit Lev Davidovici Bronstein (cunoscut și sub numele de Troțki). Un text scris în focurile unei bătălii la fel de aprige ca și cea purtată de Iosua. Absurdități, nu-i așa? Dar absurdități pentru care merită să trăiești și să mori.

6

Există fraze care îți subjugă spiritul. Sunt ca niște mapamonduri pe care le străbatem într-un sens și-n altul, căutând să le cercetăm și să le stăpânim. Luați în considerare afirmația lui Hans Keller (critic acerb și muzicolog): „Cât îl privește pe Beethoven, posibil cea mai luminată minte a umanității din toate timpurile..." Puneți lângă ea însemnarea lui Adorno din *Beethoven*-ul lui neterminat, publicat postum: „Hitler și Simfonia a IX-a. *Seit umzingelt Millionen*." (Fiți împresurați, fiți uniți în îmbrățișare, voi milioane.) Faceți o triangulație între aceste două remarci și dictonul lui Claude Lévi-Strauss: „invenția melodiei: mister suprem al *les science de l'homme*" – al științelor, al ansamblului gândirii raționale și informatizării, ce este direct legat de umanitate. Astfel de fraze jalonează terenul explorărilor și întrebărilor de-o viață.

Ele se referă la muzică, ele pun bazele analizelor critice ulterioare, făcute asupra muzicii. Indiferent de competența și sugestia lor muzicală, ele rămân iremediabil lingvistice, verbale. Trei domenii, cel al naturii și al desemnării lui Dumnezeu, cel al matematicilor superioare și cel al muzicii (ce legătură este între ele?), stabilesc condițiile de la frontierele limbajului. Acestea delimitează exprimările și constrângerile extreme ale discursului lexico-gramatical. Dar frontierele sunt, ca să zic așa, active. Există adevăruri și revelații vitale, ale căror tentative de demonstrare nu le dovedește decât inaccesibilitatea. Ele ne învață, la fel ca aparentele paradoxuri din teoria relativității, că limbajul este, în sine, infinit, incomensurabil din punctul de vedere al potențialului, dar nu nelimitat. Tot ceea

ce intuim sau intuitiv negăm în legătură cu existența și semnificațiile așa-numitului „Domn" – refractară monosilabă –, tot ceea ce nu putem traduce ori parafraza din matematica pură definește imanența limbajului, inevitabila lui „înfășurare" (Darwin a utilizat verbul) în cadrul limitelor lumii noastre interioare. La fel ca incapacitatea noastră de a răspunde întrebărilor: „Ce ne spune muzica?", „Ce semnifică ea?", „Cum arată de fapt?" În același timp însă, zidurile de protecție teologico-metafizice, matematice și muzicale ridicate de orice discurs în jurul său ne obligă să acceptăm niște aluzii indiscutabile despre lucrurile transcendentale, despre prezențele nedezvăluite, despre „celelalte" subiecte de dincolo de frontieră. Prizonier al propriilor limitări nelimitate, al fructuoasei imensități a eșecurilor sale finale – „Cuvântul, cuvântul care îmi lipsește", strigă Moise în opera lui Schönberg, când se confruntă cu inexprimabilul –, limbajul exercită o presiune negativă excesiv de mare a ceea ce se ascunde dincolo de el, „de partea cealaltă". După cum susține misticismul și după cum confirmă atât de des experiențele zilnice, incapacitatea limbajului de a se ridica la înălțimea așteptărilor transformă absența în realitate. Ce poate crea mai clar impresia de existență, ce-i poate da mai impetuos greutate decât capacitatea sintaxei de a sugera ideea că „există un acolo acolo"?

Blocat lângă frontierele lui îndepărtate, dar împins înainte, „din spate", de intuiție, imaginație, studiu și senzația evidentă, care pretind să fie articulate, limbajul – la cel muzical mă refer – reușește să facă o „cârpăceală". El stabilește ce lipici, sfoară ori cui ruginit sunt mai mult sau mai puțin la îndemână. Studiul muzical, muzicologia, istoria muzicii și întreaga panoplie a performanțelor muzicale și-au format un idiom propriu, de specialitate. Într-un sens oarecum fantomatic, partitura este o traducere, pentru persoana instruită s-o descifreze, a unor armonii acustice într-un „metalimbaj" sau într-un cod de execuție. În schimb, aproape tot ceea ce spun criticii, poeții și scriitorii de ficțiune ori ascultătorul de rând și iubitorul de

muzică despre compozițiile muzicale este pură pălăvrăgeală (în sensul că sunt emise idei banale, chiar lipsite de conținut). Este o vorbărie presărată cu metafore, comparații și analogii, amestecate într-o magmă total subiectivă, mai mult sau mai puțin impresionistă. Comentatorii dotați cu o putere excepțională de pătrundere și cu indispensabilele cunoștințe de specialitate – un Tovey, un Adorno, un Hans Keller – își pot adapta reacția acustică, analiza procesului compozițional, prin folosirea unei semantici mimetice, „paralele". Un Charles Rosen poate împinge semnificațiile verbale mai aproape de granița intraductibilității experienței muzicale. Anumiți maeștri ai ascultării fidele și ai exprimării lingvistice – prin trăsături tonale, ritmice și armonice ale limbajului vorbit și scris, care duc cu gândul la o oarecare înrudire cu muzica – sunt capabili să explice, cu o exactitate iluzorie, efectele reale ale muzicii asupra conștiinței. Proust a făcut-o, de exemplu în *Sonata lui Vinteuil*; Joyce de la începutul până la sfârșitul lui *Ulise*; Thomas Mann în *Faustus*.

Numai o mână de gânditori și de „simțitori" ai limbajului, ai evoluției argumentației logice, au ceva de primă calitate sau ceva definitoriu prin care să ne explice „ce este muzica". Ei formează o constelație fascinantă: Augustin, Rousseau, Kierkegaard, Schopenhauer, Nietzsche, Adorno. Un grup extrem de mic și foarte select. Oamenii aceștia pot părea chiar foarte puțini dacă-i raportezi la un fenomen atât de evident și de universal manifestat cum este muzica; la un fenomen fără de care, pentru o mulțime de bărbați și femei, acest pământ năpăstuit și tranzitul nostru pe el ar fi, probabil, de nesuportat. După cum o văd (o „aud") eu, una dintre căile prin care ne putem achita datoriile pentru muzică, pentru rolul jucat de ea în viețile noastre, este punerea neîncetată de întrebări. Cum de ni se fac insinuări, s-a interesat Berkeley, cum de ne putem închipui, într-un fel, neînchipuibilul, cel care refuză să accepte cuvintele, gramaticile înțelegerii discursive? Muzica

confirmă apăsat legitimitatea întrebării. În fața ei, îndoielile lingvistice sunt, totodată, și frustrări lingvistice.

Dificultatea nu constă doar în intraductibilitatea totală a muzicii. Chiar și în caz de intimitate maximă, relațiile dintre muzică și limbaj se poticnesc de o mulțime de probleme nerezolvabile. La Vico și la Rousseau, antropologia filozofică spune că muzica a precedat vorbirea. Păsările, posibil și anumite mamifere acvatice, cântă, deși noi nu putem decât presupune că acele cântece ale lor au rolul de a comunica anumite mesaje. Vânturile, dunele și stâncile pot cânta. Le-am auzit făcând așa ceva în Negev, la prima boare răcoroasă a nopții. Schopenhauer afirmă că, de-ar fi ca universul nostru să înceteze să mai existe, muzica va dăinui – o idee imposibil de priceput, nici la nivel rațional, nici probatoriu. De aceea, muzica joacă rol de alfa și omega al *Sein*-ului, al existenței însăși. Mișcările formelor ei se produc mai rapid și sunt mai libere decât cele ale limbajului. Utilizând inversiunea, contrapunctul și simultaneitatea polifonică, muzica poate fi generatoare de contradicții, reversiuni temporale, coexistențe dinamice în cadrul aceleiași mișcări de ansamblu a unor părți total diferite, chiar și stări de spirit sau puseuri afective ce se resping reciproc. Limbajului îi este propriu un anumit grad de repudiere a varietății și a contradicțiilor interne – o caracteristică înnăscută a sa. Fie că e vorba de suprarealism, poezie absurdă sau exaltări de înălțimea extazului vizionar, discursul verbal rămâne liniar, respectând succesiunea temporală. Este legat prin cătușe de dominatoarea logică, cu ordonarea sa cauzală, cu segmentarea sa (probabil crasă) a timpului și percepției, în trecut, prezent și viitor. Atât principiile identității și ale sfârșitului de frază (demonstrațiile matematice pot avea lungimi infinite), cât și axiomele continuității dau vorbirii și scrierii o aură despotică, oricât de polisemice ne-ar fi cuvintele, oricât de subtilă și însufletită de fantasme ne-ar fi frazeologia imaginativă. Noi vorbim în monotonuri (bogate). Poezia ne este hăituită de muzica pe care a lăsat-o în urmă. Orfeu se scoboară la nivelul

unui simplu poet atunci când se uită în spate, cu intoleranța omului rațional, la o muzică mai puternică decât moartea.

Odată cu dezastrul suferit de el, cuvântul a căutat să concureze și să domesticească treptat cântecul. A imitat mijloacele muzicale folosindu-și propriile resurse. El știe ce sunt ritmul, cadența, sonoritatea, efectul de ecou, schimbările de „cheie", variațiunile tematice. El poate, într-o anumită „măsură" – ea însăși o noțiune muzicală, coregrafică –, să producă modulații dintr-un registru de energie și dispoziție în altul. Are falsetele și bașii lui, reverberații și note susținute de pedală. Retorica se acordă cu chemările goarnelor și bubuiturile tobelor. Mallarmé a fost un virtuoz al foșnetelor verbale de păduri; Hopkins, al percuției. Dar toate acestea sunt doar niște imperfecte moșteniri și împrumuturi „prin analogie". Atunci când cuvintele sunt puse pe note, când muzica este compusă pe baza unui text, iese la iveală conflictul fundamental. În orice arie serioasă, fie ea lied, cantată, compoziție corală sau o combinație de tip operetă, muzicalo-vorbită (*Sprechgesang*, luat ca o categorie generală), tensiunile și combativitatea taberelor adverse sunt palpabile. Muzica încearcă, conștient sau nu, să se retragă în integritatea sa, să scape de sensurile traductibile pe cale lexico-gramaticală, adică de text. Ea caută să transforme în melodie întreaga fonetică, silabele ce alcătuiesc limbajul. Cuvintele trebuie să fie dizolvate în *vocalize* pure. La rândul lui, în această competiție, *libretul*, fragmentul verbal ce e literă de lege, intenționează să obțină egalitatea sau – de ce nu? – supremația. Muzica este menită doar să-l acompanieze. Ea există pentru a înfrumuseța, a proiecta, a sublinia și „a materializa" emoțiile, imaginile reflectate ale sensibilității și conținuturile semantice fundamental lingvistice. Totuși, muzica și dansul sunt, prin natura lor, niște modalități de exprimare primordiale ale spiritului uman, mai apropiate decât limbajul de necunoscutul moment al Creației. Noi auzim, percepem în ele fenomenele pe care cosmologia modernă le numește „zgomote de fond" sau „radiație de fond", produse în momentul

inițial, al exploziei din neant. La rădăcinile gramaticii stau fragmentările și, într-un sens vital pentru noi, diminuarea puterii de raționare, ajungerea omului într-o stare inferioară, a formelor apriorice cunoașterii, a logicii kantiene transcendentale.

Cele două forțe, a muzicii și a limbajului, esențialmente contradictorii, se întâlnesc în vocea umană atunci când aceasta interpretează o melodie. Limbajul nu poate produce decât abstracții sau imagini în momentul în care încearcă să definească minunația extraordinară a unei guri care cântă (a acelei guri al cărei cântec de neoprit supraviețuiește morții și decapitării lui Orfeu). Cântecul este, simultan, cea mai carnală și spirituală dintre toate realitățile. El activează diafragma și sufletul. Și poate, chiar de la primele note, să-l aducă pe ascultător în stare de dezolare sau să-l transporte cât mai sus, pe culmile extazului. Printr-o singură cadență, vocea cântărețului este în stare să-ți distrugă ori să-ți vindece spiritul. Organic, cântul ne plasează mai aproape de lumea animală decât orice alt gen de manifestare umană. Messiaen e cel care analizează această vecinătate: bestialitatea pură a politicii secolului XX și regresia în grohăituri și zbierete inumane a idolilor pop și vedetelor rock. Aceștia sunt, indiferent dacă admitem sau nu, adevărate păsări țipătoare. La celălalt capăt al gamei, o voce șoptită ce intonează cu însuflețire liedul *Călătorie de iarnă* al lui Schubert sau cântecul ce răsună în noapte în cea de-a treia simfonie a lui Mahler lasă o amprentă adâncă, se furișează mai aproape de linia de graniță ce ne duce spre „altceva", spre *terra incognita* a unei firi umane aflate mai presus de ea însăși, capabilă, probabil, de trăiri neasemuite (doar dacă nu este vorba despre cele mistice, întotdeauna neînțelese pe deplin). Cântecul ne conduce acasă, acolo pe unde nu am trecut încă.

Cu toate acestea, melodiile vocale și instrumentale intră în rivalitate cu limbajul încă din momentul nașterii lor, când, în momentul ciocnirii de figurile retorice umane și conștiința noastră, muzica începe să capete o aură de „neobișnuit" sau

de *daimonia*. Teama manifestată de Platon față de ea a avut rațiunea ei.

Neobișnuitul implică violență. Trei mituri grecești – erudiții le consideră printre cele mai străvechi – care vorbesc despre originile muzicii, despre primele coliziuni dintre cântec și cuvânt, sunt suprasaturate cu teroare și sânge. Ce umbre, mai vechi decât istoria, putem deslușI în jupuirea sadică a lui Marsyas? De ce fluierul lui o aducea într-o asemenea stare de panică pe Atena și stârnea furia neiertătoare a lui Apollo, zeul lirei?

Chiar și în ziua de azi, în anumite comunități din Anatolia, cântăreții la instrumente cu coarde, de suflat și de percuție trăiesc într-o atmosferă discriminatorie sau de dușmănie rituală. Trestia unduitoare, apropiata vântului, și tuburile lui Pan, făcute din ea, par să marcheze precara transgresiune de la natură la cultură. În spațiul lor geografic, putem auzi fluierăturile păsărilor și chelălăiturile vulpii. Este posibil ca acestea să aparțină numai solitarului, incultului și celor care coabitează, într-o condiție aproape animală, cu turmele lor. Sunetul ascuțit scos de tubul de trestie, imitat de piculina noastră, și tremoloul flautului îți pot sugera o nevinovăție asemănătoare cu cea proprie nebuniei ori pot fi ecouri ale ei. Printr-un contrast fatal, lira lui Apollo este instrumentul armoniei raționale, al relațiilor matematice și segmentelor geometrice pitagoriene. Ea e făcută din animale ucise – carapacea broaștei țestoase și intestinele pisicii. Lira împinge muzica înspre vorbire, înspre textul genului liric și al recitării epice. Fluierul lui Marsyas simbolizează „sălbaticele sunete muzicale" ale unor niveluri de trai un pic mai scăzute și în orice caz anterioare celui al omului; lira apolloniană, în schimb, aparține unei specii complet umanizată și divin inspirată. Drept urmare, între ele a luat naștere o rivalitate ucigașă.

Se pare că legenda sirenelor va fi interpretată la nesfârșit. Ele au fost surse de inspirație în iconografie, muzică, literatură și dezbateri filozofice, începând de la cele făcute pe marginea

arhaicelor vase pictate până la tot ce au inițiat Debussy, Kafka, Lampedusa și dialectica Școlii de la Frankfurt. Păsări, femei sau câte puțin din fiecare? Cu coadă de pește (cu cap de pește în opinia lui Margritte!), dar înarmate cu gheare criminale. Oare Ulise chiar a fost mai tare decât cântul lor, acceptând să plătească prețul unei causticități spirituale ireparabile și al unui utilitarism mercantil aflat pe viitor în posesia sufletului său? Sau sirenele au tăcut în momentul trecerii lui (aceasta fiind tăcerea căreia – după cele spuse de Kafka, probabil determinat de o aluzie din scrierile lui Rilke – nimeni nu-i poate supraviețui)? Niște mitologi de mult apuși vorbesc despre o criptă cu oase umane care s-ar afla în zona bazei lor marine de operațiuni secrete. În născocirea asta sinistră, enigmatică, intuiești că se desfășoară și unul dintre primele episoade ale agonalelor, ale competiției dintre muzică și cuvânt, dintre cânt și argumentare. Sirenele năzuiesc ca mareea să retragă în adâncurile muzicii uzurpările și pretențiile de dominație ale logosului, ale sintaxei. „Animalul vorbitor", după cum l-au denumit grecii antici pe om, nou și perfid din punctul de vedere al stratagemelor lui de comunicare, ar reduce muzica la nivelul unui simplu acompaniament al „liricii" sau al montajului făcut de menestrel pentru a-și prezenta povestea eroică. Ulise este, fără tăgadă, primul utilizator desăvârșit al retoricii, pledoariei și circumlocuțiunii. El a scăpat de ciclopi printr-un șiretlic de natură complet lingvistico-logică. Odată cu sinuciderea sirenelor, după înfrângerea suferită din cauza lui, alchimia primordială a muzicii, cu adevărurile ei aflate dincolo de rațiune, tinde să dispară dintr-o lume maturizată. Curând, marinarii aflați în trecere prin dreptul insulei Samos vor auzi strigătul: „Marele Zeu Pan este mort." În exprimarea memorabilă a lui Maurice Blanchot, cuvântul „odă" se va transforma în „episod". Dar de fiecare dată muzica insistă pe caracterul ei absolut, respingând textul și orice program, orice funcție scenică sau auxiliară acesteia, ea plătește disperării sirenelor omagiul ecoului.

În Occident, o unitate de măsură însemnată a literaturii, în general, și a literaturii intrate în conflict cu muzica, în particular, izvorăște direct din problema lui Orfeu. În acest mit, conotațiile, trăsăturile caracteristice posibil semnificative sunt, aparent, nelimitate. Stenogramele, acele sisteme fundamentale de codificare și de cartografiere lăuntrică a psihicului nostru, par să se rotească în jurul constantelor confruntării dintre iubirea fizică și moarte. Ele solicită o coborâre în beznă, apoi o întoarcere la lumină – bogatele nuanțe ale învierii –, așa cum sunt acestea dramatizate, cu economia de mijloace de exprimare artistice caracteristică incomensurabilului, în mitul lui Orfeu. Din nou, muzica și limbajul, cu relațiile lor de apropiere și antagonismul de la bază, sunt esențiale. Arta poetică de care dă dovadă Orfeu în cântec și magia exercitată de vocea lui obligă natura și sălbăticiunile să ajungă la un acord de pace. O fi „altoit" Orfeu versul la muzică când a cântat pentru întoarcerea soției lui din moarte? Și în cazul acesta, care o fi fost textul lui? Poeții „orfeici", cum ar fi Rilke, se întreabă dacă Euridice chiar își dorea renașterea, dacă nu avusese parte de o primire mai caldă și de mai multă pace în infern. Pe marginea acestei ipoteze, Kafka face o observație sinistră: cea mai de efect muzică și cel mai rafinat dintre cântece sunt intonate de sufletele condamnate din iad.

Fiecare dintre aceste trei mituri greu de înțeles vorbesc despre chin: pielea sângerândă a lui Marsyas urlă în vânt; oasele marinarilor dispăruți se decolorează pe stâncile sirenelor; mădularele lui Orfeu sunt împrăștiate de femeile trace. Din traducerea în versiune renascentistă după Ovidiu, făcută de Arthur Golding în limba engleză, picură, în mod justificat, sânge coagulat:

...și apoi cu mâini sângerânde
Se năpustiră asupra divinului inspirat cântăreț
care între ele stă cântând.
Îl înconjurară de parcă păsări de pradă găsiră,

Pe timp de zi, o Bufniță într-un tufiș: și-o încercuiră
Ca pe un Cerb într-o dimineață de copoi găsit,
*De jur împrejur oprit și la pământ priponit.**

Membrele lui Orfeu zac „în diferite locuri"**. Dar capul și lira lui vor fi aruncate la țărm, pe malul insulei Lesbos, cu „marea gură cântând încă"***.

De ce această sălbăticie, aproape tipic canibalică, în povestiri despre zorii muzicii și despre nașterea tonalităților și instrumentelor muzicale? Am afirmat că indiciile polemicii inițiale dintre cuvânt și muzică sunt evidente. La fel cum sunt și ambiguitățile generate de minunația unei voci – parțial animalică, parțial divină – care cântă. Dar mă întreb dacă impulsurile imemorabile către violență din aceste prime mituri ne indică o putere de înțelegere extraordinară, deși neclară. Nu e vorba doar de faptul că muzica este oarecum necunoscută pentru om. Într-o utilizare mai puțin strictă a termenului, ea ajunge la noi prin intermediul unei inumanități primare (a unei „nonumanități").

Această chestiune nu are legătură cu adevărul sau falsitatea. Nu știu să existe vreo problemă mai grea și mai neglijată în epistemologie, semiologie și cognitivele *science de l'homme*. Faptul că Nietzsche, amețit de muzică, a poziționat-o pe aceasta „dincolo de bine și rău", dincolo de naivitatea „adevărului", nu este accidental. Vorbirea umană nu poate exista sub nici o formă fără falsitate. E adevărat, ea o fi apărut din necesitatea

---

* Citat din *Metamorfoze*, Cartea XI, legenda „Moartea lui Orfeu". Varianta în versuri a lui Arthur Golding (cca 1536 – cca 1605) nu a fost tradusă în limba română. Același text în interpretarea în proză a lui David Popescu sună astfel: „... apoi se întorc cu mâini pline de sânge împotriva lui și-l înconjură, ca păsările când văd ziua vreo pasăre de noapte în zbor, sau ca spectatorii într-un circ, unde pe arenă un cerb dat pradă câinilor are să piară în curând" (ed. cit., Editura Științifică, București, 1959, p. 292).

** *Ibidem*, pp. 292–293.

*** *Ibidem*, p. 293: „Phoebus vine și [...] îi îngheață în piatră gura deschisă, iar căscătura ei încremenește așa rotundă cum era".

de ficțiune, din diversele nevoi de „a spune ceea ce nu este în realitate" (exprimarea lapidară a lui Swift). Modurile subjonctive, condiționale, optative, prepozițiile „dacă" din gramaticile noastre fac posibilă crearea unei imagini total opuse celei care reflectă realitatea, dar a uneia indispensabil nouă și esențial umană prin natura ei. Ele ne permit să modificăm, rearanjăm, falsificăm, eventual să renunțăm complet la constrângerile materiale ale lumii noastre biologico-empirice. Ele reprezintă tot ceea ce visăm cu ochii deschiși, visele ce ne deschid cale liberă către conștiință, dându-ne dreptul să exprimăm în cuvinte starea vremii din dimineața de luni care succede propriile noastre funeralii. În felul acesta, toate evenimentele viitoare, dar și amintirile cărora le dăm glas depind de genialitatea ficțională a gramaticii. „Minciuna vieții" (Ibsen) este o funcție lingvistică irecuzabilă, indiferent dacă ne referim la convențiile din comunicările sociale zilnice ori la exprimările de excepție din arta poetică și din metafizică.

Oare poate muzica minți? Da, desigur, ea poate acompania – la operetă de exemplu – o falsitate verbală, sugerându-i și subliniindu-i scopurile înșelătoare, într-un mod comic sau tragic. Gândiți-vă la toată instrumentația de minciuni din lucrarea lui Mozart, *Così fan tutte*, ori din *Falstaff*-ul lui Verdi. Dar e trivial să punem astfel problema. Chiar poate muzica, în autonomia sa, să fie nesinceră? (Nesinceră față de cine?) Poate ea proiecta imagini nerealiste și transmite, prin mijloace ce-i aparțin în totalitate, ideea că „dar nu ăsta e cazul"? Totodată, care sunt „funcțiile de adevăr" ale muzicii, în ce sens se poate spune că o expunere muzicală este „conformă cu realitatea"? (Conformă cu ce realitate?) Concordanța dintre muzică și matematică a fost observată și folosită în practică încă din vremurile presocratice. Ea se obține atât în plan teoretic, cât și în timpul performanței scenice (măsură, bătaie, diviziune). Însă suferă o fisură într-un punct decisiv. În matematică, oricât ar fi de pură, oricât ar fi de speculativă și de detașată de aplicații, axiome și teoreme, trebuie arătat că lemele sunt fie

adevărate, fie false. Asta este esența demonstrației. Spinoza a văzut în matematică fața autentică a exactității. În muzică, poate fi violat contractul încheiat în prealabil cu o formă aleasă, guvernată de reguli, cum ar fi o fugă ori un canon. Într-o matrice a detaliilor tehnice și convențiilor, pot exista „erori", cu denumiri bine stabilite. Începătorul exersează folosind tehnica „greșită" a contrapunctului. Dar asemenea erori și încălcări ale regulilor nu sunt, sub nici o formă, falsități sau minciuni. Dimpotrivă: în istoria muzicii, s-a întâmplat deseori ca aceste încălcări ale contractelor făcute cu deprinderile tehnice și obișnuințele auditive să ducă la inovații și dezvoltare. Ciocnirile dintre vechi și nou, cum ar fi cele generate de disonanțele testate de Beethoven și răsturnările de tonalități din ultimele studii pentru pian ale lui Liszt, au dat naștere sistemelor atonale moderne. Ele nu „mint"; nu o pot face. Când spunem că îmbogățesc și înnoiesc „adevărurile" muzicale, folosim acest concept într-o manieră împrumutată, nedefinibilă.

El se află mai presus de adevărat și fals, mai presus de bun și rău. Cele două genuri de dihotomie sunt strâns întrepătrunse, formând un gen de țesătură extrem de complexă. Muzica poate fi folosită în mod abuziv atunci când este compusă și executată întru glorificarea unui regim politic tiranic sau a unui kitsch comercial. Poate fi, și chiar a fost, cântată suficient de tare pentru a acoperi țipetele torturaților. Asemenea abuzuri, de genul celor făcute cu muzica lui Wagner, dar chiar și cu Simfonia a IX-a a lui Beethoven (ne amintim de însemnarea lui Adorno), sunt emblematice, țin în totalitate de împrejurări neprevăzute. Ele nu sunt rezultate ale extrateritorialității ontologice și formale a muzicii în raport cu binele și răul și nici nu o neagă. Din teama de Wagner, Lukács a întrebat dacă Mozart are măcar o singură măsură de care să se profite în plan politic, care să fie transformată în expresie a răului nostru intrinsec. Problemă la care, atunci când am transmis mai departe provocarea, Roger Sessions, cel mai

profund dintre compozitori, a răspuns așezându-se la pian și cântând „Aria amenințării" a Reginei nopții din *Flautul fermecat*. Oricum, a făcut-o, adăugând imediat că „Nu, Lukács are dreptate".

În felul acesta, bărbații și femeile se trezesc creând și experimentând o fenomenalitate, un „fapt" aproape complet nerestricționat – faptul muzicii în universalitatea sa existențială, deoarece, fără de el, nu se poate concepe vreo cultură sau comunitate –, total străin acelor axe de moralitate, de adevăr și de neadevăr care efectiv ne organizează limbajul și mintea conștientă. În consecință, a „trăi muzica", așa cum a făcut-o umanitatea încă de la începuturile sale, presupune să sălășluiești pe un tărâm care ne este, în esența lui, străin. De aici, îndrăznesc să spun, provine luminozitatea remanentă, din mitologia noastră, a actului de violență petrecut în zorii lumii și recunoașterea unui *mystère suprême*.

Totuși, exact acest tărâm exercită asupra noastră „o putere de suveranitate mult mai mare decât cea a oricărei alte arte" (Valéry). Muzica poate invada și conduce spiritul uman cu o forță de penetrare comparabilă, să zicem, doar cu cea a narcoticelor sau cu a stării de transă despre care vorbesc șamanii, sfinții și extaticii. Muzica este capabilă să te înnebunească sau să te ajute să-ți însănătoșești mintea tulburată. Dacă ea poate fi „hrana dragostei", poate, în aceeași măsură, da semnalul de începere al festivalului vrăjmășiei. O arie, o cadență momentană e în stare să ajungă să pună stăpânire pe conștiința noastră, să se agațe de memoria noastră, pentru a ne întreba dacă am putea sau nu să ne amintim de ea, dacă am fost măcar conștienți de vraja ei atunci când, deseori accidental, am auzit-o pentru prima dată. Brusc, vorba vine, ea ne „zumzăie în cap" și nu ne mai lasă în pace. Voci comasate – vorbitoare de limbă galeză la rugbi – scot la lumină un unison neasemuit de fraternitate comunitară; ele generează rugăciunile și meditațiile în grup, care sunt, paradoxal, scăzute în volum. Dar când sunt înhămate la un cânt de proslăvire

națională sau partizană, la loviturile de ciocan ale marșului, aceleași practici corale, intonate într-o cheie identică, pot genera disciplină orbească, manii tribale și furie colectivă. Este posibil ca o voce solo, provenită nu se știe de unde și ridicată din întunecimea ori din liniștea dimineții, să modifice spațiul, densitatea, cursul perceput al lumii. Nu doar „muzica de doi bani", ca tânguirile perfide ale bocitoarei ori zdrăngăniturile chitarei electrice, îți frânge inima; o fac și lamentația lui Monteverdi, oboaiele dintr-o cantată de Bach sau o baladă de-a lui Chopin.

Compozitorii au descris în maniere diferite procesul de compoziție, de geneză melodică și de descoperire a armoniilor. Putem reflecta asupra caietelor de notițe ale lui Beethoven și, din când în când, urma pas cu pas progresul muzical șerpuitor, autocorector spre ceea ce ne va părea, atunci când vom realiza, extrem de limpede. Sau putem lua în seamă amintirile avute de Wagner cu privire la nașterea, în stare de semiadormire, într-o după-amiază leneșă petrecută în La Spezzia, a acordurilor în gamă Mi bemol, pe baza cărora a fost construită întreaga structură a *Inelului Nibelungilor*. Cu toate acestea, chiar și asemenea mărturii „la prima mână", indiferent dacă sunt convenționale sau metaforice, asigură o reală putere de pătrundere în actul muzical, în provocarea – ea însăși atât de des nesolicitantă, bruscă și accidentală – lansată de compoziții, energii și desfășurarea „neființei" vocale sau instrumentale. Asta-i dilema: de unde se trage noua melodie, noua cheie muzicală, noua „celulă și aglomerare dinamică" (Boulez)? Ce trebuie să fi existat înainte, dacă o fi existat ceva? Tăcere, probabil, dar o tăcere care, într-un mod inexprimabil pe cale lingvistică, nu a fost mută. Care era încărcată cu „tensiuni și dezechilibre nerezolvabile", după exprimarea lui Roger Sessions, ce tânjeau după destindere și soluționare. O răsuflare reținută în sinapsele non-logice, non-verbale ale preconștienților este analogă cu *entelehia* lui Aristotel, acea sete de formă și împlinire. Oricum, subliniez din nou că toate acestea sunt comparații,

prezentări narative ale analogiei, care vorbesc mai mult despre limitele limbajului decât despre cele ale muzicii.

Ce se poate spune despre impactul avut de muzică asupra noastră? Cum ne putem explica o experiență care ni se pare brusc total familiară, banală, cotidiană și „mai presus de cuvinte" – adică mai presus de explicația logico-rațională? Este clar că tempoul, volumul și coloraturile de timbru ale diferitelor voci și instrumente (suntem deja pe tărâmul metaforicului) produc, în noi, un gen de rezonanță psihosomatică. La fel cum fac și asocierile cu fenomenele senzoriale și naturale, cum ar fi cadența vântului și apei la Debussy sau textura unui întuneric din ce în ce mai dens, în cazul unei nocturne. Cheile și modulațiile muzicale par a avea drept efect instaurarea unor anumite stări de spirit ori stârnirea diferitor emoții. Dar, înainte de toate, este oare aceasta o problemă de reguli stabilite în timpuri imemorabile ori de atitudini expectative impuse prin educație? Ce o determină pe terța minoră să fie „mâhnită"? Chiar este Sol minor (G-minor, în gama occidentală) intrinsec trist (și ce semnificație exactă poate avea o asemenea afirmație?) sau dezolarea sa a apărut ca urmare a modului în care a fost utilizat de Mozart în extraordinarul lui Cvintet (K. 516)? Ce se poate spune despre reflexele de sensibilitate produse de ansamblurile de chei, înălțimi și armonii din sistemele tonale non-occidentale? Este cumva o structură pentatonică ceva mai puțin universală decât a noastră?

Încercări de a interpreta pe cale psihologică, pe cale neurologică și fiziologică impactul muzicii asupra minții și trupului s-au făcut încă de pe vremea lui Pitagora și a magiei terapeutice. Platon și-a făcut mari probleme cu privire la efectele diverselor scheme ritmice asupra sufletului și a societății. Ne stă la îndemână ipoteza intuitivă conform căreia ar fi implicată conștiința, împreună cu subconștiința și corpul uman și potrivit căreia muzica ar avea legătură cu „rețeaua de internet" a receptorilor noștri, printr-o chimie extraordinar de subtilă și totuși imperioasă. Eforturile de a perfecționa

această ipoteză intuitivă, de a analiza lanțul ei cauzal, de a o verifica pe cale experimentală au fost, până în prezent, rudimentare. Cum au fost și răspunsurile la foarte clara întrebare privitoare la diferențele dintre reacțiile umane manifestate față de același tip de muzică, la neconcordanțele totale dintre reflexele emoționale și modalitățile de apreciere a valorilor. Nici teoretic, nici practic nu pot fi *respinse* aserțiunile că Mozart a fost un compozitor indiferent și că piesa sacră *Vespro della Beata Vergine* a lui Monteverdi este inferioară cântecelor Madonnei. Cu cât plăcerea ne ține mai mult prizonieri în mrejele ei, cu cât mai aprigă e nevoia noastră de a „răspunde" unei arii muzicale, cu atât mai inaccesibile sunt motivațiile noastre. De ce reacționăm așa? Este o banalitate să observăm că muzica se înțelege de la sine, la fel ca dragostea și moartea. Aceasta e caracteristica lor misterioasă. Triada asta reprezintă un clișeu, de care compozitorii și scriitorii de texte muzicale s-au folosit excesiv. Dar acest clișeu poate da un impuls esențial.

După cum am spus cu privire la cele trei mituri, cred că forța și necesitatea muzicii, ambele copleșitoare și omniprezente, provin dintr-un paradox: cel al nefamiliarizării omului cu ea. Ele își au originile în lumile organică și animală și vorbesc într-un mod neasemuit despre cele mai înalte stări ale conștiinței umane. Ele se află dincolo de adevăr și minciună, bun și rău. Pun stăpânire pe bărbați și femei, dar nu sunt stăpânite de ei. „Ligamentele" dintre ele și realitatea empirică, inteligibilă evită să ni se dezvăluie. Chiar și cea mai pură dintre matematici poate deveni aplicată, datorită unei „întorsături" accidentale apărute în teorie sau în cursul istoriei dezvoltării ei. Muzica este doar „aplicată" când e alterată. Anumite teorii teologice sau paradigme metafizice încearcă să impună conceptul că Dumnezeu ar fi gândul care gândește singur, voința absolută implicată, prin proprie voință, în viață și Creație. Leibniz a considerat că muzica este algebra lui Dumnezeu. Am menționat că, la sfârșitul secolului XX, astrofizicienii au

început să caute urme cât de vagi rămase de pe urma Big Bangului, sunete încă posibil de auzit, desprinse din zgomotele de fond ale timpurilor demult apuse. Printr-o analogie nevinovată, muzica poate fi definită ca fiind monologul existenței, un ecou al *autorizației* originale prin care a luat ființă tot ceea ce există. Dar, din nou, asemenea aluzii sunt, în sensul riguros și etimologic al cuvântului, pure palavre.

Eu nu știu decât că muzica este un *sine qua non* al existenței mele. Ea îmi confirmă tot ceea ce simt sau, mai degrabă, caut în domeniul transcendentalului. Cu alte cuvinte, îmi demonstrează realitatea unei prezențe, a unei existențe „de dincolo", care sfidează restricțiile impuse de metodele analitice sau empirice de cercetare. Această realitate devine deodată banală, cotidiană, palpabilă și intenționat tăinută. Ea are asupra noastră o putere de dominație neobișnuită. Nici psihanaliza, nici deconstructivismul, nici postmodernismul n-au venit cu vreo teorie revelatoare privitoare la muzică. Și lucrul acesta este de o importanță crucială. Jocurile lingvistice ale interpretării subversive, ale dubiilor sădite de Nietzsche și Freud, sunt efectiv neputincioase în fața muzicii. Ele rămân prinse în capcana sferei lingvistice, pretinzând arogante că o relativizează sau o clarifică. De ce-ar trebui să le luăm în serios la nivel filozofic, la nivel uman?

Poate fi trasă și o concluzie mai profundă. Cum a făcut-o Wittgenstein, când a relatat că ritmul lent al celui de-al Treilea Cvartet al lui Brahms l-a salvat, nu o singură dată, de la sinucidere. Muzica îți permite și chiar te invită să deduci că științele teoretice și practice, investigarea rațională nu vor reuși niciodată să facă o descriere completă a experienței. Că există fenomene „centrale" (conștiința însăși poate fi unul dintre ele) care vor dăinui, extraordinar de vii și de indispensabile, dar „în afară". Aceasta este, pe șleau spus, dovada *meta*fizicului. Muzica e însemnată, și încă în cel mai înalt grad; însă totodată, judecată strict, e lipsită de sens. Acolo, în ea, sălășluiește „transgresiunea" dincolo de intelect.

Incapacitatea mea de a cânta vocal ori instrumental mă înjosește. Dar muzica în sine mă transportă adeseori „în afară de mine" sau, mai exact, într-o companie mult mai bună decât a mea însumi. Ea dă puteri oximoronului dragostei, creează acea fuziune, într-un tact al unității, dintre două ființe umane care au de câștigat de pe urma momentului de unison spiritual și sexual. A asculta muzică împreună cu persoana iubită este echivalent cu a ajunge într-o stare de contopire – simultan intimă, aproape autistică, dar ciudată (lecturile comune, cele făcute cu voce tare în prezența celuilalt, nu te aduc într-o asemenea stare). Drept urmare, o execuție muzicală realizată în colaborare, cum ar fi un lied sau cea cu o voce și un pian, ori a unui cvartet pentru coarde, poate fi foarte bine evenimentul cel mai complicat, realizabil doar pe această planetă. Poate fi mai complex, fiecare incident fiind irepetabil în dansul galaxiilor. O cutie de rezonanță lustruită, o strună sau un simplu fir metalic, un ciocănaș acoperit cu pâslă, îndoirea încheieturii mâinii interpretului, vibrația coardelor vocale generează unde ale căror curbe algebrice și funcții le putem, într-adevăr, determina, dar ale căror înțelesuri și puteri de modificare a stărilor fizice și psihice nu le putem dibui. La origini, aceste puteri sunt, presupun, „in"-umane.

Acesta este motivul pentru care interacțiunile dintre muzică și celelalte arte, dintre muzică și poezie în special, sunt permanent fascinante. În Grecia preclasică, filozoful putea fi și rapsod. El își punea pe note gândurile. În zilele noastre, argumentul filozofic – la Platon, Nietzsche, câteodată și la Wittgenstein – poate avea o muzicalitate și o cadență proprie, foarte distincte. Arhitectura cutare este ca o „armonie glacială", versurile cutare aspiră la condiția muzicii, care e cea a unei perfecte tautologii a formei și conținutului (în muzică, forma este conținut și conținutul este formă) – astfel de aserțiuni concise reprezintă adevăruri adânc simțite, dar nejustificate pe cale logică. Cine poate defini „sufletul"? Dar cine nu înțelege intuitiv avertismentul lui Shakespeare privitor la cei care

„nu au nici un strop de muzică în sufletele lor", un avertisment ce capătă o formă bine definită în denumirea „muzicii soul"?

Evit până și încercările de a-mi imagina starea mizeră, demnă de plâns în care e adus omul de propria sa miopie, dar mă întreb dacă nu cumva surditatea nu l-ar putea duce (îl va duce oare?) într-o zonă și mai întunecată.

7

Mamei, vieneză prin excelență, i se întâmpla în mod curent să înceapă o frază într-o limbă și s-o sfârșească în alta. Părea a nu-și da seama ce modulații și modificări de intenție buimăcitoare crea astfel. Limbile se intersectau în zbor prin casă. Engleza, franceza și germana, în sufragerie și salon. Germana „de Potsdam" a dădacei mele, în camera copilului. Ungurește, în bucătărie, unde, din întâmplare sau premeditat, o succesiune de doamne de origine maghiară – voluminoase și colerice – pregătiseră felurile de mâncare favorite ale tatălui meu. Nu-mi amintesc să fi existat vreo primă limbă pe care s-o fi învățat sau s-o fi auzit rostită odată cu vreun cântec de leagăn. Încercările de mai târziu de a scoate la lumină, din mine, rămășițele bine ascunse ale vreuneia, testele psihologice, ipoteza că limba în care am țipat la soția mea când am fost implicați într-un accident de mașină trebuie să reprezinte baza lingvistică s-au dovedit inutile (chiar și în momente de panică ori șoc, limba folosită este contextuală, fiind cea a partenerului de discuție sau a locurilor în care te afli). Indiferent dacă e vorba de uz cotidian sau de probleme aritmetice rezolvate mintal, de efortul de înțelegere a unui text literar ori de o dictare, franceza, germana și engleza au fost, pentru mine, la fel de „native". Aproape invariabil, efectiv visez în limba pe care s-a întâmplat s-o vorbesc sau s-o aud cu precădere pe parcursul zilei. Este ca și cum până și subconștientul semantic ar depinde, într-un mod oarecum clar și real, de circumstanțe lingvistice.

Firește, am avut parte de întreruperi momentane de fluență, de lipsuri de resurse lexicale ori gramaticale atunci când,

o anumită perioadă, am stat prea departe de domiciliul stabil al uneia sau alteia dintre cele trei „limbi materne" ale mele pentru a o mai auzi. În plus, pot apărea efecte involuntare de interferență, o limbă intercalându-se în mijlocul alteia și susținându-și dreptul la prioritate. Senzația este similară celei avute la sfâșierea bruscă a unei bucăți moarate de mătase. Locuțiunea de care ai nevoie și schimbarea de sintaxă necesară par să-și facă deodată apariția din cealaltă limbă. Dar, de regulă, cele trei sunt la paritate și păstrează, când împrejurările o impun, distanța cuvenită una față de alta. Am trăit toată viața trilingv. Orice altă limbă în care am reușit să citesc sau să mă fac înțeles a fost adăugată ulterior, pe parcursul obișnuitului proces al asimilării de noi cunoștințe.

În ciuda părerilor larg răspândite, o asemenea condiție, de poliglot, nu este sub nici o formă o raritate. Numeroase culturi și societăți sunt bilingve – de exemplu, regiunile învecinate Suediei și Finlandei, în Malaysia, sau în comunitățile hispanice din America de Nord. Trilingvismul este ceva mai neobișnuit, dar există. Poate fi întâlnit în Friulia, în acele văi de graniță din Elveția și nord-estul Italiei, unde dialectul local romanș, italiana oficială și friuliana (mijlocul de exprimare mult iubit de Pasolini) sunt vorbite curent, probabil încă din primii ani ai copilăriei. De-a lungul istoriei, în lungi perioade de timp, bărbații și femeile au fost nevoiți să fie bilingvi, să comunice atât în idiomul local – al cărui statut poate varia de la nivelul de grai și dialect la cel de limbaj autonom, cum este cel al limbii vorbite în Bergamo –, cât și în *lingua franca*, dominantă în plan politico-economic. Până pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, învățații din toată Europa occidentală, dar și din Varșovia sau Praga, indiferent dacă erau cărturari, filozofi, fețe bisericești, oameni de știință, reprezentanți ai legii, diplomați, politicieni sau oameni de litere, discutau între ei în latină, în timp ce, concomitent, își foloseau și propria limbă. Ar fi fascinant să aflăm dacă Newton a folosit inițial latina sau engleza pentru a-și gândi și expune (conceptualiza) axiomele. Spinoza și Leibniz au făcut-o aproape sigur în latină.

Multe dintre dilemele generate de epistemologia lui Descartes se datorează faptului că latina a fost prima limbă în care a meditat și că procesul de traducere în franceza lui nativă s-a dovedit a nu fi prea ușor de controlat pentru el. Pe de altă parte, în *Paradisul pierdut* sau în proza lui Milton abia dacă există vreun pasaj scris în engleza dominantă care să nu reprezinte o mărturie a substratului latin sau a intervențiilor benefice ale altor limbi (printre care și a italienei).

Acestea sunt exemple de „culmi" vizibile. În mare măsură uitat de noi, dar categoric omniprezent, a fost rolul fiecărui tip și fiecărei nuanțe de multilingvism în afacerile de zi cu zi, în structura obștească, în evoluțiile înregistrate de experiența umană obișnuită de-a lungul și de-a latul globului pământesc. Se prea poate ca existența unei conștiințe autentic monoglote să reprezinte, istoric și cultural, unica excepție. Șovinismul lingvistic și proslăvirea limbii naționale oficiale și a rădăcinilor ei mitice au apărut târziu. În cazul european, acestea au antedatat cu puțin începutul secolului al XVI-lea. Preponderența planetară din ziua de azi a limbii anglo-americane, subiect la care voi reveni, este un fenomen de criză, care afectează însăși natura limbajului și a relațiilor umane. Dar, în mod ironic, ea generează totodată un bilingvism forțat (vorbitorul trebuie să cunoască și limba natală, și anglo-americana).

Problema este de o importanță excepțională. Așa-numitele doctrine progresiste de creștere a copilului și de psihologie a acestuia, în special în Statele Unite, s-au opus unui multilingvism precoce. Șovinismul mai mult sau mai puțin conștient și presiunile pentru integrare etnică ce operează în acest sistem pedagogic sunt clare. Copilul trebuie transformat în cetățean monoglot, eliberat de trecutul său de imigrant, deposedat de prohibita moștenire socioprofesională ce i-a fost lăsată de niște culturi străine inferioare. O engleză americană standard, ce se infiltrează în tine încă din momentul nașterii, îți va asigura accesul la scara rulantă a patriotismului și succesului, la acea hegemonie a valorilor și pasiunilor pe care demnul de urmat

mod de viață american a ajuns s-o exercite asupra unei părți atât de mari din lume. Dar psihologul din sistemul educațional țintește și mai departe. La următorul pas al argumentației sale logice, el susține că multilingvismul precoce va genera confuzie în psihicul încă necopt al minorului; că poate provoca tulburări de personalitate, variind de la unele minore până la ceva de genul schizofreniei pure. Segmentate și derutate de atâtea limbi diferite, mintea copilului și ligamentele identității sale coerente vor fi, parțial sau general, distruse. Cunoașterea de sine va fi eclipsată de tendințele conflictuale ale conștiinței. Nu mai puțin vătămător, copilul, apoi adultul, va constata că-i este tot mai dificil să fie asimilat de „grupul lui de amici" și de națiune. Străin față de sine însuși, „necentratul" lingvistic poate rămâne străin și în mijlocul statului său americanizat, liberal, egalitarist și binecuvântat din punct de vedere material.

Consider că această teorie este vecină cu idiotenia. Când e aplicată, sărăcește și asupreste spiritul uman. Cu toate acestea, nu este dovada unei traume imemoriale. A acelui incident de la Babel.

Antropologii și etnografii ne învață că nu există aproape nici o cultură, nici o comunitate etnică știută până acum a cărei mitologie să nu includă o formă sau alta a legendei Turnului Babel. Amintirea unei dezbinări primordiale, a unei rupturi brutale a fost gravată astfel în mentalitatea umană, în povestirile care definesc identitatea noastră istorică și socială. În momentul Creației, omenirea a fost binecuvântată cu o singură limbă. Acest „esperanto" al lui Adam a fost tautologic în raport cu adevărul și cu lumea. Altfel spus, obiectele și circumstanțele percepției și predicării întâlnite în realitate corespund exact, punct cu punct, ca într-o ecuație solvabilă, cu termenii utilizați pentru a le denumi și descrie. Adam dă câte un nume fiecărei ființe. Aceste nume, la rândul lor, descriu exact, absolut complet, entitatea respectivelor ființe. Nu pot fi interpretări greșite, și nici pe atât, neadevăruri. La nivelul

lui, aflat în proporție justă cu cel al lui Dumnezeu, omul „desemnează ființa", el dă un sens formei de existență, exact cum a făcut-o *autorizația* Creatorului. Această semantică a adevărului educativ, a concordanței perfecte dintre cuvânt și lume le permite muritorilor să înțeleagă, să dea o replică la cuvântarea lui Dumnezeu sau a zeilor. În numeroase mitologii, această nevoie stringentă de comunicare se extinde la regnul animal. Deși sunt prin natura lor rudimentare și eminamente mimetice, limbajele păsărilor și fiarelor sunt inteligibile pentru om. O rețea a articulărilor unificate, a înțelesurilor comune a început să se formeze încă din momentul Creației – care reprezintă ea însăși, nu numai în cosmologia iudaică, o formă de exprimare. Granițele lumii corespund într-adevăr, deși într-un alt sens decât cel sugerat de Wittgenstein, cu granițele limbajului. Harta lor este completă și fidelă.

Dezastrul lovește. Fatalitatea poate fi de tipuri foarte diferite. Într-o mulțime de povești amerindiene, un animal sacru, totemic e accidental sau intenționat masacrat. În alte culturi, larg dispersate, cauza e incestul ori violarea altor interdicții fundamentale. Scenariul spune că de vină este fuga ilegală a omului după cunoaștere, după un secret de importanță majoră, rezervat numai zeităților sau spiritelor tutelare (aceasta este o temă caracteristic ebraico-elenă). Legenda Turnului Babel din Tora, unul dintre cele mai fragmentate și mai enigmatice texte biblice, face aluzie la *insolență*, la un gen de aroganță prometeică direcționată înspre orânduirea secretă a cerurilor. Oare turnul cel înalt evocă observatoarele astronomice ale *ziguratelor* babiloniene?

Oricare ar fi păcatul exact, pedeapsa e nimicitoare. Marele șarpe care a cuprins între spirele sale toate creaturile și le-a făcut să trăiască în armonie este secționat în nenumărate bucăți. Turnul e făcut praf și pulbere. Acestea sunt imagini ce oglindesc o fisură mai mare. Omul de Cro-Magnon nu mai vorbește o singură limbă, „cu adevărat funcțională". O bolboroseală groaznică îi infectează munca și zilele. El nu mai este

în acord ontologic cu faptele din lume. Cuvântul și obiectul, gândul și exprimarea lui articulată, simțirea și comunicarea nu se mai întrepătrund organic. De-aici încolo, există alunecări constante, incontrolabile între semnificația unui concept și conceptul a cărui semnificație este căutată, între intenție și forma sub care e pusă ea în aplicare. Niciodată nu putem spune tot ceea ce vrem să spunem, niciodată nu putem purifica descrierea ori analiza verbală de o posibilă penumbră de ambiguitate, de valori și conotații încă incomplet lămurite sau confidențiale, în fond, inexprimabile. Acest adjectiv, „inexprimabil", vibrează neobservat odată cu aluzia mută la o situație presantă, nesoluționată. Oricât de scrupulos ori inspirat ar fi, discursul uman face aproximări. Nu ne mai simțim chiar în largul nostru în explicațiile pe care le dăm.

Concomitent, dialogul cu divinitatea se transformă într-un monolog-rugăciune, fără replică. El nu mai răspunde în ecou Cuvântului și nici nu mai este receptorul lui. Orice tradiție teologico-metafizică de bază vorbește despre o vreme în care colocviul cu Dumnezeu și izvoarele vieții încetează. Profeția își pierde din putere, transformându-se într-o simplă prezicere. Prorocii devin ghicitori. Numai unii dintre cei mai deosebiți sfinți sau eroi, ca un Sfânt Francisc și un Siegfried, pot acum să poarte conversații cu creaturile câmpului ori pădurii. Limbajul s-a retras pe teritoriile a ceea ce e pur uman, mărginit și funcțional.

Mai mult decât atât, aceste teritorii sunt *incommunicado*. Exact cum sunt scrierile din miturile-„Babel", în care națiunile, triburile, comunitățile ajung să se confrunte din cauza incapacității reciproce de înțelegere. Oamenii îi „ascultă" pe semeni urmărindu-le mișcările gurilor, de parcă ar fi niște handicapați sau niște nebuni care strâmbă din buze. Consecințele au fost incalculabile. Neînțelegerea reciprocă dă naștere disprețului. Cuvântul grecesc ***bârbaros*** îi ia în derâdere pe cei a căror limbă este iritant de neinteligibilă. Ura etnică poate veni imediat după dispreț. La un nivel superior, încercările de căutare

a adevărului, apoi de formulare și de răspândire a lui – îndrăzneață întreprindere filozofică – se cufundă într-o negură a limbii/limbilor. Spinoza afirmă că eroarea, controversa și interpretarea greșită mutuală decurg inevitabil din incapacitatea fiecărei limbi de a înțelege și traduce corect vocabularul și gramatica tuturor celorlalte. Acolo unde Creația a țesut un veșmânt fără cusături de adevăruri grăite, catastrofa de la Turnul Babel a lăsat în urmă o cuvertură peticită de aproximări, neînțelegeri, minciuni și îngustimi de vedere. Spiritele eminente au implorat omenirea să dreagă stricăciunea de la Babel. O fi existând, pentru uz comun, vreo limbă în care să subziste vestigii ale adevărului adamic, universal al existenței? Evreii, grecii și chinezii au susținut, fiecare, că a lor este aceea. Dar oare poate fi pus la punct un idiom unificator, care să le cuprindă pe toate – un calcul analitic simbolic leibnizian, un gen de esperanto, un cod pentru computer? Desigur, reacția clară pe care ar trebui s-o avem la particularitățile noastre lingvistice (de dispersare, risipire inutilă, chiar periculozitate economico-socială) presupune adoptarea unei limbi planetare – adică a englezei americane de bază. Beneficiile unei asemenea standardizări sunt amețitoare nu numai în plan economico-științifico-tehnologic, unde deja funcționează la scară largă, ci și în cel absolut vital al înțelegerii dintre rase, națiuni, ideologii. Plenipotențialii chinezi și ruși negociază în engleza americană; la fel fac arabii și evreii. Blestemul antic poate (trebuie) să fie îndepărtat.

Nu-mi aduc aminte când am interpretat pentru prima dată greșit Capitolul II al Genezei. Mitologii, cu mult înainte de Freud, știau că legendele își pot păstra ascuns sensul originar, primordial; că-l pot chiar inversa complet. Vrăjit de jocul și minunăția limbilor, am simțit, încă din copilărie, că povestea Turnului Babel era un „camuflaj"; că ea schimba total o semnificație mai veche și mai adevărată. Căznindu-se să celebreze suveranitatea cosmică a lui Dumnezeu, triburile s-au strâns ca să construiască un sublim zgârie-nori, un edificiu ce urca

în spirală, capabil să le aducă închinăciunile mai aproape de împărăția Lui cerească. Pentru a recompensa această trudă și dovadă de iubire – deși a procedat în modul lui obișnuit, oarecum brusc și neclar –, Domnul i-a dat omului darul neprețuit de a vorbi mai multe limbi. El le-a oferit bărbaților și femeilor lumina, belșugul inepuizabil al Rusaliilor. Departe de a fi o anatemă, cornul abundenței din care s-au revărsat peste omenire atâtea limbi diferite a reprezentat o binecuvântare veșnică. Sigur, nu trebuie să stai prea mult pe gânduri pentru a înțelege limpede acest lucru.

Prin însăși esența ei, condiția noastră bio-somatică este mărginită. Ea ajunge la un punct final din cauza extincției personale. E prizoniera perpetuă a infirmității, bolii, decăderii și limitării. Nou-născutul e suficient de bătrân pentru a muri (Montaigne). O declamație emfatică răsuflată, dar justificată pune accentul pe scurtimea vieții, brutalitate, urâțenie sau plictiseala ce stă la baza traiului majorității oamenilor, pe „disperarea mută", după cum s-a exprimat Thoreau, deși nu e întotdeauna mută, care guvernează orice existență de rând, cu excepția momentelor de excepție și de manifestare divină din aceasta, a celor de iluzii care o pigmentează. Un realism irefutabil dă autoritate arhaicului postulat grecesc care spune că „E bine să nu te naști, iar următorul bine e să mori tânăr", că ființa bătrână, cu atât de puține excepții, e un deșeu rău mirositor, o dovadă de necumpătare a minții și trupului, otrăvită de amintirile neîmplinirii.

Atunci care este izvorul speranțelor noastre imposibil de stârpit, al aluziilor la viitor, la vise ce se vor împlini și la utopii, publice și private? De unde provine nădejdea vătămătoare în investițiile pe care le facem în ziua de mâine, de poimâine? Care este sursa „minciunii vieții", a acelui joc de noroc al improbabilităților care determină majoritatea persoanelor individuale și societăților, în ciuda unor excepții cu frecvență periodică de reapariție, să respingă logica disperării și a suicidului? Pe scurt: din ce direcție ne năpădește fluxul dorinței,

al așteptării, al unei obsesii ce sfidează total durerea, roata de ocnă a înrobirii și nedreptății, masacrele intrate în istorie?

Sunt convins că eliberarea de constrângerile trupești, de cele impuse de zidul negru al propriei noastre morți și de o aparentă eternitate a dezamăgirii personale și colective este, într-o măsură crucială, de natură lingvistică. Din punct de vedere bio-social, suntem, într-adevăr, niște mamifere sortite extincției, așa cum sunt și toate celelalte ființe. Numai că noi suntem animale *vorbitoare*, iar acesta este un dar care, mai mult decât oricare altul, face ca statutul nostru efemer să fie tolerabil și productiv. Evoluția limbajului uman – s-ar putea să se fi produs târziu –, cu modurile ei subjonctiv, optativ și condițional nerealist și cu timpii viitori ai verbului (nu toate limbile au timpi verbali), a definit și a protejat umanitatea noastră. Și asta, deoarece putem spune povești, de ficțiune sau matematico-cosmologice, despre un univers care va mai dura un milion de ani; deoarece, așa cum am menționat, putem discuta despre dimineața de luni de după incinerarea noastră și ne putem forma o idee despre ea; deoarece frazele începute cu „dacă" („Dacă aș câștiga la loterie", „Dacă Schubert ar fi trăit până la maturitate", „Dacă s-ar descoperi un vaccin anti-SIDA") pot, dacă sunt rostite din proprie voință, nega, reface și modifica trecutul, prezentul și viitorul, proiectând *altfel* factorii determinanți ai realității pragmatice, adică ai acelei existențe pe care merită s-o experimentăm. Speranța este gramatica. Misterul viitorului sau libertății – aceste două noțiuni sunt strâns înrudite – e de natură sintactică. Optativele, cu alte cuvinte modurile gramaticale ale dezideratului, eliberează din închisoare necesitatea psihologică, legile mecanice. Oare utopia ar putea fi desemnată mai concis decât prin forma verbală franceză *le plus-que-parfait*? Ar trebui omul să zăbovească neîncetat, uluit de capacitatea timpilor trecuți ai verbelor de a reface atât tabloul istoric, cât și pe cel al propriei vieți? Această capacitate fenomenală este prezentată concis în faimoasa frază intraductibilă din deschiderea lucrării

În căutarea timpului pierdut, de Proust. Totuși, chiar și aceste studii gramatologice ale emancipării se supun miracolului (pentru că sigur e vorba de așa ceva) formei de viitor a verbului „a fi", acelui „va" a cărui pronunțare te face să taci și să iei o gură de aer, din cauza temerii și a speranței, din cauza înnoirii și inovării care cartografiază necunoscutul.

Luați în considerare o limbă, o conștiință îngrădită în timpul verbal prezent, în realitatea celui mai tautologic registru, a registrului cu „funcție supremă de adevăr". Cu o ambivalență caustică, Swift concomitent slăvește așa o limbă, de o seacă veridicitate, și o atribuie cailor. Ce amorțeală de amiază interminabilă trebuie să fi fost martora adevărului fără umbră a exprimării adamice! Cât de anostă este o eternitate a prezentului! Mijloacele de expresie ale imaginarului, neverificabilul (poeticul), potențialitatea ficțiunii (minciunile) și saltul sintactic în nesfârșite zile de mâine sunt elementele care au transformat pe vecie bărbații și femeile, femeile și bărbații în flecari, bârfitori, poeți, metafizicieni, planificatori, profeți și rebeli.

Așa că nu numai durerea, vina, mortalitatea și sentința pe viață la trudă au venit din Eden odată cu ostracizarea. Au venit și fundamentalele impulsuri stimulatoare ale speranței (la ce se poate spera în Grădina Raiului, în acel Disneyland al divinității?). Laolaltă cu muzica, limba – orice limbă – are în ea aceste resurse infinite ale existenței. Ea este darul suprem dat omului și venit din partea omului. Ea face posibilă construirea turnurilor până aproape de stele.

Nici o limbă nu e, ca formă, posibil de evaluat. Prin analogie cu structura organismelor vii, ea este supusă schimbării continue. Limbile trăiesc și mor. Trec prin epoci de îmbogățire, preluare, dominație politico-culturalo-literară și prin epoci de sărăcire și decădere. Tind să se divizeze în dialecte, care pot deveni autonome și pot da naștere altor limbi. De asemenea, este posibil ca unele să fie absorbite de „concentrări lingvistice" mai mari și mai eficace. Nici un lexicon, nici o gramatică

nu fixează și nu descriu pe larg o limbă naturală. Elementele componente ale semanticii interacționează, deseori haotic, ca moleculele de la suprafața unui lichid.

Limbile fiecărei și tuturor ființelor umane sunt diferite. Acesta e un fapt copleșitor. Fiecare și toate limbile natale intră în componența unei lumi mozaicate. Este posibil, așa cum susțin teoriile gramaticale transformaționalo-generative, să avem adânc ascunse în noi niște structuri total abstracte, meta-matematice, care să genereze reguli și constrângeri valide pentru toate limbile. Mai mult decât atât, pare evident că *homo sapiens* a fost nevoit să dezvolte și să transmită mai departe anumite însușiri fiziologice, cum ar fi capacitatea de a produce și de a se exprima articulat (vom avea nevoie de oxigen pentru a respira). Asemenea structuri înnăscute, adânc ascunse în noi – teoria rămâne nedemonstrată –, laolaltă cu dotarea fiziologică au, fără dubii, calitatea de a fi „universale". Acestea sunt, simultan, axiomatice și, prin prisma situației lingvistice concrete, triviale. Algoritmii teoretici ai gramaticii universale au legătură cu nelimitatul belșug și incredibila diferențiere ale limbilor umane apărute după Turnul Babel, precum există între taxidermie și leul ce urmează a fi supus acestui act.

Nu există două limbi și nici două dialecte sau două idiomuri locale din cadrul unei limbi care să desemneze, să descrie lumile lor în același fel. Amintirile înmagazinate, mediul ambiant empiric inventariat, relațiile sociale pe care limba le stabilește și le oglindește (cele de înrudire, de exemplu), coloratura ce se evidențiază în lexicul stabilit de ea pentru lucrurile percepute diferă, deseori radical, de la o limbă la alta. Chiar și limbile vecinilor de graniță aflați în aceeași zonă climato-geofizică se vor deosebi, putând ajunge, *in extremis*, la o neînțelegere reciprocă totală. Aceștia sunt „izolați" de galaxiile lingvistice înrudite din punct de vedere structural (de pildă limba bască sau anumite limbi din Filipine). A vorbi o limbă înseamnă a stabili, a construi, a eterniza un anumit sistem de organizare umană – o structură *lumească* în sensul

direct, etimologic al cuvântului. Nu înseamnă a ocupa și a traversa un singur peisaj în timp. Dicționarul este cel mai viu și mai amănunțit atlas. Stratigrafia, proveniența multistratificată a unui cuvânt, a unei expresii idiomatice, încapsulează *Lebensraum**-ul, amintirile privilegiate ori suprimate, legile și literatura unei comunități, precum și cultura. Gândiți-vă la *Littré* sau la *Oxford English Dictionary*. Limbile vor conserva, cu o tenacitate neabătută, denumiri de copaci și de animale originare de pe tărâmuri de pe care au dispărut de mult. Ele păstrează structura de bază a obiceiurilor tradiționale și instituțiilor străvechi, aproape imposibil de înțeles în prezent.

Procesele de moștenire și de inovare diferă de la o limbă la alta. Cu cât sunt mai „simpli" termenii, cu atât mai ingrată este sarcina de transfer perfect. (Or fi existând termeni „simpli"? Sau, după cum i-ar fi întrebat Roman Jakobson pe studenții lui, derutându-i și amuțindu-i, „Ce înțelegeți prin sens literal"?) Amintirea înmagazinată a disponibilității, chiar și a belșugului sugerat de cuvântul *pâine* (care înseamnă „bani" în jargonul american), este, din multe puncte de vedere, contrară armoniei necesităților, foametei răzvrătite din cuvântul *durere*. Există un surplus intraductibil de istorie, de mister privat în termenul german *Heimat***. Interferența exactă a „inimii", a unei reverențe ceremonioase a spiritului *curtoaziei* italiene vorbește despre o anatomie a simțirii, despre acel ritual practicat în surdină care acum este erodat, dar altădată a fost de bază în cultura toscană. Din câte se știe, se întâmplă extraordinar de rar ca vreo limbă să situeze trecutul „în fața" vorbitorului. Se spune că așa ceva ar face un dialect indian de pe culmile Anzilor. Logica este impecabilă. Putem vedea trecutul, îndreptându-ne cu spatele spre viitorul necunoscut, așa cum o face acel expresiv *Angelus Novus* al istoriei, pictat de Paul Klee (magic pentru Walter Benjamin). Credința că

* Spațiul în care trăiești (germ.).

** Patrie, țară natală (germ.).

în exprimarea lingvistică a arabilor din nordul Africii există o mulțime de termeni pentru speciile din nisipul deșertului sau că limbile eschimoșilor conțin vreo douăzeci de cuvinte ce desemnează „zăpada" reprezintă o inducere în eroare foarte obișnuită. Contează doar faptul că, în ambele cazuri, vocabularul disponibil face nenumărate deosebiri clare, că este caracterizat de o densitate și o neclaritate psihologice, materiale și sociale, absente din alte limbi. Denumirile obiectelor, chiar și a celor evident obișnuite, fac parte din „lumi separate". Pe uscat, vâsla de năier a lui Ulise este confundată cu – a se citi tradusă ca fiind – o vânturătoare de grâne.

Fiecare limbă vorbită vreodată de bărbați și femei – unde cuvântul „limbă" include dialecte, idiomuri profesionale, argouri, exprimări specifice diferitelor categorii sociale și generații din cadrul aceleiași comunități – își deschide propria fereastră către viață și lume. Încăperea din spatele ferestrei a fost aranjată și mobilată de respectiva limbă. Lucru reflectat, uneori, până la gradul de la care începe opacitatea cauzată de storurile de la ferestre. La rândul său, lumea percepută, descrisă prin cuvinte și studiată e reflectată în încăpere, adică în „spațiul lingvistic". Dialectica rezultantă este cea a unui schimb continuu. Din această interacțiune rezultă istoria (diacronia) și mijloacele curente de exprimare (sincronia) ale unei limbi. Ciudat, există limbi care par a sta regulat în fața unor ferestre deschise, în timp ce altele dau senzația că se uită în sens invers, adică înspre înăuntru, ori printre niște obloane trase. Dar în ambele cazuri, actele de vizionare și revizionare sunt autonome față de limbi. Lumina în care fiecare dintre ele vede lucrurile este întotdeauna alta.

Dacă refuzi să admiți ideile de catastrofă sau de pedeapsă supranaturală, ce explicație poate fi dată unei asemenea prodigalități? Din punct de vedere rațional, utilitarist, practic, pletora semantică e nebunească. Pierderea ușurinței de comunicare, care i se asociază, are efecte drastice. Beneficiile sociale, economice și politice ale înțelegerii reciproce, ale rigorii

definiției clare și consensului – științific, filozofic, dar și casnic – ce derivă dintr-o limbă cu termeni neambigui și sintaxă unificată sunt evidente. În numele rațiunii, ce justificare poate fi oare găsită pentru ciupercăria celor aproximativ 20 000 de limbi diferite de pe acest glob micuț? Permiteți-mi să aprofundez problema conjecturii formulate în cartea *După Babel* (1975).

Pentru a justifica fantastica varietate de specii naturale, răspândite deseori pe arii minuscule (100 000 de specii de insecte într-un singur colțișor al Amazoniei), teoria darwinistă invocă mecanismul adaptării. Fiecare specie este un element „ajustat", mai mult sau mai puțin bine, pentru a umple o anumită nișă, de parcă natura ar detesta, într-adevăr, vidul. Din acest aparent exces și din această diferențiere provine fecunda energie a materiei și dezvoltării organice. Expresia analogă lingvistică își autopropune folosirea. Fiecare limbă umană și toate luate laolaltă influențează unul dintre acele spectre de posibilități aflate, după cum se pare, în continuă dezvoltare. Aceste posibilități sunt reprezentate de citirea timpului și a lumii, la care m-am referit. Termenul german *Weltanschauung* este foarte precis și corect. Fiecare limbă umple câte o alveolă a fagurelui percepțiilor și interpretărilor posibile. Și fiecare exprimă în cuvinte o structură de valori, sensuri și supoziții cu care nici o altă limbă nu-și poate încerca puterile, reușind eventual s-o dărâme. Deoarece specia noastră a vorbit și vorbește limbi atât de felurite, de deosebite, acest lucru atrage după sine o diversificare extremă a societăților și necesitatea adaptării la ele. Noi definim prin vorbe lumile în care trăim.

Ca atare, la Babel n-a fost vorba de un blestem. Din contră. Darul căpătat, al nenumăratelor limbi, este chiar un dar și o binecuvântare de neprețuit. Bogăția experiențelor acumulate, creativitatea născută din gândire și simțire, originalitățile subtile, de mare rafinament ale rațiunii, care au devenit posibile datorită calității de poliglot, reprezintă forța noastră

adaptivă preeminentă și un avantaj al spiritului uman. Fiecare lexicon, fiecare gramatică, fie ele și nescrise, întruchipează etapele de progres evolutiv ale concepțiilor și regulilor de organizare, prezentându-le sub formă cronologică. O limbă aruncă în apele umanității propria sa plasă, cu particularități aparte. Și cu ajutorul acestei plase pescuiește pentru sine bogății, înțelesuri mai adânci, forme de viață care, altfel, i-ar fi rămas necunoscute. (Există asemănări între lipsurile unui monoglot și ale unui mut, deși diferă cumplit din punctul de vedere al gravității.) În ceea ce privește comunicația facilă, „internetul" profitului practic, orice ar scoate la suprafață plasa, prodigalitatea limbilor de după legenda Turnului Babel este un „transcendent darwinist". Iar acesta e un motiv de jubilare. Eu o simt, cu maximă intensitate, practic prin fiecare por, încă de pe vremea când eram copil.

Varietatea credințelor și experiențelor religioase, teoriile cosmogonice ieșite parcă din lampa lui Aladin, tot ceea ce Wallace Stevens a reunit sub denumirea de „ficțiuni supreme" ale filozofiilor și metafizicilor noastre au legătură directă cu diversitatea lingvistică. Sunt practic structuri durate din limbă/limbi. Iar literaturile noastre sunt copii ai legendei Turnului Babel. Intraductibilitatea categorică a unui text poetic sau filozofic (voi reveni asupra acestui subiect) proclamă câte un *genius loci* integrat fiecărei limbi. Influența reciprocă, aproape deloc analizată, dintre dorința sexuală și comunicarea verbală conferă un caracter dramatic privilegiului de care se bucură poliglotul.

Intuim măsura în care manifestarea dorinței și transmiterea către partenerul de sex, pe cale mintală, a fanteziilor noastre interacționează cu fiziologia, cu ritmul, calitatea și aura actului în sine. Dar nu știm aproape nimic despre realul hotar psihosomatic începând de la care comunicarea și sexul intră în acțiune concertată. Or fi existând legături între centrii și sinapsele vorbirii din cortex și din sistemul nervos parasimpatic? Noi nu știm decât un lucru: autosugestiile (masturbarea), tropiile, tabuurile nerespectate și carnavalul argotic din comu-

nicarea verbală erotică – atât în monolog, cât și în dialog – sunt componente seminale ale actului propriu-zis. Exprimăm în cuvinte procesul sexual, pentru noi înșine și pentru cei din fața noastră, deseori în timpul raportului sau orgasmului și imediat după. Franțuzescul *jactance*, emisie pulsatorie, e valabil și pentru elocvență, și pentru erotism.

Retorica erotică diferă radical de la o limbă la alta. Fiecare limbă și fiecare perioadă istorică și context social care au legătură cu respectiva limbă, de exemplu, vor trage o linie deasupra „interdicțiilor" verbale, a lucrurilor ce nu se pot spune sau a subteranelor lingvistice, la diferite niveluri ale scalei lor lexicale. Ce nu este foarte obscen într-o anumită limbă devine tabu ori limbaj de ultimă speță într-o alta (a se compara istoriile cuvintelor *con/cunt** din limbile franceză și engleză). Nu există două limbi care să cartografieze identic trupul uman și intimitățile lui preferate. Ritmurile, modurile accelerando și adagio ale măsurilor ce stau la baza complicatei coregrafii după care dansează ființele umane pe parcursul relațiilor sexuale sunt cadențate de cuvinte. Stimulul sonor al intimităților împărtășite este specific lingvistic. El variază de la o arie lingvistică la alta, de la un grad de educație la altul. Se extinde de la clișeele și grosolăniile ce cuprind omniprezentul cuvânt de patru litere din matricea populistă anglo-saxonă până la invenții remarcabile, de genul celei a lui Proust, *faire Catléya***. Pentru a face dragoste, în engleza americană, să zicem, ființa articulată trece prin cu totul altă experiență decât dacă ar face-o în germană, italiană sau rusă (în *Lolita*, este o aluzie magică la aceste lumi distincte). Actul sexual al poliglotului, chiar și cel al unui monoglot înzestrat cu mijloacele necesare vorbirii și percepției auditive, diferă de cel al unui om neprivilegiat din punct de vedere lingvistic sau al urechii muzicale. La una dintre extreme, găsim furia gângavă,

* În ambele limbi, sinonimul vulgar al cuvintelor vulvă, vagin.

** Catléya, orhideea cu petale de satin, sugerează dragostea carnală.

sufocarea sexuală atât de paradoxal de expresivă din drama *Woyzeck* a lui Büchner; la celălalt, un veritabil donjuanism al limbilor – acel inevitabil instrument lingvistico-erotic –, care proslăvește Babelul. Cât de monoton trebuie să fi fost actul sexual în Paradis!

Oare ai dezavantaje dacă faci un periplu printre limbi, dacă ești un agent dublu, triplu, chiar cvadruplu, ce treci frontierele identității? Uneori, este susținută ideea că numai monoglotul sau persoana care nu admite să nu rămână înrădăcinată în limba natală va avea acces la tot vocabularul ei și înțelesurile lui profunde. Poliglotul, oricât de sensibil la nuanțe și specificitate ar fi, nu va poseda niciodată acel har de a te ademeni ca pe un somnambul în unicul lui „domiciliu" lingvistic, har ce nu este doar semnul distinctiv al scriitorului (al poetului, mai întâi și-ntâi), dar și al cititorului receptiv și al criticului de text literar. Un complot urzit împotriva lui de structurile de bază și „chițibușurile" limbii îl va scoate din competiție.

Această idee mi-a fost șoptită la ureche cu o răutate mieroasă în anii '60, de către niște „elemente" de la Facultatea de Limbă Engleză din cadrul Universității Cambridge. Ea constituia, începând încă din secolul al XIX-lea, o lozincă sforăitoare a ideologiilor rasiste și naționaliste și a programelor de „epurare". Numai vorbitorul nativ poate proclama, cu profunzimi mistice, *Blut und Boden* sau *la terre et les morts* pentru acea rasă ori acel stat național. În forma modernă, ideea se întoarce la Herder și la naționalismul romantic dezlănțuit de Revoluția Franceză și de saga napoleoniană. Atât solidaritatea comunitară și personală, cât și identitatea și istoricitatea culturală sunt legate pe vecie de geniul limbii, care țâșnește din tenebrosul izvor al sursei etnice. Nici un străin, nici un curier sau contrabandist ce face trafic între limbi – chiar dacă a plecat cu primul transport încă de la începuturile copilăriei ori între el și cei la care merge există o mare afinitate – nu poate aparține în totalitate sferei închise a unei națiuni.

Se prea *poate* ca această teorie impusă să conțină un sâmbure de adevăr. Cel puțin, există posibilitatea susținerii argumentului că anumite categorii de poezie sau ficțiune își trag seva, aparent subconștientă, din etimologie și conotații adânc îngropate, printr-o imersiune totală, nesupusă interferențelor, în idiomul nativ. În poezia lui Thomas Hardy, de exemplu, și în romanele lui Faulkner, ceva din puterea și înrâurirea lapidară a limbajului pare să indice absența salutară a oricărei „contaminări" exterioare. E ceva „pământesc".

Istoria reală a literaturii occidentale (dar și cele ale filozofiei și științelor) indică totuși o direcție exact opusă. Șovinismul lingvistic și dorința aprigă de purificare prin sistemul oficial de educație, atât de absurd urmate de guvernele și academicienii din Franța, sunt reacții recente, postromantice. După cum am spus, Europa intelectuală a fost bilingvă până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, datorită folosirii limbii latine. Milton se simte ca la el acasă când vorbește în italiană; volumul de poeme pe care l-a publicat în 1645, poate cel mai desăvârșit din literatura engleză, este multilingv. Presimțind că pericolul naționalismului va crește, Goethe afirmă fără rezerve că nici un monoglot nu-și cunoaște cu adevărat propria limbă.

În ziua de astăzi, fascinant, anumite curente literare sunt iarăși poliglote, exact cum fuseseră în toată Europa în timpul Evului Mediu și al Renașterii. Exemplele date de Joseph Conrad și Oscar Wilde – bilingvi în creații, marginali și peregrini în existențele lor – sunt utile în acest sens. Merită a-i pomeni și pe preeminenți: Borges, Nabokov și Beckett au „valsat" printre limbi cu o virtuozitate extraordinară. În a lui Beckett *œuvre*, ni se întâmplă deseori să nu fim siguri de semnificațiile limbajului din textul original, ca să nu mai vorbim de cele care au stat la baza genezei mentale a acestuia. În ceea ce privește poezia, nu există un volum prea mare de lucrări sau reacții critice recente anglo-americane mai îndrăznețe decât cele ale lui Joseph Brodsky. Ideea că toți acești oameni

sunt oarecum dezavantajați, înstrăinați de limbile în care au ales să se exprime, este evident prostească.

Vorbind de la nivelul unui om care-și dă seama de neînsemnătatea lui, spun că le datorez celor trei limbi de bază întrepătrunse în viața mea pulsul și sclipirile pe care mi le-au inoculat înseși condițiile vieții și muncii mele. Alții trebuie să judece dacă efectele de interferență dintre aceste trei identități și orice aș fi adăugat apoi, din alte limbi (e vorba despre o lungă relație de dragoste și tot atât de lungă comedie a erorilor comise în și din cauza limbii italiene), mi-au descalificat scrierile. Și, dacă da, să zică în ce fel. Sau dacă, după cum cred, de vină e înțelesul înțelesurilor lor. Recompensele au fost extraordinare. Scrierile în engleză, franceză și germană, predarea în toate trei și aprecierile primite ca poliglot, în special datorită francezei, îți conferă o bucurie continuă și le produc celor din jur o oarecare mirare când te văd descurcându-te în fiecare dintre ele. Poate exista oare, pentru orice scriitor, pentru orice „creier" – acea categorie franceză și germană ce zgârie atât de tare urechile anglo-americane – vreo oră mai plăcută de lucru decât cea petrecută cu traducerile sale, pentru a modula eseul sau cartea din limba în care a fost scrisă în alta, care să-i aparțină? Traducerea, acel câștig obținut de pe urma întâmplării de la Turnul Babel, este, într-adevăr, absolut esențială.

Ea m-a preocupat în întreaga viață profesională. Fiecare act și mișcare, dacă are un înțeles (domeniul semioticii), comportă o traducere. Forma lui de prezentare poate fi orală, grafică ori simbolică; este posibil să fie vorba despre semnalele unui semafor sau despre o disertație metafizică. Persoana care recepționează „traduce", e nevoită să traducă ceea ce aude, citește sau percepe. Și o face, cu precădere, în limba natală. Traducerea e, înainte de toate, interlingvistică. Ea servește descifrării mesajelor transmise între vorbitorii și scriitorii din cadrul aceleiași arii lingvistice. De regulă, o asemenea descifrare reciprocă se produce inconștient, deși procesul este

în realitate extrem de complicat – și întotdeauna uluitor. Deseori însă, el trebuie să solicite o atenție deliberată. Copiii și adulții își traduc reciproc idiomul, la fel cum o fac și generațiile succesive de oameni. Limba este în perpetuă mișcare și schimbare. Regiuni, chiar și sate învecinate sunt caracterizate de propriile lor dialecte și pronunțări (laguna venețiană e un Turn Babel). Lucru valabil și pentru clasele sociale. Aceste diferențe generează diverse reguli de exprimare și de determinare a intenției. Întâlnirea unui accent cu altul, a unei inflexiuni cu alta necesită interpretări (traduceri) ale valorilor politico-ideologice, ale amintirilor și aluziilor istorice contrastante, ale speranțelor (timpii viitori ai verbelor), care pot diferi subtil sau radical. Schimburile lingvistice dintre bărbați și femei sunt, mult prea des, tranzacții de înțelesuri greșite.

Mai mult decât atât, acest curent continuu de traducere n-a fost menit, probabil, niciodată unei descifrări finale totale. Absolut fiecare om vorbește un „idiolect": adică un limbaj, un „grai" care rămâne, din punctul de vedere al unora dintre aspectele lui lexicale, gramaticale și semantice, propriu numai respectivei persoane. Odată cu trecerea timpului, pe măsură ce individul acumulează experiență, aceste aspecte incorporează asociații de idei, conotații, adaosuri de amintiri personale, intimități relevante doar pentru vorbitor sau scriitor. Pentru fiecare dintre noi, există ansambluri de tonalități, cuvinte particulare, expresii ale căror rădăcini sunt fie înfipte în conștiința noastră, fie ramificate mai adânc, tocmai în subconștient – toate cu sensuri, încărcături specifice de semnificații, care ne aparțin în totalitate. Aceste elemente sunt traduse numai parțial, chiar și atunci când sunt folosite cele mai scrupuloase metode de comunicare interumană. Toate schimburile de idei rămân incomplete. Complicata interpretare a monologului nu este investigată aproape deloc. Găzduim voci diferite înlăuntrul nostru. Iar ele se pot angaja în jocuri lingvistice diferite. În flecăreala stridentă ori în mutenia schizofreniei,

clauzele minimale ale tranzacțiilor lăuntrice se descompun. Dar în ce?

Traducerea interlingvistică, dovadă a spiritului întreprinzător de după momentul Babel, nu face decât să copieze – la o scară superioară din punctul de vedere al vizibilității și al țelului – modelul de transfer din cadrul oricărei limbi individuale. Cerințele și imposibilitățile ei – la nivelul ideal, al unei traduceri complete – sunt exact cele pe care le experimentăm, fără a le conștientiza și pătrunde atât de bine, când încercăm să dăm și să transmitem sensuri prin vorbirea zilnică, în limba natală. Planul schematic – emisia mesajului, receptarea lui prin intermediul urechii și al ochiului, descifrarea interpretativă, reacția – este același în ambele cazuri, intra- și interlingvistic. Sursa și ținta se află, teoretic, în aceeași relație. Spațiile de posibilă interpretare greșită dintre ele sunt, aparent, identice. Acesta e motivul pentru care ființele umane implicate în generarea și receptarea înțelesurilor au calitatea de traducători, *chiar și atunci când sunt strict monoglote.* Aproape paradoxal, abundența de limbi reciproc neinteligibile apărute după Babel nu face decât să reliefeze permanentele diferențieri și tălmăciri greșite din cadrul fiecărei limbi în parte.

Obstacolele ridicate, interspațiul teoretic și practic al erorilor, sunt de așa natură încât să transforme orice înțelegere reciprocă, orice traducere, oricât de grosolană sau de forțată, într-un fel de minunație. Cum or fi oare posibile darea și receptarea unui înțeles – el însuși fiind cel mai problematic dintre toate conceptele filozofice – peste timp, spațiu, abisul mai mult ori mai puțin adânc dintre vocabularele, gramaticile, rețelele sistemelor diacronice și sincronice de studiu al sensului, care separă limbile, comunitățile și civilizațiile? După cum îi plăcea lui I.A. Richards să spună, actul traducerii din limba chineză clasică în engleza modernă poate fi cel mai complex proces cunoscut de pe planetă. Nici o traducere, de nivel superior unei tautologii monosilabice sau tehnice, nu poate fi vreodată perfectă. Cum nu este perfectă nici înțelegerea dintre vorbitorii

aceleiași limbi. Cu toate acestea, barierele din traducerea interlingvistică sunt sau pot părea atât de greu de trecut, încât să declanșeze reacția de autoapărare. Există poeți, romancieri și metafizicieni care, cu o hotărâre mai mult sau mai puțin sinceră, au condamnat traducerea (l-aș pomeni pe Nabokov). În mai multe culturi religioase este prohibit transferul textelor sacre și rituale în oricare altă limbă. Traducerea nu face doar să falsifice; ea deposedează originalul de forța lui secretă, imposibil de înțeles. De ce să nu facem efortul, atunci când e cazul, de a ne însuși limba ale cărei „texte existențiale" te ademenesc să le citești în original? Versiunea grecească a Noului Testament este aproape premergătoare oricărei alte variante; latina lui Vergiliu poate fi stăpânită (secole de educație școlară certifică acest lucru); există oameni care-i citesc pe Dante, Murasaki Schikibu sau Pușkin în original, deși limba lor natală nu este nici italiana, nici japoneza, nici rusa. Acestea sunt niște necesități certe, pline de reproșuri. Mă umilesc adeseori.

Desigur, realitatea este că de traducere depind culturile noastre, istoriile noastre, gradul nostru minim de educație, care ne încheagă structurile socioculturale. Nu contează dacă ea este o traducere a Bibliei ori a Dreptului Roman; sau a lui Shakespeare, pe întreg globul pământesc. Până la foarte recentul flux planetar de engleză anglo-americană, instrumentele științei și tehnologiei, ale medicinei și finanțelor, ale politicii și comerțului au depins de o veritabilă industrie a traducerii. Textele paralele, de genul celor de pe „stelele de la Rosetta"*, al traducerilor interliniare, al acelor interpretări care se extind peste o gamă mare de posibilități, de la cele directe și de tip „ghid de conversație pentru călători" până la culmile recreării poetice, au menținut în circulație fluxul

* Stele găsite în 1799 lângă Rosetta (oraș din nordul Egiptului, de la gurile Nilului), cu inscripții paralele în limbile greacă și egipteană, în scriere hieroglifă și demotică, care au făcut posibilă descifrarea hieroglifelor egiptene antice.

sangvin al istoriei. Fără traducere, ne-am statornici în zonele învecinate muțeniei totale.

Cum și unde anume adăpostește creierul uman limba/limbile? Cum poate cortexul unui om care este poliglot nativ sau datorită instruirii să facă distincție între limbi diferite și să le păstreze separat în creier? (Suprapunerile, efectele de interferență și confuziile ne spun că această izolare nu este ermetică, că ea poate „răsufla" în condiții de stres ori odată cu înaintarea în vârstă.) Sunt oare limbile diferite păstrate în puncte spațiale diferite (sinapse, neurotransmițători) ale sistemului nostru cerebral și nervos? Există vreo limită psihologică sau fiziologică a numărului de limbi diferite pe care un bărbat ori o femeie și le poate însuși (sunt „acumulatori" de limbi, așa cum sunt și virtuoși ai memorizării și ai calculului aritmetic mintal)? Cum se „face loc" în depozitul cerebral unei noi limbi și mecanismelor aferente de recuperare ale rețelei corticale? Toate acestea sunt întrebări preliminare celei privitoare la dinamica traducerii, la întrerupătorul care realizează efectiv comutarea de la o limbă la alta – așa-numita capacitate de „traducere simultană" operează, în principiu, instantaneu.

Există psiholingviști și neurochimiști care cred că materia ne va da răspunsuri la aceste întrebări. Ei susțin că, într-o bună zi, acumularea și emisia de semnale lingvistice se vor demonstra a fi secvențe neurochimice, electromoleculare, cum sunt, în modelul lor, percepția și memoria. În cazul acesta, traducerea ar fi o subclasă a neurofiziologiei generale a recunoașterii înțelesurilor și tiparelor. Nu am competența de a judeca asemenea prognosticuri. Intuiția aproape că vrea să mă convingă că încercările lor vor fi frustrante. Dificultatea cea mai mare constă în definirea conștiinței însăși și formularea unei teorii pozitiviste cu privire la ea. Când schema structurală a conștiinței se sprijină, în totalitate, pe funcții analitice ale conștiinței, învârtirea într-un cerc vicios devine incorigibilă. Până acum, sistemele automate de traducere și de stimulare electronică a ceea ce se spune, ipotetic, că ar fi metodele

cerebrale de transfer lingvistic au fost întâmpinate cu scepticism. Traducerea automată reprezintă, în esență, răsfoirea unui macro-glosar, este o căutare accelerată, într-un lexicon existent, a posibililor termeni echivalenți sau corespondenți. Ea dă oarece rezultate în domenii clar definite și delimitate: să zicem că la reproducerea fidelă a unui document necesar în ingineria petrolieră sau în unele arii ce reclamă exactitatea (*Sprachfeld*) din comerț și finanțe. Nu există, totuși, nici o dovadă demnă de încredere că un translator automat, oricât de sofisticat i-ar fi software-ul, poate să reproducă, măcar la nivel rudimentar, limbajul natural, și cu atât mai puțin pe unul cu pretenții filozofice ori literare. În aceste ultime categorii, actul vorbirii, deja redus la nivel de un singur cuvânt sau o singură expresie, nu are un etalon de comparație nici formal, nici real. Nu există limite apriorice de formalizare a procesului de mișcare și transformare a înțelesurilor, limite ale sferelor concentrice reprezentate de sugestiile istorice locale și conotațiile implicite ori limite impuse inovațiilor lingvistice (neologisme, înțelesuri mai largi sau mai restrânse, întotdeauna latente în termenul sau idiomul cunoscut). Limba e ca argintul viu; ea nu poate fi imobilizată în casete cu circuite electronice. Efectiv nu știm cum dă creierul, conștiința umană un sens articulat și nici cum este transferat acesta dintr-un cod al înțelesurilor lingvistice în altul, în procesul traducerii. Putem, în cel mai bun caz, să apreciem într-o oarecare măsură, prin intermediul studiului leziunilor cerebrale și al patologiei vorbirii, uluitoarea fragilitate și complexitate a întregii proceduri.

Din acest motiv cred că termenul de „teorii ale traducerii" e folosit, cu aroganță, complet greșit. Conceptul de „teorie", care-l atrage după sine – așa cum și trebuie – pe cel de experimente și răstălmăciri cruciale, este, după cum am spus, în mare măsură neîntemeiat atunci când îl evocă umaniștii. Prestigiul de care se bucură el în climatul actual al studiilor umanistico-academice derivă din niște străduințe aproape jalnice de a imita maimuțărește succesul și statutul public al științelor

pure și aplicate. Diagramele și săgețile cu ajutorul cărora „teoreticienii" traducerii își ornamentează propunerile sunt nefirești. Ele nu pot demonstra nimic. Ceea ce trebuie să examinăm noi sunt evaluările, descurajant de rare și de spasmodice, ale muncii traducătorilor. Începând din Antichitatea romană până în prezent, numai vreo jumătate de duzină de analiști ai limbajului și traducerii au făcut sugestii fecunde. Din motive manifeste, ei abia dacă sunt puțin mai numeroși decât cei care au reușit să ne învețe ceva fundamental despre înțelesurile muzicii. În plus, există mulțimea de traduceri *per se*, circa 90% dintre acestea fiind rezultatele unei rutine defectuoase sau indiferente și, totodată, incluzând pilde vii de neverosimilitate. Studierea unui astfel de material și punerea întrebărilor ridicate de el sunt, prin esență, intuitive și descriptive. Ele îți cer răbdare. Regula care stă la baza traducerii este, pentru a împrumuta o expresie folosită de Wittgenstein, cea a unei „arte exacte". În *După Babel*, am încercat să definesc filozofia și poezia acestei arte. Cartea încearcă să contureze harta unui teren necălcat de picior de om. Dar, de atunci, el a avut onoarea de a fi prădat și scormonit (de regulă, pe furiș).

„Mișcarea spiritului" (exprimarea lui Dante) e, în cazul traducerii, cvadruplă. Stând față în față cu textul, presupunem că el are un înțeles, oricât de evaziv ori ermetic ar fi. Normal, facem această presupunere fără a gândi. Efectiv, emitem postulatul că textul ce urmează a fi tradus nu este un nonsens, o bolboroseală întâmplătoare sau, ca odinioară, o criptogramă indescifrabilă. Axiomatic, procedăm ca și cum acolo ar fi fost „un sens de dat", care acum trebuie transferat. Presupunerea e, de fapt, temerară, iar consecințele ei epistemologice, nenumărate. Ea se fundamentează pe credința că marcatorii semantici au un conținut și că, similar, limbajul și lumea la care face el referire și la care se raportează nu sunt de neînțeles (n-au „găuri negre"). Se poate face o paralelă perfectă între o asemenea convingere și cea a lui Descartes: rațiunea umană poate funcționa numai dacă nici un demon vătămător nu

zăpăcește realitatea, ca să ne înșele simțurile sau ca să schimbe regulile deducției și cauzalității tocmai în mijlocul organizării „jocului" perceperii și înțelegerii. Orice astfel de credință la care ajungem din motive pur practice, făcând un „salt de logică" peste înțelesurile cuvintelor și semnelor, își trage seva din intuiții ori moșteniri de natură psihologică, filozofică și, până la urmă, teologică (acesta este argumentul esențial din cartea *Real Presences* [1989]). Intuițiile contrasemnează – o metaforă grăitoare – actele vorbirii și traducerile pe care chiar ele le-au generat. La un prim nivel, nu ne putem apuca de treabă fără ajutorul lor.

După momentul axiomatic al încrederii ontologice, urmează agresiunea. Traducătorul invadează originalul. Îl descompune în părți lexicale, gramaticale. Disecția comportă pericole clare. Există prea multe traduceri care, literalmente, ucid. În mod imperativ și inevitabil, traducătorul rupe ligamentele datorită cărora, în orice text serios, se obțin „forma" și „conținutul", elemente ce se generează reciproc și fuzionează. Nu numai în cazul evident al poeziei o asemenea dezagregare este, cel mai adesea, fatală. Paradoxal, pot interveni fatalități și trădări „superioare". Dacă majoritatea traducerilor nu sunt la înălțimea textelor-sursă, există și unele care le depășesc, puterea autonomă a acestora umbrind și marginalizând „eul" mai modest al originalului. Am dat denumirea de „transfigurare" unei asemenea trădări. Muzica de mare calitate ce răzbate din *Umdichtung**-ul lui Rilke nu face decât să eclipseze căldura și intimitatea domestică a sonetelor poetei Louise Labé. Ortega y Gasset vorbește despre „tristețea traducerii". În principiu, face aluzie la o servitute căreia îi pun capăt imperfecțiunea ori eșecul total. Dar acolo există și o *tristitia*

* În traducere aproximativă (din lb. germană): adaptare (*um* = în jur de, cu o diferență față de, *dichtung* = creație poetică, literară). Termen folosit pentru a face diferențierea clară față de *Ubersetzung* (= traducere).

care rezultă, ca în dragoste, de pe urma unui proces ce transformă prea violent și prea mult o posesiune.

Pe locul al treilea, se află „venirea acasă" – transportul sensului „capturat" în limba ta natală și pe tărâmurile tale de baștină. Aici fac referire directă la traducerea despre care Sfântul Jerome, un formidabil profesionist, spune că ar fi luarea înțelesurilor în captivitate și aducerea lor acasă, cu pompa unui general reîntors victorios în Roma antică. Efectele pot fi, și de această dată, ambigue. Traducerile biblice făcute de Tyndale și Luther au recreat engleza, respectiv germana; prin intermediul versiunilor lor, cele două limbi și-au câștigat geniul modern. Atât de determinant este „aerul" importat („învinsa Grecie devine învățătoarea Romei"*), că limba natală și sistemul propriu de valori percepute sunt profund denaturate, pentru a se acomoda sosirii și incorporării sale. În limbile germană și rusă, interpretările date operelor lui Shakespeare au retrasat trăsăturile caracteristice și metodele de desfășurare ale proceselor de imaginare și transcriere. La nivel individual, imersiunea în actul traducerii, voiajul ba în afară, ba înapoi, îl poate lăsa pe traducător fără domiciliu. El se trezește că nu se mai simte complet în largul lui nici în propria limbă, nici în cea (sau cele) învățată/e pentru a putea traduce. Imaginea pe care și-a făcut-o Walter Benjamin este a unui traducător atât de posedat de metamorfoză – Hölderlin era cel care îi tortura mintea –, că „ușile propriei limbi se trântesc în spatele lui". Traducători eminenți au vorbit despre o țară a nimănui.

Cea de-a patra mișcare constituie marea problemă. Este extrem de dificil s-o și explici, abstract sau figurativ. Dacă vrei să obții desăvârșirea veritabilă, procesul traducerii, cu etapele lui de invazie și capturare a originalului, trebuie să conțină

* Variantă de interpretare a unui aforism al lui Horațiu. Textul original, complet, este: *Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio* (Grecia înfrântă i-a cucerit pe învingători și i-a civilizat pe țăranii latini).

și niște elemente compensatoare. El trebuie să „repare paguba" – stimulatoare expresie – provocată de incursiunea, rapacitatea și profitul lui. Și, dintr-un anumit punct de vedere, reușește să facă acest lucru, oferindu-i originalului o nouă rezonanță, o viață mai lungă, o plajă mai largă de cititori, un loc mai important în istorie și cultură. Traducerea e oxigenul comunităților lingvistice izolate și tradițiilor neglijate. Dar problema este mai subtilă. Inevitabil, chiar și cel mai bun dintre traducători va *traduce**, după cum accentuează un joc de cuvinte italienesc. El va trata textul-sursă scurtându-l, îngrămădind umpluturi în el, înflorindu-l, făcând opțiuni restrictive. Ceea ce oferă drept compensație o traducere cu adevărat inspirată (foarte rară) este ceva *nou care era deja acolo, în text*. Aceasta nu-i o idee necunoscută. Orice traducător sincer preocupat de ceea ce face va ști exact la ce mă refer. Poezia, în special, este atât de polivalentă în semnificațiile și sugestiile transmise peste veacuri, atât de rezistentă la orice analiză sau parafrază, încât conține întotdeauna, simultan în stare latentă și activă (sub formă cuantică), energii pe care traducătorul le poate provoca, elibera, folosi într-o manieră mai clară. Atunci când Valéry îl traduce pe Vergiliu, Leyris pe Hopkins, iar Celan pe Valéry și Ungaretti, textele latine, franceze ori italiene ajung să fie, într-un sens oarecum palpabil, mai bogate, mai împlinite ca înainte. Ele intră, poate pentru prima dată, în posesiunea a ceva ce le aparținea. Mai mult nu mă pot apropia de dezideratul oferirii unui înțeles și a unei analize a termenului de „fidelitate" a traducerii. Astfel, procedura celor patru pași făcuți de la întâlnirea inițială, de la asumarea riscului de a presupune că există o semnificație, până la actul

* Referire la jocul de cuvinte *tradurre e' tradire* = a traduce înseamnă a trăda. În limba italiană, cele două verbe au rădăcină comună, latinescul *tradere*, însemnând a livra, a furniza, a distribui. În Evul Mediu, acest cuvânt și-a schimbat semnificația, prin el ajungându-se să se înțeleagă „trădare", deoarece în Evanghelie se spune că Iisus este *traditum* (livrat) de Iuda inamicilor săi.

final, de restaurare a textului, este, în esență, o dialectică bazată pe încredere, pe un permanent schimb de lucruri luate și oferite. Acolo unde se realizează pe deplin acest transfer – traducătorii de excepție fiind mult mai rari decât literatura de excepție –, traducerea se ridică la nivelul unei comunicări verbale bine percepute de două ființe umane. Este un exemplu de acțiune etică. Iar acesta se numără printre câștigurile obținute de pe urma întâmplării de la Turnul Babel.

Etnolingviștii estimează că numărul de limbi diferite vorbite odinioară pe planetă a fost de vreo 15000–20000. Dintre acestea, mai mult de două treimi au dispărut deja. Iar acum, când scriu, limbile culturilor minoritare și țărilor slab dezvoltate mor într-un ritm tot mai accelerat. Pentru multe dintre acestea, singura cale de a-și asigura viața de apoi este oferită de posibilitatea înregistrării, ea însăși plăpândă, a ultimului vorbitor nativ și păstrarea ei în cine știe ce arhivă antropologică. Puterea economico-tehnologică anglo-americană a năvălit ca un tăvălug peste întregul glob pământesc. În prezent, e dificil să născocești o ripostă eficace la această suveranitate cu forța de curățare a unui detergent. Spaniola progresează, chineza pare „impregnabilă". Dar chiar și în America Latină și în China, anglo-americana a devenit indispensabilă ca limbă secundară, ca mijloc de comunicare științifică și comercială. Ideea unei lumi mai mult sau mai puțin monoglote a ajuns să fie de neînchipuit.

După cum am sugerat, prețul ce va trebui plătit este imens. Din nou, analogia darwinistă e pertinentă dacă limbile native ar fi, într-adevăr, reduse la un uz domestic, aproape sentimental. Dar ele sunt efectiv distruse, exact ca flora și fauna de pe mari suprafețe ale pământului. Selecția nenaturală, făcută de forțele geopolitice și promisiunile ideologice, elimină tot ceea ce e redus din punct de vedere numeric și slab din punct de vedere pragmatic. Însă, după cum am constatat, nu există limbă „mică". Și nu există sintaxă „primitivă". Așa cum știm, fiecare limbă generează și reprezintă în cuvinte o

viziune asupra lumii, o poveste a destinului uman, un eșafodaj de proiecte viitoare care nu poate fi reprodus exact în nici o altă limbă. Graiul *sere* este vorbit de o mână de săteni din mijlocul unei aglomerări de dialecte *oubangi*. Grupul lingvistic nigeriano-camerunez include vreo șaizeci și șase de limbi diferite, dintre care *mom* (cunoscută și sub denumirea de *banum*) are și propriul ei sistem de scriere. *Kamsa* a fost, până recent, vorbită într-un sat izolat din estul Columbiei, de ultimii supraviețuitori ai poporului Mokoa. Cine poate spune ce odisee, ce mituri ale creației, ce complexă structură gramaticală, explorativă și însuflețitoare a peisajelor întristării sau utopiei nu sunt intrinsece, nu sunt eventual prezente, în aceste câteva arii lingvistice particulare? Ce revelații unice pentru percepția socială sunt oare asociate absenței, din anumite gramatici *bushmen*, cazului pe care noi l-am denumi acuzativ (*le genre objectif*)? Cu certitudine, e prea târziu să ne facem o părere.

Moartea unei limbi, chiar dacă este vorbită în șoaptă doar de o mână de oameni de pe o parcelă a unui teritoriu condamnat, înseamnă moartea unei lumi. Cu fiecare zi ce trece, numărul de modalități prin care putem rosti cuvântul „speranță" se reduce. La nivelul ei nesemnificativ, condiția mea de poliglot a constituit cel mai mare noroc pe care l-am avut. Mulțumită Turnului Babel.

8

O fi plauzibil să presupui că toată perioada scursă din august 1914 până acum a fost, în special în Europa și Rusia, în tot spațiul cuprins între Madrid și Moscova și între Sicilia și Cercul Polar, cea mai bestială din hrisoavele istorice? Există două contraargumente.

Oroarea a avut întotdeauna un caracter endemic pentru circumstanțele istorice, pentru realitățile politico-sociale. Nu știm să fi trecut vreo epocă fără masacre. Cele săvârșite, de exemplu, în timpul incursiunilor hune și tătare au avut drept rezultat sute de mii de victime. Comunități întregi au fost nimicite. După Războiul de 30 de ani, lupii au năvălit liberi în cătunele și orașele goale ale principatelor germanice și Europei Centrale. Istoricii estimează diferit numărul celor condamnați la moarte în cursul unor acțiuni antieretice de purificare, precum Cruciada Albigensiană sau a celor torturați și executați ca urmare a succesivelor vânători de vrăjitoare. Dar aceste numere au fost întotdeauna mari. Ciuma neagră nu este decât una dintre verigile lungului lanț de epidemii care a lăsat în urmă pagube demografice devastatoare. Începând încă din vremurile Romei antice, tortura judiciară și înrobirea cuceriților, sub diverse forme de sclavie și servitute, au fost perene. De o greutate comparabilă, deși mai puțin vizibilă, mai rar ilustrată de documente, este mizeria vieții zilnice a neprivilegiaților, a masei propriu-zise de bărbați și femei din clasele de jos, a țăranilor și muncitorilor. În mod recurent, milioane de oameni au trăit la limita subzistenței. În habitaturi nepotrivite nici măcar animalelor, în ignoranță, acceptând mai mult

sau mai puțin conștient ideile de boală, mortalitate infantilă, umilire și stingere prematură. Aproape până în prezent, cronografia femeilor din Europa și Rusia (ca să nu vorbim de „lumea a treia"), aflate în afara cercului celor norocoase, a consemnat numai victimizări, mai mult sau mai puțin brutale. Pentru majoritatea ființelor umane, copilăria a fost echivalentă cu o zonă de obscuritate. Numai ocazional se întâmplă ca arhivele istorice să arunce o rază de lumină asupra lipsurilor, asupra „subnutriției" trupești și mintale, asupra maltratării copiilor, din cauza căreia atât de mulți au murit înainte de vreme, în cocioabe medievale sau în mahalale victoriene, pe pământuri deținute de stăpâni exploatatori ori în minele și fabricile Revoluției industriale. Începând din Evul Mediu, acri întregi de terenuri europene și rusești au fost, literalmente, îmbibați cu sânge sau sudoare. După un câmp de execuție a venit imediat rândul altui câmp de execuție. Nici o perioadă istorică nu se poate „fuduli" cu vreo dovadă neobișnuită ori ultimă de inumanitate.

Cel de-al doilea argument, care se referă la mizeria omului de rând din toate aceste milenii scurse până acum, ne direcționează înspre progresele tehnologice și științifice din secolul XX. În proporție de 90%, științele au ajuns într-o etapă de plină înflorire. Începând aproximativ din epoca lui Darwin, Rutherford și Einstein, s-a produs o dezvoltare exponențială a ramurilor lor fundamentale și aplicate. Înțelegerea cosmosului, evoluției, neurofiziologiei raselor umane a fost alimentată de informații de o sută de ori mai bogate. Pentru Arhimede și Galilei, dar chiar și pentru Newton sau Gauss, multe dintre cunoștințele pe care trebuie să și le însușească în prezent un școlar erau total inaccesibile. Acesta este secolul fizicianului Dirac. Ingineria genetică și biologia moleculară dezvoltată după stabilirea structurii ADN-ului sunt concepte revoluționare de bază, care reflectă posibilitățile umane. Imaginea omului se schimbă. Orizonturile par să se îndepărteze într-o mișcare

accelerată, de noi, spre o lumină solară tot mai complexă și mai provocatoare.

La rândul lor, transformările suferite de condițiile individuale și sociale, care s-au datorat științei și aplicațiilor ei practice, sunt mult mai mari decât cele produse în toată istoria precedentă. În ceea ce privește problemele cruciale din domeniile sănătății, informațiilor și comunicațiilor, bărbații și femeile de la mijlocul secolului al XVIII-lea se aflau mai aproape de Atena antică decât suntem noi de ei. Progresele medicale au schimbat istoria durerii. După cum obișnuia C.S. Lewis să le amintească studenților: „Închideți ochii pentru o clipă și imaginați-vă viața înainte de descoperirea cloroformului." Îngrijirea sănătății a modificat coordonata de timp a graficului mortalității și speranțelor de viață. „Ingineria genetică" poate reface schița structurală a omului. Timpul și spațiul nostru cotidian nu mai sunt cele ale lui Kant și nici măcar ale lui Edison. Comunicațiile instantanee și ritmul accelerando efectiv copleșitor al călătoriilor internaționale au sau vor avea efect asupra aproape fiecărui nerv responsabil cu mentalitatea și conștiința umană. Comunicațiile s-au transformat în cea de-a patra noastră dimensiune. Și, cu toate că aparent sunt doar niște manifestări spasmodice ciclice ale sistemului economic, cu toate că, în plus, vaste regiuni condamnate sărăciei, foametei și bolilor rămân a fi rase din zonele subdezvoltate, ele au dus în mod evident la o ameliorare generală, cât se poate de impresionantă a calității existenței umane. Resurse, înlesniri și oportunități fără precedent sunt fie deja disponibile, fie în perspectivă imediată. Scara rulantă a vieții e tot mai înaltă.

Aceste două contrargumente împotriva pesimismului au, categoric, greutate. Ar fi ilogic să nu le luăm în seamă. Sau să invocăm prea ușor paradoxul care spune că progresele tehnico-științifice au drept rezultat și întrebuințări nepotrivite (de pildă, arsenalele nucleare ori amenințarea reprezentată de tertipurile politicilor planificării și clonării genetice). Incontestabil, istoria a fost întotdeauna un sabat al vrăjitoarelor și,

din numeroase puncte de vedere psihologice și materiale, mulți dintre noi „n-au priceput-o niciodată așa de bine". Amin.

Totuși este susținută puternic ideea de a recunoaște că epoca noastră ar fi, probabil, cea mai neagră dintre toate. Statisticile au un rol vital, însă ele ridiculizează imaginația. Nu putem înțelege cifrele. Estimările conservatoare ridică la circa *75 de milioane* numărul total al bărbaților, femeilor și copiilor împușcați, bombardați, gazați, morți prin inaniție și măcelăriți în timpul deportărilor, muncilor silnice și perioadelor de foamete care s-au înșiruit din 1914 până la sfârșitul Gulagului (aproximativ nouă milioane de oameni s-au prăpădit ca urmare a canibalismului și a suicidului, pe parcursul operațiunii de eliminare a chiaburilor, inițiată de Stalin în Ucraina). Câte cinci infanteriști britanici au murit la fiecare cincizeci de secunde în primele zile ale Bătăliei de pe Marna. Istoricii apreciază că vreo jumătate de milion de cadavre au fost lăsate să se descompună sau să fie înghițite de glod în fața Verdunului. Ca și în cazul crahului financiar de la Weimar – un miliard de mărci pentru o pâine –, hecatombele Primului Război Mondial au deformat realitatea conceptuală a numerelor mari. Aceasta e o problemă de semantică macabră, ofensatorie pentru rațiune. Pentru încercarea de a stabili dacă *Shoah*-ul, adică Holocaustul, este sau nu, și în ce moduri, unic în felul lui; sau dacă definește un moment singular din istoria omenirii. Poate că da. Poate că nu există alt exemplu perfect analog de masacru ontologic; cu alte cuvinte, de crimă deliberată împotriva unor ființe umane a căror unică vină – amănunțit definită verbal și consemnată în scris, de birocrați – a fost doar aceea de ***a exista***. Milioanele de evrei răpuși prin bătaie, ardere, tortură, marșuri forțate, înfometare și gazare, bărbații și femeile care și-au găsit sfârșitul prin înecare în haznale, copiii aruncați în foc de vii, bătrânii atârnați de cârligele de carne din măcelării au comis singura crimă de a exista. Până și fătul trebuia smuls din pântec, pentru ca nu cumva să mai rămână vreun evreu care să depună mărturie,

care să-și amintească de cele întâmplate (deși nimeni n-avea să-l creadă, au subliniat în batjocură naziștii). Poate fi găsită oare vreo similitudine între toate acestea și masacrele din Armenia sau genocidul din Rwanda? Nu știu. Știu doar că tehnica indescriptibilă prin cuvinte a umilirii, torturii și măcelului – doar citarea lor presupune rănirea și, într-un anumit sens, dezumanizarea limbajului, după cum am încercat să arăt în cartea *Language and Silence* (1967) – rezultată ca urmare a unei demonologii neclarificate și, posibil, a animozităților din sânul creștinătății europene, care a creat pe acest pământ o imagine reală în oglindă a virtualului iad. Timpul și spațiul au fost transformate în eternități statice ale suferinței în acel loc pe care naziștii, repetând inconștient vorbele lui Dante, l-au denumit „anusul lumii" (Auschwitz).

Simultan, și pentru decade de atunci încolo, stalinismul și-a încredințat milioanele (câte să fi fost, șapte, zece, cincisprezece?) de supuși îngropării, de vii, în minele din Kolîma, înfometării planificate, morții lente prin înghețare și muncii silnice. Se spune că despotul, în timpul carnavalului sângeros al marilor purificări, a semnat până la 2000 de ordine de execuție ***per diem***, sentințe care presupuneau anihilarea unor întregi familii, băgarea copiilor în orfelinate de stat, eradicarea culturilor etnice.

Și succesiunea asasinatelor în masă pe criterii tribale, ideologice sau politice nu a încetat. O jumătate de milion în Indonezia; la fel de mulți în Burundi. Acum, în urma unor analize realiste, se consideră că aproximativ 100000 de bărbați, femei și copii au fost ***îngropați de vii*** – oare trebuie cineva să scrie despre o semnificație concretă a unei asemenea sentințe sau măcar să încerce să-i atribuie una? – de khmerii roșii pe câmpurile de execuție din Cambodgia. Pe când așternpe hârtie aceste rânduri, în Bosnia și Croația se cască gropile comune ale celor ciomăgiți până la ultima suflare și ale violaților. Câte milioane de persoane prestează, astăzi, munci silnice în lagărele de „reeducare" chinezești sau zac în închisorile

din Burma*? Vânturile omuciderilor în masă, ale „purificărilor etnice", ale vrăjmășiilor fundamentaliste bat peste Gaza și peste Africa. Cei de la Amnesty International au clasat peste o sută de națiuni (printre care sunt incluse Israelul și districtele britanice din Irlanda de Nord) la care tortura comandată este o practică acceptată. Iar abuzul sistematic economic și sexual al copiilor e considerat, de către observatori calificați, ca fiind acum la apogeu (numărul de minori din fabricile sau din fermele „de sclavi" este estimat la 200 de milioane). Ca atare, inventariul actelor inumane continuă la nesfârșit.

Oare știm aceste lucruri deoarece, ca niciodată înainte, suntem informați, deoarece mass-media ne bombardează cu revelații zilnice? În epocile anterioare, ororile puteau trece neobservate sau erau aduse la cunoștință prin zvonuri transmise peste granițe în mod gradat și difuz. Fără îndoială, acesta este un factor important. Dar e o sabie cu două tăișuri. Faptul că știm perfect ceea ce poate omul să-i pricinuiască omului ar trebui să ne determine să ne revoltăm și să intervenim (mass-media a ținut toată lumea la curent cu barbariile Revoluției Culturale a lui Mao și cu sadismul nebunesc al lui Pol Pot). Oricum, aproape invariabil, frecvența și irealitatea preambalată a prezentărilor din mass-media ori ne lasă buimaci, ori ne fac să uităm prea repede. Masacre, filme documentare despre tortură și genocid, imagini de rutină efemere, ce apar pe ecrane numai pentru o clipă... Optăm pentru ceea ce nu este insuportabil, vag liniștiți, chiar considerându-ne iertați datorită atitudinii patetice pe care o adoptăm știind dinainte despre ce e vorba.

Totuși, nu trebuie să fim extraordinar de surprinși?

Iluminismul, prin vocile unor clarvăzători ca Voltaire și Jefferson, a vestit sfârșitul torturii judiciare, a arderii nonconformiștilor și cărților. Abolirea sclaviei a fost iminentă. Pozitivismul și spectrul programelor liberale și socialist-mesianice

* Ref. Uniunea Burma, fosta Birmanie și actuala Uniune Myanmar.

din secolul al XIX-lea, în special marxismul, au creat imaginea unei omeniri aflate într-un marș lung, pe un drum uneori sinuos, dar categoric bun, spre emancipare politică, echitate socială, bunăstare economică și pace (concept cu un caracter universal, pe care Kant l-a considerat realist). În general, între bătălia de la Waterloo și anul 1914, Europa și chiar Rusia au evitat tot în afara câtorva lupte „profesioniste". Aceștia sunt cei o sută de ani de progres, de înflorire liberalo-burgheză, cu siguranța lor relativă pe străzi, cu libertatea lor (relativă) de credință, vorbire și investigare, la care privim acum în urmă atât de nostalgici și dezarmați. Concomitent, știința și tehnologia au făcut mari progrese, pentru a induce, rezonabil, speranța că națiunile dezvoltate și lumile de peste oceane, spre care progresele trebuie, inevitabil, transmise, nu vor ceda în fața isteriei de masă, a crezurilor nebunești, a patimilor sangvine tribale. Din nou, ironia sorții ajunge să fie aproape insuportabilă. Orgia înarmărilor este astăzi aproape scăpată de sub control. Ea ține sistemele economice industriale și subdezvoltate blocate într-o stare de corupție reciproc avantajoasă. Știința devine deseori neajutorată în fața utilizărilor neadecvate ale realizărilor ei. Antibiotice sofisticate au fost administrate în celulele de tortură argentiniene pentru a păstra „pacientul" în viață până în sezonul următor. Fundamentalismul religios se dezlănțuie. Potrivniciile etnice au fost rareori mai aducătoare de moarte. Acestea sunt icoanele noastre de la sfârșitul mileniului.

Faptele de la Auschwitz și Hiroshima, anularea pe timp de ostilități militare a oricăror diferențieri între civili și recruți, masacrarea (deseori planificată) a femeilor și copiilor sunt ireparabile. Toate acestea trebuie să fi marcat profund atât conștiința victimei, cât și pe cea a ucigașului, a torționarului, a torturatului, iar ele doar reparabile nu sunt. Într-o dialectică analogă cu cea privitoare la Golgota, evreul a creat ocazia manifestării libere a bestialității celorlalți oameni (nu numai germanii au fost influențați). Gardianul din lagăr, teroristul,

torționarul, bandele de criminali din lumea interlopă a orașelor noastre, susținătorul rasismului și al nebuniei politico-religioase, oriunde ar opera – din Guatemala până-n Siberia și din Rwanda până la închisoarea Bergen-Belsen –, își dezumanizează victimele și, totodată, se autodezumanizează. De aceea cred că este dificil să negi că secolul XX a coborât sub pragul umanității. Omul a fost înjosit. Și consider că fac o afirmație credibilă.

Această credință îmi guvernează politica. Dar cuvântul „politică" e prea pretențios. El presupune o implicare coerentă într-o ideologie, într-un partid, într-un sistem pe care nu l-am cercetat. Exprimările „intuiții politice" sau „reflexe contradictorii" ar fi mult mai potrivite. Faptul că ființele umane – cât de multe și pentru ce motive? – sunt capabile să dea dovadă de altruism, de o compansiune reală, de sacrificiu propriu, până la moarte, este incontestabil. Există oameni cuprinși, psihic și fizic, de empatie pentru alții, de iubire pentru întreaga umanitate infirmă, de o sete molipsitoare de justiție. În fiecare noapte a anului există persoane care dau o mână de ajutor în saloanele de geriatrie ale spitalelor, îngrijind bolnavii și ușurând suferința incontinenților, paralizaților, nebunilor. Copii cu handicapuri hidoase și fără speranța de a mai ajunge la normalitate sunt băgați în seamă, chiar iubiți cu ardoare, tot de cei neînrudiți cu ei. Câțiva, foarte puțini la număr – să fi fost vreo jumătate de duzină din totalul de șase milioane? –, au luat locul altora în camerele de gazare. În orice moment, suma exemplelor cotidiene de omenie, de dragoste practic dovedită, poate fi considerabilă și, de regulă, este anonimă.

Pe de altă parte, posibilitățile de manifestare a răului și de legiferare a lui par a fi veșnic nelimitate. Actele de cruzime, mintală și corporală, exercitate împotriva rudei celei mai apropiate a cuiva, abuzurile intermitente sau sistematice la adresa femeilor și copiilor, torturarea și umilirea animalelor se infiltrează în existență ca o duhoare insuportabilă. „Mecanismele

declanșatoare" psihologice, impulsurile mimetice – mult studiate, dar puțin înțelese – pot provoca la indivizi obișnuiți astfel de spasme, de un sadism extrem. Și este posibil ca ele să se transforme repede în deprinderi. Gustul de a ucide și tortura, de a-ți înjosi semenii poate fi prins ușor. Deși riscau să nu fie retribuiți dacă refuzau sau se abțineau, un mare număr de bărbați și femei din Germania au devenit bestiali, inventând din proprie inițiativă, chiar și atunci când războiul era clar pierdut, noi metode de batjocorire și torturare a victimelor lor de origine evreiască. Și nici nu există prea multe dovezi că alte națiuni sau comunități etnice, al căror scop colectiv se manifestă într-un context nedefinit, ar acționa altfel. Din câte știm, psihicul uman al cărui libidou, adică dorințe și fantezii erotico-sexuale, nu conține elemente sadice și masochiste, nu conține așchii ascuțite de sălbăticie este extrem de rar. O ferocitate primordială se învecinează îndeaproape cu dorința și chiar cu iubirea.

Există un oarecare (dez)echilibru, greu evaluabil, între decență și cruzime, între excelență morală și animalism de brută, care reprezintă materia primă a oricărei ordini sociopolitice. Mamiferelor capabile să ajungă la niveluri înalte în ceea ce privește înțelegerea și creativitatea în planul conduitei etice, dar care țin cu perseverență la teritoriul lor, sunt agresive cu competitorii și au tendința să se infecteze cu animozități de masă, cu reflexe ucigașe de turmă, li se cere să născocească pentru *polis*, pentru aglomeratul „oraș al oamenilor", instituții ale civismului, ale colaborării cumpătate și altruiste. Nu-i de mirare că istoria politică și sistemele sociale sunt predispuse la catastrofe recurente.

După Epoca Luminilor în Europa Occidentală și după anul 1789 în America de Nord, formele politice de pe aceste două continente au fost instituite cu intenția de a concepe și de a aplica dinamic o axiomă generală a egalității oamenilor în fața legii și a toleranței religioase rasialo-ideologice. Ele au fost create pentru a instituționaliza o distribuție echitabilă a

resurselor materiale și a oportunităților. Pentru egalitatea valorică a fiecărui individ în parte și a tuturor indivizilor, oricât de umile ar fi proveniența sau potențialul lor probabil.

Știm cât de încet sau cât de greu ne poate conduce un drum către acest crez. Crez care este fundamentat pe secularizarea, pe parcursul secolului al XVII-lea și al revoluțiilor lui științifice, a postulatului valorii personale infinite în antropologia iudaico-creștină. Crez care e ancorat în enigmaticul dicton că omul ar fi creat după imaginea lui Dumnezeu. Acest credo generos își trage seva din trecut, din foarte selectivele prelegeri despre idealurile (nu practicile) politice ateniene și despre Dreptul Roman, el însuși atât de indiferent față de femei, copii și sclavi. Libertatea discursului, instituțiile parlamentare, impunerea respectării legilor, Curtea Supremă Americană – un exemplu de perfecțiune în domeniu – incorporează, toate, speranțe și criterii relevante. Retorica ce păstrează cu sfințenie promisiunile democratice anglo-americane și vest-europene a devenit atât de persuasivă, atât de pătrunsă de evaluări pozitive, că ni se întâmplă rareori să ne oprim din drum pentru a-i observa particularitățile și „orientarea". Pentru majoritatea oamenilor – indiferent de epoca istorică sau de amplasarea geografică –, modalitățile de reprezentare în structurile de conducere, de guvernare parlamentară, de aplicare a legislației și de afirmare a egalității umane în politică și justiție au fost irelevante. Documentele istorice ale națiunilor, societăților și culturilor de pe tot cuprinsul Rusiei, Asiei și Africii au relatat, cu mici excepții, doar despre guvernări prin intermediul asociațiilor teocratice, dictatoriale, paramilitare sau a clanurilor. Întreaga planetă, în general, nu a luat niciodată în seamă, până foarte recent, ceea ce s-ar putea numi pe scurt program pentru om și pentru *communitas**, de tip periclean, jeffersonian

* Termen împrumutat din limba latină, folosit fie pentru o comunitate nestructurată ierarhic, în care oamenii sunt egali, fie pentru însăși spiritul comunitar de egalitate, solidaritate, unitate. El este utilizat cu precădere în antropologia culturală și în științele sociale.

sau liberalo-progresist. Și nici nu a considerat credibilă sau solidă dogma egalității umane în fața autorității. În esență, realitățile relațiilor socioeconomice și ale vieții cotidiene au fost cele precizate de Hegel în parabola sa „Stăpân și sclav".

Ființele umane pot fi considerate egale din punct de vedere biologic (dar ce s-o fi putând spune despre bolile ereditare?). Toți respirăm oxigen, ne facem nevoile și murim – deși nici o moarte nu seamănă cu alta. Acesta este un adevăr totodată și esențial, și trivial. La un nivel ceva mai dezvoltat, teorema egalității devine evazivă. Gama de diferențieri dintre harurile umane, dintre capacitățile noastre mintale și fizice este extinsă. Nici o teorie de psihologie socială, nici o „biometrie" nu poate clasifica multiplele lacune sau nuanțe care separă genialitatea de imbecilitate, care distanțează creativitatea și energiile inovatoare ale celor puțini de pasivitatea celor mulți. Există, indubitabil, un punct de vedere din care un Bach, un Einstein sau un Mandela sunt comparabili cu maltratorul de minori sau cu cretinul. Dar acesta este, în afara domeniului teologic, un punct de vedere extrem de banal. Numai invocarea lui Dumnezeu ori manifestarea sfințeniei pot percepe diferențele, însă neagă însemnătatea și consecințele lor existențiale. Depravarea și impotența îi sanctifică, într-adevăr, pe proști, pe cei mai sărmani cu duhul.

Democrația seculară trebuie să minimizeze problema. Ea nu poate nega dovezile de inegalitate, dar tinde să le corecteze prin grija dovedită față de om și prin sistemul de educație. Încearcă să elimine, legal, pe cât se poate, rolul pe care l-ar putea juca inegalitățile în alocarea resurselor esențiale. Meliorismul liberal mizează pe cartea posibilității ameliorării sănătății mintale și trupești a tuturor. Așa că nu este indicat ca această posibilitate să fie trecută cu vederea sau irosită, pentru că luând-o în calcul dezavantajații vor fi protejați și favorizați. Pe piața liberă, „ingineria" socială și compasiunea constructivă sunt menite să atenueze privilegiile datorate talentului și norocului moștenit. Mai mult decât atât, teoretic, votul face

ca între bărbați și femei, între femei și bărbați să domnească egalitatea. Iar acest lucru le permite președinților Statelor Unite să fie aleși cu mai puțin de o treime din sufragii, pe când, în anii '30, Partidul Național Socialist a ajuns la putere cu un procent de 44% din voturi. Și în teorie, și în *praxis*, democrația parlamentară este veșnic vulnerabilă.

Am subliniat că „animalul vorbitor" e înzestrat cu calitatea de a acționa cu un curaj, altruism și grijă remarcabile. Dar în aceeași măsură, dacă nu cumva într-una mai mare, este predispus la sălbăticie, egotism, râvne teritoriale și iraționalism de toate tipurile. Indiferent de sex, înclinația lui spre trândăvie intelectuală și lăcomie materială pare nelimitată. Acest bizar biped va distruge de dragul distrugerii. Uitați-vă la hoardele barbare, pe de o parte, și la vandalii de pe străzile noastre, pe de alta – adică la cele două extreme. Omul prinde gustul sadismului cu o plăcere greu de înțeles. Totuși, exact aceeași specie a dezvoltat, total dezinteresat, un anumit număr de pasiuni și de măiestrii ale spiritului. Matematica pură, muzica, poezia, speculațiile filozofice și anumite tipuri de artă sunt exemple ale unor activități dezinteresate. Ele există, în mod magnific, fără a avea întrebuințări practice. Exceptând vreun posibil sens metaforic – metafora reprezentând ea însăși un mister de importanță crucială –, ele nu alimentează sau conservă supraviețuirea bio-socială. Numai un discurs retoric plin de argumentații greu inteligibile poate pretinde că aceste activități nepângărite sprijină țelurile darwiniene sau pacificarea lumii. W.H. Auden a fost înclinat să remarce că poemele „fac să nu se întâmple nimic". Cum am procedat deseori pe tot parcursul acestei expuneri, vă îndemn să vă mirați.

Teoriile evoluției istoriei socioeconomice nu pot da socoteală, sub nici o formă, nașterii și dezvoltării în creierul hominizilor, să zicem, a topologiei algebrice ori a teoriei numerelor transfinite. Ele nu ne explică practic nimic despre geneza muzicii pure – adică a muzicii care nu imită, oricât de indirect, sunetele din natură. De ce oare compunem versuri, de ce

oare facem critici de rațiune pură? A răspunde că asemenea exerciții speculative autonome (de „oglindire") ne satisfac înseamnă a ocoli întrebarea. Alte plăceri, precum ar fi sexul, mâncarea, averea și puterea, aflate mai la îndemâna noastră, sunt mult mai ușor de satisfăcut. Înainte de Empedocle sau de Arhimede, dar și după ei, oamenii și-au sacrificat viețile pentru găsirea unor demonstrații matematice ori a unor argumentații metafizice. Necunoscutele destituiri, ridiculizări, izolări, obscurizări, ca să nu mai vorbim de persecuții pe baze ideologico-politice, au mers mână în mână cu producția marii arte și literaturi sau cu investigația filozofică. Am putea fi învinovățiți de imaginile romantice pe care ni le-am făcut despre un Spinoza, un Schubert ori un Van Gogh – dar dovezile de suferință și solitudine rămân copleșitoare. În mijlocul inumanității și indiferenței istoriei, o mână de bărbați și de femei a fost posedată creator de splendoarea captivantă a inutilului (*daimonion*-ul socratic). Iar acest lucru este simbolul unei atitudini demne, remarcabile, al „princiarității" brutalei noastre specii. Se prea poate ca, împreună cu sfinții – religioși sau mireni –, această „mândrie" a matematicienilor, compozitorilor, poeților, pictorilor, logicienilor și epistemologilor (a „investigatorilor" porniți în căutarea cunoașterii) să mântuiască, într-un anumit fel, omenirea. Sunt obsedat de posibilitatea că generația unui Platon, Gauss sau Mozart, născută din însuși miezul naturii noastre animalice, ar putea justifica și salva de păcate specia care a inventat și menținut în viață Auschwitz-ul.

Ce consecințe au aceste magnitudini, aceste explozii de *nove*, ca să zic așa, apărute din imensii nori de praf ai mediocrității? Întrebarea a fost pusă încă de pe vremea presocraticilor. Ea se află în miezul oricărei teorii democratice și al oricărui model de educație. Fundamentală e dezbaterea asupra moștenirii și mediului, asupra problemelor genetice și sociale. Dar care sunt expresiile care intră în componența originalei și foarte importantei ecuații? Când, categoric, este clar că aceste

două categorii sunt serios întrepătrunse. Genele, obținute prin moștenirile psihofiziologice, *sunt* oglinzile mediului. Un copil născut orb nu va deveni un mare pictor. Urmașul unor generații de malnutriți ori pruncul ce vede lumina zilei într-o colibă bântuită de malarie sunt „stigmatizați" de un mediu moștenit, de „bio-constrângerile" ambientale. Adevărul e că avem de-a face cu o interacțiune indisociabilă. Biologia e mediul; mediul e biologia. A presupune că situația stă exact invers înseamnă a da dovadă de o ipocrizie condescendentă.

Mult mai greu de abordat este întrebarea privitoare la explozia de lumină a capacităților creatoare acolo unde condițiile materiale ce asigură bunăstarea sunt mai mult sau mai puțin disponibile (ca în lumea industrializată, dezvoltată științific). Pot oare ameliorările suplimentare ale mediului socioeconomic – eradicarea cartierelor sărace, a analfabetismului, a prejudecăților rasiale și sexuale – să ridice nivelul, incidența statistică a performanțelor intelectuale și artistice? Răspunsul trebuie să fie pozitiv. Datorită stimulilor mintali din prezent și a spațiului vital ce le este asigurat pentru a crește și a experimenta, copiii, până acum perdanți, se vor deschide spre exterior și vor da dovadă de o imaginație fructuoasă.

Jignitor de neclară rămâne existența sau inexistența unor legături între un asemenea progres general și creativitatea de prim ordin. Descoperirile din domeniul matematicii, geniul muzical și abilitatea de a desena și picta uluitor de frumos își pot avea rădăcinile, și chiar le au, în mizeria și izolarea socială (ca în cazul lui Giotto, așa-numitul „Păstoraș singuratic"). Mai mult decât atât, în orice punct dat din spațiu și timp, împrăștierea statistică, adică distribuția excelenței în raport cu standardul, pare a fi ciudat de inflexibilă. Dacă un despot platonic alege să impună tuturor lecții de vioară, *s-ar putea* ca numărul celor de talia unui Heifetz* să crească. Lucru imposibil de egalat în cazul lui Haydn sau al lui Bartok. Creațiile

* Jascha Heifetz (1901–1987), violonist american, născut în Rusia.

estetice, filozofice și științifice de prim rang par să se nască printr-o desprindere nepredictibilă de platitudine și o statornicire în mediul lor intern, singular (lucru valabil și pentru jocul de șah). Geneza acestora, rara lor apariție, continuă să reprezinte „un număr irațional".

Dar ce se poate spune despre consumatori? Despre cei care sunt invitați să asculte muzica, să citească o carte, să urmărească o dezbatere filozofică? Trebuie să presupunem că școlarizarea, canalizarea educației spre domeniile literelor și a cifrelor vor duce la creșterea numărului celor care vor da dovadă de sensibilitate față de studiu, de artă ori de literatură. Că va multiplica numărul „sensibililor". Acesta este stimulentul pedagogiei liberale din Epoca Luminilor, al unui Jefferson, al unui Matthew Arnold, al unui F.R. Leavis (sau al cărții pe care a scris-o fiul meu David despre educație, pentru cetățeanul responsabil din statul american multirasial). Ce dovezi avem că acest ideal nu poate fi atins decât la o scară limitată? Fără nici un dubiu, „simptomele" devin încurajatoare. Muzeele sunt mai pline, iar muzica clasică și jazzul se bucură de o audiență tot mai mare. Orizonturile percepției lărgite datorită noilor mijloace electronice de mediatizare – a CD-ROM-urilor, a internetului, a realității virtuale – sunt, teoretic, aproape nelimitate. „Cultura înaltă", adică sensibilitatea manifestată față de calitate și angajarea în efortul de obținere a acesteia, poate fi considerată îmbietor de accesibilă, mai accesibilă ca niciodată. Cu toate acestea, până acum răspândirea și eficacitatea unui astfel de progres au rămas discutabile. Aceleași mijloace de mediatizare pot trivializa și mai mult cunoașterea și experiența, înțelesul și forma. Rețeaua cibernetică poate fi ticsită de lucruri de proastă calitate sau instigatoare. Ea este capabilă să altereze sensibilitatea până la punctul inerției (exemplu dat de „legumele" care stau în fața televizorului cât e ziua de lungă).

În capitalismul actual, banii dau tonul. Ei definesc timpul și spațiul. Deseori cenzura exercitată de piață asupra a ceea

ce este anevoios de obținut și inovativ, a ceea ce este necesar din punct de vedere intelectual și estetic – „micuța revistă", tratatul filozofic, compoziția avangardistă – se întâmplă să fie mai eficace decât cenzura și reprimarea politică. Literatura, muzica și meditația serioasă au deprinderea exasperantă de a fi productive în vremuri de tiranie. „Presează-ne, suntem măsline", a spus James Joyce. „Cenzura este mama metaforei", a adăugat Borges. Piața bunurilor de larg consum și mass-media te pot îngropa de viu. Libertatea și autorizarea oricărei mișcări îți pot acorda calificativul de insignifiant (ce poem putea zdruncina Casa Albă așa cum epigrama lui Mandelștam l-a zdruncinat pe Stalin?).

Dar enigma inflexibilității numărului și calității „sensibililor" poate fi ascunsă mai adânc, în ciuda progreselor din sistemul educațional și a lărgirii accesului la sursele informaționale. Se prea poate ca această capacitate umană de a manifesta interes, de a nutri emoții, de a pricepe și de a reacționa la ideile și reprezentările însemnate – deși faptul că acestea sunt mult mai larg răspândite decât mugurii creației, mai bătătoare la ochi – să se limiteze la o minoritate mai mult sau mai puțin statornică. „Adevărul a fost întotdeauna de partea celor puțini" (Goethe). Educația, care chiar ar trebui să-și propună să facă așa ceva, poate duce la creșterea acestei minorități. Dar nu într-o măsură infinită; nu, îți spune intuiția, nu cu foarte mult. Bărbații și femeile care doresc să rezolve ecuații neliniare, cei care pot înțelege, la orice nivel coerent, o suită de Bach, cei care sunt receptivi la un poem scris de Donne sau cei care caută să-și încerce puterile cu ceea ce Kant numește „deducție transcendentală" – fiecare dintre aceste exemple numărându-se printre culmile neprofitabile ale istoriei experienței umane – sunt, și au toate șansele să rămână, puțini la număr. Ei formează o elită. Acest cuvânt m-a chinuit neîncetat. Deși înțelesul lui e cât se poate de direct. O elită din lumea muzicii pop, a atleților, a bursei sau a minților luminate este, pur și simplu, acel grup care știe și care spune că anumite

lucruri sunt mai bune, adică mai demne de cunoscut și de iubit decât altele.

Judecând din această perspectivă, rezultă că regimul socio-politic optim este cel care identifică, cât se poate de devreme, puterea creatoare incipientă de natură intelectuală, științifică sau artistică, oricare ar fi fondul ei etnico-economic; și care apoi îi garantează gânditorului, artistului, omului de știință ori scriitorului, oricât de anarhică i-ar fi atitudinea sau oricât de critică i-ar fi disidența, spații psihologice și fizice în care să-și manifeste talentele. Un asemenea regim îi va cinsti și răsplăti, aproape în exces, pe pedagogii adevărați. Va delimita, în caz de necesitate, zone de liniște, de intimitate sigură, în jurul poetului, logicianului ori compozitorului (așa cum au făcut autoritățile civice din Ierusalim, în jurul casei scriitorului Agnon!). Pe scurt, va viza înaltul țel de a stabili și cultiva o meritocrație a neprevăzutului, fondată pe convingerea că demnitatea (*dignitas*), justificarea speciei noastre pe această planetă, constă în progrese dezinteresate izvorâte din natura animalică a omului dată de Creator.

Există un număr de societăți politice care au instituit programe de descoperire timpurie și de cultivare a talentelor atletice. În Franța, abrupta piramidă a elitei din *Lycées* și *Grandes écoles* a ridicat deliberat pe scara ierarhică excelența intelectuală, recunoscând-o public și recompensând-o încă de pe vremea lui Napoleon. În Irlanda de astăzi, datorită generozității oficialităților, literații și artiștii se bucură de facilități fiscale, sunt primiți cu brațele deschise de către societate și beneficiază de suficiente spații pentru desfășurarea activității lor. În sânul oricărei societăți dezvoltate există posibilități pentru platonici. Dar, cu siguranță, nu și în democrațiile societăților de consum și egalitariste.

Este destul de clar că modelul pericleano-florentin pe care îl am în minte – să fi fost el vreodată aplicat cu adevărat? – va părea majorității cetățenilor „normali" absurd, chiar respingător. El vizează și apără interesele unei minorități, unei

„aristocrații" mai rele decât cea la care se ajunge pe cale ereditară. Ocrotește umanitatea în general și, posibil, bunul-simț. Realitatea (tristă) este că numai 95% din omenire progresează mai mult sau mai puțin satisfăcător. Ori – și mai cumplit, după cum s-ar putea demonstra că stă situația – progresează fără a manifesta nici cel mai vag interes pentru fugile lui Bach, pentru sinteticul *a priori* al lui Kant sau pentru ultima teoremă a lui Fermat (a cărei recentă soluție reprezintă un punct de lumină în prostul gust al secolului ce tocmai s-a încheiat). Prinsă în capcana activităților mecanice zilnice ce îi asigură supraviețuirea materială, preocupată de zămislirea și de educarea urmașilor, întreaga „federație" de popoare de pe pământ tratează aceste probleme – dacă le observă măcar – ca pe niște jocuri mai mult sau mai puțin inutile, considerând că reprezintă, în mod demonstrabil, un lux și că au consecințe prea des neserioase sau chiar diabolice. Ca atare, icoanele la care se închină un om de știință nebun, un artist țicnit sau un metafizician căzut în abisurile aflate dincolo de limitele cunoașterii sunt în total dezacord cu icoanele celorlalți. Rămâne indiscutabil faptul că, pentru o apropiere de desăvârșirea omului de Cro-Magnon, actualul crez al omenirii stă în fotbal. Armoniile muzicale de la ceaiurile dansante sau exaltarea rock-and-rollului animă și consolează sute de milioane de suflete pentru care o sonată de Beethoven ar fi chinuitor de plictisitoare. Dat fiind dreptul liber la vot, pluralitatea înmiită a semenilor mei va opta pentru un săpun prezentat într-o reclamă la TV sau pentru un concurs de tip „Cine știe câștigă" și va alege jocul de bingo în locul șahului. Și tocmai această libertate de alegere, chiar și acolo unde opțiunile sunt preselectate și preambalate în pachete de oferte de către dominanța economică a mijloacelor de comunicare și a pieței de consum, este cea care se află în deplină armonie cu idealurile și cu instituțiile democrației.

În plus: ce drept are omul instruit să impună cultura „înaltă"? Ce autorizare i s-a dat pedagogului sau așa-numitului intelectual

să îndoape gâtlejurile celor aparținând, în exprimarea lui Shakespeare, „plebei" (adică ale celor care au aversiune față de caviar) cu prioritățile și valorile lor ezoterice? Mai mult, ei oare își dau seama, în străfundurile sufletelor lor zbuciumate, că realizările intelectuale și artistice nu par să confere omului și societății mai multă umanitate, o mai mare înclinație spre dreptate și milă? Și dacă da, când anume o fac? Când intuiesc că umanitatea nu se umanizează, că oamenii de știință, și chiar filozofii, pot fi în slujba celor mai perfide politici? (Mi-am dedicat o mare parte din viață și muncă acestui paradox pustiitor.) În afara gusturilor și vanităților mele, ce justificări mi se pot aduce pentru a mă opune, ca Don Quijote morilor de vânt, culturii populare și contribuțiilor ei, care au un impact atât de clar asupra schimbării unor vieți, altfel, inutile? Indiferent dacă îmi bazez răspunsul pe temeiuri pragmatico-democratice ori pe cel al justiției sociale, el este același: nici una.

În arte, muzică și literatură, constrângerile de dragul „clasicului" pot fi impuse de regimuri despotice. Asemenea presiuni chiar au dat unele rezultate remarcabile în Uniunea Sovietică și în Europa de Est de dinainte de 1989. În anumite perioade, în Berlinul de Est, Varșovia sau Leningrad, este posibil să fi domnit impresia că Goethe și Schiller, Mozart și Pușkin au eclipsat rebuturile. Îmi amintesc de seri petrecute la Berlin în care oferta era destul de bogată în evenimente culturale – recitaluri de muzică clasică și piese serioase de teatru, ale căror autori variau de la Sofocle până la Shakespeare și Brecht. Pledez vinovat pentru faptul că am considerat acest lucru ca fiind o intoxicație în masă, oarecum sinistră. Prețul ce trebuia plătit pentru opresiune și cenzură era, cu siguranță, intolerabil. Impactul pedagogic, de altfel, a avut o viață scurtă. În librăriile pe care le știu din Berlinul de Est și din Weimar, cele care au reușit să supraviețuiască, Jackie Collins și videocasetele i-au înlăturat rapid din rafturi pe Lessing și Hölderlin. Practic, peste noapte, libertatea și-a cerut drepturile inalienabile la divertismente de doi bani.

Repet: aceste adevăruri și argumente sunt irefutabile. Ele „respiră" aerul democrației. Dar, în același timp, nu se potrivesc cu crezul meu și cu posibilitățile de opțiune pe care mi le impune acesta. Orice încercare de judecare serioasă a unei probleme, indiferent dacă ține de domeniul matematicii, științelor, metafizicii sau formalismului, dacă este făcută în cea mai profundă stare de inspirație creativo-poetică, reprezintă o vocație. Ea ajunge să-l obsedeze pe cel în cauză ca o citație neașteptată și deseori nebine-venită. Chiar și un profesor, un expozant sau un critic cărora le lipsește geniul creator, dar care își dedică existența reprezentării și perpetuării lucrurilor reale, sunt ființe infectate (*krank an Gott*). Rațiunea pură, cercetarea analitică, acel *libido sciendi* ce îndrumă conștiința și motivația către abstractizare, către singurătate și erezie reprezintă cancerul spiritului. El se dezvoltă și poate chiar distruge țesuturile normalității pe care le întâlnește în cale. Dar cancerul nu este negociabil. Aceasta e problema.

Nu am nici un suport pe care să mă pot sprijini pentru a încerca să scuz costurile sociale ale, să zicem, marilor opere, în această conjunctură, cea a unei lumi pline de spitale murdare și sărace. Nu pot dovedi nicicând că Arhimede a avut dreptate să-și dedice întreaga viață unei probleme de geometrie a secțiunilor conice. Întâmplător, mi-e extrem de clar că studiul științific, argumentul teologico-filozofic, muzica clasică, poezia, arta și tot ceea ce este „dificil pentru că e excelent" (conform lui Spinoza, sfântul patron al „posedaților") justifică existența. Sunt convins că ești un mare privilegiat dacă joci măcar roluri secundare, dar cu o oarecare accesibilitate la acești sus-puși, cum ar fi cele de asistent, tălmăcitor, îndrumător sau custode al lor. Nu pot și nu trebuie să negociez problema unei astfel de pasiuni. Negocierea, în care luarea atitudinii „politic corecte" înseamnă adoptarea unei tactici infantile, profund înșelătoare, este caracteristică perfidiei clericului. Ea e, ca în sminteala dragostei, o minciună.

Neluând în considerare o republică perfectă din toate punctele de vedere, contractul social trebuie – în măsura în care sunt capabil să judec – să reducă, în rândurile celor care-l semnează, proporțiile ansamblului format din durere și ură. Relațiile noastre obștești și internaționale se scaldă în voie în ambele. Sistemele totalitare (hegeliene) cheamă sub arme ura și instituționalizează durerea. Ele le așază în linie de bătaie și le direcționează spre țapii ispășitori interni și spre dușmanii externi. Birocratismul amenințător și mârșav face uz de durere la orice nivel. Statele totalitare din Africa, America Latină și Orientul Mijlociu, lagărele de concentrare și gulagul sovietic, sistemele de „reeducare" din China sau Burma reprezintă mecanisme funcționale de raționalizare a urii și durerii. Ordinea socială depinde de aceste două instrumente, care trebuie să fie monopol de stat. Societățile deschise și democratice sunt terapeutice. Ele încearcă să aline durerea și să diminueze ura. Pentru ultima în special, creează „supape de refulare" relativ inofensive și inventează substituenți mai nevătămători. Agresiunile autorizate de pe piața liberă și din sport reprezintă cel mai bun exemplu. Violența fictivă este larg disponibilă. Începând din primii ani ai copilăriei, dependenții de televizor, mai ales cei din America de Nord și din vestul Europei, sunt martorii a mii de ore de omucideri, asalturi, violuri și umiliri. Graficului în spirală al brutalității din mass-media și de pe internet i se permite acum să se învârtească cu o viteză scăpată de sub control. În Statele Unite, spectatorii care asistă la competițiile de *wrestling* dintre femei sunt din ce în ce mai mulți. Motivele acestei pofte lacome de violență, de mimare a durerii, care se manifestă chiar și în cele mai democratice, material privilegiate, sisteme sociale rămân neclare. Ne putem închipui ușor că ele se nasc – îndeosebi, dar sub nici o formă exclusiv – din agresiunea („furia de stradă" cu pretenții teritoriale) apărută ca un atavism biosomatic la descendenții de sex masculin. Ostilitățile rituale, simbolice, ale bandelor de cartier sau ale practicanților *full-contact*-ului, nu mai satisfac apetitul

care, la fel ca undele amortizate de după un cutremur de pământ, mai vibrează în subconștient după o perioadă prea lungă de pace (începută încă din 1945). După cum a fost sesizat deseori, huliganii din fotbalul de astăzi ar excela pe post de membri ai trupelor de comando de mâine.

Când scriu aceste rânduri, există aproape treizeci de milioane de șomeri în Europa industrializată. Fără nici un dubiu, economia își va reveni, dar tiparele automatizării (cu intervenție umană minimă) și ale tehnocrației care se întrevăd la orizont sugerează că un procentaj considerabil de tineri nu se vor califica niciodată pentru o angajare normală, pe termen lung, darămite pentru un post absolut sigur. Judecând situații mai drastice, sărăcia și divergențele etnice din Balcani, de pe întregul tărâm arab sau de pe cuvertura pestriță a tribalismului african fac ca viețile tot mai multor bărbați și femei să fie irosite. Ce perspective li se oferă lor? Arma automată Kalașnikov și maceta au devenit, pentru milioane de oameni, emblemele virilității, ale afirmării de sine, ale posibilei recompense.

Sub nici o formă nu este sigur că democrația parlamentară, în contextul problemelor rasiale și al ciclurilor economice, ar avea capacitatea de a ține în frâu sau măcar ar putea diminua violența excesivă. Ecuațiile liberale clasice în a căror componență intră instituțiile democratice și progresul economic au rămas nerezolvate (comparați economiile oligarhiilor militare sau semimilitare din sud-estul Asiei). Nu există comunități urbane mai afectate de violență decât cea din Los Angeles, în mijlocul perioadei de dezvoltare economică explozivă. Un singur lucru pare clar: pentru cei mulți, pentru partea preponderentă, cea suprapopulată și înfometată a acestei planete, idealurile anglo-americane privitoare la aplicarea legislației și la procedurile parlamentare sunt evident irelevante. Dacă li s-ar cere să aleagă între aceste nobile principii și securitatea economică, între libertatea de a publica – câți bărbați sau câte femei scriu cărți și câți citesc? – și protecția împotriva pauperizării la o vârstă înaintată, între pluralitatea partidelor

politice și siguranța sau igiena de pe străzile lor, milioane de oameni ar opta pentru cea de-a doua variantă.

În ciuda omniprezenței purificatoare a mass-media planetare, discrepanțele continuă să fie flagrante. Fundamentalismul, reprezentat de acel salt înainte făcut orbește spre simplificare, spre confortul infantil conferit de disciplinele impuse, este extrem de progresist. În raport cu Islamul, democrațiile europene ocupă poziții tot mai stânjenitoare și mai vulnerabile. Prognosticurile sunt, de regulă, verosimile numai în aparență. Oricum, este posibil ca în următoarele secole să fim martorii unor conflicte aprige între culturile ireconciliabile, între viziunile antitetice despre lume, care sunt separate de temerile și urile reciproce mai mult decât grupările formate astăzi pe baze ideologice și etnice.

În America aflată în plin proces de formare, Thoreau* a constatat că majoritatea oamenilor din orașul său duceau o viață de „disperare mută". Astăzi, disperarea se amplifică vertiginos. N-am avut nici imboldul, nici curajul să intru în politică. În termeni aristotelieni, o asemenea abținere e echivalentă cu idiotenia. Ea oferă criminalilor, corupților și mediocrilor toate motivele și oportunitățile să pună stăpânire pe situație. Per ansamblu, politica mea este să încerc să sprijin orice tentativă făcută de sistemul social în direcția reducerii, chiar și minimale, a proporțiilor ansamblului ură-durere din existența umană. Și în direcția asigurării intimității și a spațiului necesar desfășurării activității. Mă consider un anarhist platonic. Dar nu sunt, realizez, un mare câștigător.

* Henry David Thoreau (1817–1862), naturalist, scriitor, transcendentalist și filozof american. A luptat toată viața pentru abolirea sclaviei.

9

Am fost norocos în ceea ce privește profesorii. Datorită lor, am rămas cu o convingere: că relația cea mai bună dintre profesor și elev este echivalentă cu reprezentarea scenică a alegoriei dragostei dezinteresate.

Înainte, am spus ceva despre ambianța pedagogică și politică ce predomina la Liceul Francez din Manhattan în timpul războiului, afirmând că semăna cu un cazan sub presiune. Trei dintre noi au ales opțiunea „clasic" la bacalaureat. Asta presupunea să înveți greaca veche. O dată pe săptămână, eram dați pe mâna lui Jean Boorsch. El venea de la Yale, unde preda cursuri de literatură franceză. Această singură preocupare fusese suficientă pentru a-i asigura o aură de autoritate dictatorială. Boorsch nu era un ins robust sau puternic din punct de vedere fizic. Dar o singură asociere a ironiei cu măreția lui îi conferea o luminozitate rece și o vigoare deosebită. Avea ochi hipnotici, iar la gură, un tic ce exprima o tristețe caustică la adresa eforturilor noastre. Minunățiile sintaxei și scrierii grecești, care refuzau să ni se dezvăluie, îl umpleau cu o vizibilă mulțumire de sine. Cele două ore în care ne aflam sub bagheta lui de institutor erau un *agon**, un *polemos***, un pact de neagresiune încheiat pentru simpla supraviețuire. Nu a trecut multă vreme până când doi dintre

* Luptă, întrecere (gr.). În Grecia antică, astfel era desemnată orice competiție cu premii din atletism, artă dramatică, muzică, poezie sau pictură.

** Polemică (gr.).

noi – cei care s-au ambiționat să urmeze cursul până la capăt – s-au prins că această metodă didactică, această violență elegantă a sistemului de instruire, oglindea, ea însăși, avântul conflictual, amenințarea dialogului și dialecticii care energizase limba greacă și spiritul atenian în perioada cuprinsă între Pindar și Plutarh.

Ca toți pedagogii eminenți, Boorsch, tot repezindu-se încoace și încolo sau năpustindu-se asupra noastră, s-a transformat într-o „reprezentare alegorică", într-o prezență devenită vizibilă a temei sale. Ne-a inițiat în cele trei discursuri rămase de pe urma lui Andocide, un foarte antipatic partizan al retoricii, care a trăit în secolul al IV-lea î.Cr. Când, în sfârșit, eu și cu colegul meu am cutezat să înfruntăm provocarea – nu putea Monsieur Boorsch să ne călăuzească pașii spre pășuni mai verzi, adică spre Demostene, să zicem, sau spre poeți? –, reacția noastră a fost lipsită de vlagă. Orice prost se putea simți desfătat, îndrugând verzi și uscate despre vădita elocvență și evidentul lirism al discursurilor. Dar ele nu erau decât pilde de mediocritate, exemple de pedanterie prezentate în tonuri de gri, care ar fi secătuit însăși vigoarea gramaticii și resursele retorice ale Greciei antice. Așa că, în conformitate cu Boorsch, Andocide și șmecheriile lui lingvistice absolut de netăgăduit au fost, spre durerea și beneficiul nostru, în slujba expunerii întregului șir de verbe neregulate.

Farmecul lui Boorsch depășea granițele sălii de clasă. El făcuse parte, în Franța, din rândurile cavaleriei. Pretențiile sale, ce nu admiteau replică, și privirea sa își aveau originea (sau, cel puțin, așa ne închipuiam) în manejul și tactica, ambele renumite, ale școlii de cavalerie din Saumur. Noi eram beneficiarii acelui *dressage*. Și nici studiul nostru împiedicat al aoriștelor și optativelor grecești nu era singurul pinten care-l mâna pe Boorsch săptămânal la New York. Când ieșea cu pași mari din viețile noastre și din *Lycée*, în acele după-amiezi de joi, nu se îndrepta direct spre Yale. Descoperiserăm (nu-mi aduc aminte exact cum) că avea o relație secretă de dragoste.

Exista o iubită căreia – ne închipuiam noi, stârniți de idee – îi dezvăluia, printre tot felul de galanterii sexuale, absurdițătile și ocazionalele sclipiri de inteligență ale celor doi discipoli ai săi. Profesorul cel aspru și inspirat, fostul ofițer de cavalerie, omul care ascundea un suflet atât de romantic... Abia peste ani aveam să dau peste studiul de pionierat făcut de Jean Boorsch asupra interpretărilor date de Descartes eseurilor lui Montaigne. El nu pomenise niciodată despre acesta, deși știa, dar refuza să țină cont, de pasiunile mele. Trata cu aroganță și rezervă, condamnând disprețuitor, tot ceea ce considera a se afla dincolo de limitările lui.

Jean Boorsch este cel care m-a familiarizat cu magnetismul filologiei și m-a făcut să fiu sensibil la el. În detaliile neînsemnate și în neregularitățile ascunse ale gramaticii putem observa care sunt nevoile imediate de exprimare dictate de intuiție, presiunile incipiente exercitate de idee și de stil asupra modului de articulare, aidoma celor exercitate de metalul încins asupra matriței. Sintaxa, localizarea temporală obținută prin intermediul timpurilor verbale – utilă atât celui care emite ideea, cât și celui care o recepționează – și convențiile stabilite în ceea ce privește formele predicativă și nominală caracteristice unei limbi sau epoci date formează sistemul nervos al perceperii și argumentului. De altfel, deși pe dinafară par vlăguite, chiar și îmbătrânitele studii filologice sunt caracterizate de o vigoare specifică. Putem vedea acest lucru la Lorenzo Valla, ale cărui strădanii editoriale au fost subminate de recenziile și corecturile pe care i le-a făcut Housman, sau la Nabokov, care a profitat de pe urma analizei punctelor slabe din textele lui Pușkin. Controversele filologice pot stârni vrăjmășii pure, de lungă durată. Polemicile dintre lexicografi și gramaticieni scot la iveală existența unei uri la fel de vehemente și de personalizate ca aceea atribuită teologilor (cele două vocații sunt înrudite). La maestrul gramatician ori la filologul și editorul de mare clasă, partea tehnică a problemelor se transformă în viziune interpretativă. Încrengătura de detalii

mărunte, de analize etimologice amănunțite și de corecturi ce se ascunde în spatele textului tipărit deschide calea limpezirii ideilor, în vederea unei perceperi corecte, care să implice o conștientizare clară și o anumită reacție din partea cititorului. Mă gândesc la analizele făcute de William Empson asupra cuvântului *fool* (prost, neghiob, nătărău, netot, imbecil, dobitoc) din *Regele Lear*; sau la Gianfranco Contini, care a studiat dialectul și expresiile triviale din *Divina Comedie*. La un nivel elementar, datorită domnului Boorsch și a jalnicelor analize gramaticale asupra textelor lui Andocide, m-am ales cu o scurtă privire aruncată spre tărâmul făgăduinței. Am simțit sămânța de muștar a dragostei (*phílein**) sădită în pământul filologiei, poate că și în cel al logicii, ea însăși indivizibilă, în o așa de mare parte din istoria occidentală, de retorică. Mi-au lipsit tenacitatea și răbdarea necesare pentru a merge pe urmele ei. În schimb, în studiile pe care le-a făcut asupra stilurilor poetice și retorice din Grecia antică, fiica mea, Deborah, a mers. Boorsch ar fi considerat-o capabilă.

Eșecurile mele trebuie să-i fi fost extrem de clare lui Ernest Sirluck atunci când, la un seminar despre Milton, mi-a înapoiat primul eseu marcându-l cu rezoluția succintă „Flamboaiant". Marmorean verdict. Sirluck era nou la Universitatea din Chicago. Venise din Toronto și fusese abia eliberat din rândurile armatei. La fel ca mulți alți dascăli tineri aflați într-o instituție academică respectabilă, a căutat, pentru siguranța proprie, să joace rolul unei mari personalități: cea a eruditului-moralist victorian, care nu renunță la criteriile sale și disprețuiește hedonismul și orice semne de neseriozitate în munca altuia. Concizia deciziilor lui, insistența asupra primordialității vederilor

* Unul dintre cele patru cuvinte grecești (*stergein, eran, phílein, agapan*) care înseamnă dragoste. Față de *eran*, care presupune o dragoste pasională, de exemplu, acesta se referă la afecțiune față de semeni și exclude dușmănia, disprețul, ura. Cuvântul a fost folosit deseori în *Septuaginta*, versiunea greacă a primelor cinci cărți ale Bibliei ebraice.

sale și volumul de muncă excesiv pe care îl impunea studenților – simptom al lipsei de experiență – aveau urmări nesemnificative, dar incontestabile. Ca și în cazul lui Jean Boorsch, te făleai că reușești să supraviețuiești, așa că nici nu te mai gândeai la vreuna dintre laudele lui drastic raționalizate. Parolele erau „severitate", „rigoare" și „scrupule". Aplicate lui Milton, în particular latinității radicale a prozei teologico-politice miltoniene, ele erau sursele unor clarificări formidabile. Ori de câte ori studiile literare de la Chicago oscilau între formalismul neo-aristotelian și impactul Noului Criticism – ideea de poem ca obiect anonim –, Ernest Sirluck (numele era emblematic pentru omul acesta) își antrena studenții în discuții despre contexte istorice, istorie lingvistică, retorică și cunoașterea ideologiilor renascentiste și puritane. Disprețul lui față de ignoranța editorială sau față de estetica aflată în stare de „plutire liberă" (adică față de palavrele celor incapabili să analizeze o declinare gramaticală latină) era înțepător ca o sârmă ghimpată. El a fost, deși nu era conștient de asta, mai aproape de istoricitate, de înclinația estetico-politică a celei mai bune dintre teoriile literare marxiste, decât orice altă persoană cunoscută de mine înainte.

Nu-mi amintesc exact în ce moment am întrevăzut solitudinea stingheră, vulnerabilitatea ascunsă sub armura de la suprafață. Probabil că în timpul unui curs destinat studierii în profunzime a ebraismului lui Milton. Trebuia să-mi fi dat seama imediat că Ernest Sirluck este evreu și că mândra lui atitudine defensivă de acolo i se trăgea. Din originile sale, care aveau să-și pună pecetea – după cum precizează în autobiografia lui, intitulată *First Generation* (1996) – și asupra vicisitudinilor ulterioare, întâmpinate pe parcursul carierei academico-administrative pe care și-a făcut-o în Canada. Prea mulți profesori, decani, politicieni și, îndrăznesc să spun, studenți au înșelat așteptările lui Sirluck. Ei s-au abătut fie de la rigoarea profesională, fie de la puritatea morală care ar trebui să guverneze învățământul și idealurile unei universități.

Eu nu am ajuns să fiu expert în studiul istoric al textelor vechi, așa cum a crezut el. Pot doar bănui, jenat, ce părere are despre munca mea și despre lumina pe care ar putea s-o arunce ea asupra dorinței sale de a se abține să realizeze corpusul către care l-au direcționat harurile și pasiunile. Am devenit prieteni. Când cărțile pe care le scriu nu corespund cerințelor, îi aud vocea îndurerată.

Citirea *Eticii nicomahice* sub supravegherea lui Richard McKeon a fost un privilegiu. El nu era nici clasicist, nici un analist de primă mână al filozofiilor antice (a fi comparat cu Leo Strauss). Dar l-a prezentat pe Aristotel sub două forme. O dată, dintr-o perspectivă de factură tomistă, subtilă și bine documentată în ceea ce privește utilizările scolastice ale textelor antice și extraordinarul rol jucat de aceste utilizări în problemele de ordin intelectual și politic din Occident. În al doilea rând, McKeon era o persoană publică, un om cu o influență notabilă în instituțiile culturale americane și în UNESCO. Acest lucru i-a afectat comentariile privitoare la Aristotel, rigidizându-le sub greutatea constrângerilor și circumstanțelor faptelor politice. Opacitatea intermitentă a propriului său discurs pedagogic și a scrierilor sale este, paradoxal, revelatoare. Ea ne vorbește despre implicarea lui în problemele nerezolvabile ridicate de complexitatea, contradicțiile și aproximările procesului politico-birocratic real. Pentru *vita activa* a intelectului, ne învăța prin exemple, existau lucruri mult mai importante decât institutul de învățământ superior.

Acest adevăr era aproape deranjant de evident pentru Allen Tate. Aspectul lui a rămas legendar: frunte boltită, cu arteră ce pulsa mereu; ochii adânciți în cap în maniera, probabil ceva mai rafinată, a lui Poe. Patetismul și elocvența exprimării, tipic antebelice, în același timp și extrem de cuviincioase, chiar manierate, și încărcate cu un strop de venin, de consternare simulată și de condescendență erau memorabile. Chiar și numele lui de familie, „Tate", anunța o împlinire deplină a purtătorului. Prezența sa la Chicago a fost un simbol al noii

alianțe dintre poet și profesor, dintre romancier și subiectul seminarului, reprezentativă pentru Noul Criticism și pentru introducerea, pentru prima dată în Statele Unite, a cursurilor universitare de „scriere creativă". Consecințele au adus daune, cred, literaturii și majorității scriitorilor adevărați, angajați în efortul de obținere a acestui hibrid bizantin. Dar ăsta este un alt subiect de discuție.

Nedepășind limita unei atitudini acceptabil de trufașă, Allen Tate și-a înștiințat studenții că se afla în mijlocul lor doar din pricina necesităților financiare. Că o *civitas* mai bine orânduită, mai armonizată cu funcțiile sacre ale poetului – împlinite atât în Roma augustină, cât și în Virginia sau în Carolina de Nord și de Sud de pe vremea marilor plantații – ar ști să se îngrijească așa cum trebuie de nevoile autorului „Odei pentru morții confederației" („Ode to the Confederate Dead"). Cu toate acestea, Tate a fost un profesor de elită. Poate că și din cauza spiritului aristocratic al datoriei pe care-l poseda. Într-o măsură neobișnuit de mare, lucrările lui au unificat tendințele de dezvoltare ale poeticii și criticii. Poeme ca „Mr. Pope" și versiunea pe care a dat-o el pentru *Pervigilium veneris* sunt, de asemenea, acte clarificatoare de interpretare și evaluare critică. Forma lor compactă este similară unei argumentații dramatizate. La rândul lor, eseurile cele mai bune ale lui Tate sunt desăvârșite din punct de vedere liric. Prima temă pe care ne-a dat-o a fost să analizăm pastișa unor paragrafe din *Oameni din Dublin*. Lecția era, într-adevăr, importantă. Copia presupune o înțelegere în profunzime. Ea nu pivotează în jurul unei imitații formale, a reproducerii diferite a vocabularului sau trucurilor stilistice ale originalului. Succesul îl obține (rareori) prin reluarea cadenței de bază, prin adaptarea exprimării la experiența reală. Neținând cont de puținele noastre sclipiri de inteligență, Tate s-a apucat să ne citească – sau, mai degrabă, în mod extrem de evident, să-și citească – un

pasaj din *Cei morți*. Am fost fascinați. Apoi a spus cu o voce mai coborâtă, dar incisivă: „Domnule Joyce, veți remarca..."

Un imbroglio gotic reușise să ne apropie pentru puțin timp. Premiul Bollingen pentru poezie tocmai i se decernase (pe bună dreptate) lui Ezra Pound, pentru *Pisan Cantos*. Din juriu făceau parte T.S. Eliot și Allen Tate. S-a stârnit o furtună de proteste. Membrii juriului au fost acuzați de înclinații profasciste și de antisemitism. Printre cei mai înfocați protestatari s-a numărat poetul și publicistul Karl Shapiro. El a decretat că Tate joacă rolul de latifundiar sudist incapabil să ajungă în pas cu timpurile actuale, de antidemocrat notoriu și de osânditor al evreilor. A-l alege pe Pound în acel moment al istoriei moderne era echivalent cu a sacrifica integritatea criticii în favoarea unor țeluri politice corupte.

Tocmai ațipisem în dormitorul meu din căminul studențesc când un paznic de noapte buimăcit de somn a venit să mă informeze că profesorul Tate (familia Tate locuia în afara campusului) ar „prețui" – nu pot uita cuvântul – vizita mea imediată. Am intrat în panică. Să fi fost o farsă, nu o convocare? Oare Tate citise eseul pe care-l prezentasem la ultimul seminar și îl considerase un plagiat? Am galopat prin noapte, tot mai alarmat. Allen Tate m-a primit îmbrăcat într-o ținută impecabilă, pus la cămașă și vestă, cu o lampă al cărei abajur era înfiorător de coborât și cu o sticlă de Bourbon pusă lângă cotul lui uscățiv. Craniul, de parcă era făcut din fildeș, îi strălucea. S-a scuzat într-un stil cam înflorit pentru momentul neprielnic al convocării. Dar problema – și îi pot îmbrățișa cu siguranță ideea – nu suferea amânare. Avea oare dreptate – Tate a zăbovit asupra acestui ultim cuvânt – să presupună că eram evreu? Am confirmat, pe sub nas. Aș putea, în consecință, să-l lămuresc spunându-i dacă un evreu avea libertatea, avându-i în vedere credința și obiceiurile, să accepte o provocare la duel? Domnul Tate era pe cale să lanseze o astfel de provocare, printr-o scrisoare expediată la New York, domnului Shapiro – mi-a arătat cu degetul plicul încă nescris.

N-avea să procedeze așa, evident, dacă iudaismul domnului Shapiro interzicea o reacție pozitivă, de gentleman. Toate acestea le-a spus într-un stil ocolit, ceremonios, plin de bun-simț și seninătate. Groaza mea trebuie să fi fost palpabilă. Mi-am mărturisit incapacitatea de a da un răspuns prin vorbe serioase și delicate, dar neclare. Mi-ar permite domnul Tate să caut oameni mai versați în legile și practicile rabinice? O, într-adevăr, da. Dar el poate, la rândul său, să conteze pe un semn dat din partea mea în seara următoare?

La Universitatea din Chicago nu era greu să găsești un om care să fie o autoritate în materie de Talmud și alte chestii dintr-acestea. Am fost împuternicit să-i spun profesorului Tate că legile evreiești dau fiecărei persoane libertatea de a lua singură decizii în ceea ce privește problemele de onoare. Zilele care au urmat au fost, pentru mine, oarecum halucinante. Karl Shapiro a primit provocarea, a considerat-o ridicolă, apoi și-a dat acceptul prin intermediul presei. Această reacție l-a ostracizat, în viziunea lui Tate – și poate că și în a mea. Episodul, precum cenușa, s-a „răcit" rapid.

Când, câțiva ani mai târziu, mi s-a întâmplat să i-l povestesc lui Humphry House în biroul său de la Wadham College, Oxford, acesta nu s-a amuzat. Distracția, în special cea în compania studenților, nu era asul lui din mânecă. Intrase în rândurile clerului și atitudinea ecleziastică îl urmărea îndeaproape și în viața laică. Pentru a-și stăpâni temperamentul vulcanic, își impusese un fel de autodisciplină, luase hotărârea de a nu da prea frecvent frâu liber mâniei, dezgustului din sinea lui. Mânia îi era provocată de mărșăvia instituțiilor înaltei societăți, cu precădere a celor academice; dezgustul, de vulgaritatea întregii epoci. Punctele lui forte, reprezentate de talentele editoriale de natură strict tehnică dovedite de realizările avute în ceea ce privește operele lui Gerard Manley Hopkins sau ale lui Dickens și de înțelepciunea ilustrată de scurtele sale studii asupra poeticii lui Aristotel și asupra lui Coleridge (acele superbe, dar acum neglijate, *Prelegeri Clark*),

erau, la urma urmei, de natură religios-moralistică. Pur și simplu, trebuia să îndrepți lucrurile. Orice țel mai prejos decât acesta era, în sensul cel mai direct, culpabil, un păcat comis împotriva îndatoririlor supreme care au făcut suportabilă situația de decădere a omului. Iritat de amatorism, de lipsa de vigoare a studiilor universitare de la catedra de limbă engleză de la Oxford, House s-a oferit să organizeze niște seminare de cercetare. Într-o zi, s-a apucat să analizeze în amănunțime scorurile obținute la crichet de Hopkins, pe vremea când era școlar. Sârguincioși, cu capetele lăsate, noi luam notițe. De data aceasta, furia lui Humphry House a cutremurat oberlihturile ferestrelor. „Idioților, nu sunteți în stare nici măcar să ascultați ceea ce spun, ca să vă dați seama că sunt numai tâmpenii!"

Cu puțin timp înainte de a da examenul doctoral *viva voce**, l-am vizitat acasă pe House. Pe pupitrul lui victorian era așezată frumos o copie tipărită a textului datorită căruia luasem Premiul Chancellor's** pentru cel mai bun eseu englezesc. Am așteptat, mi-am dorit cu ardoare să facă vreo aluzie la el. Și a făcut, dar abia când ajunsesem deja la ușă. „Ah, da, da, pamfletul tău. Cam orbitor, n-ai zice?" Epitetul a căzut peste mine ca aerul înghețat din toiul iernii.

După ce mi-a fost refuzată teza de doctorat, o primă versiune a *Morții tragediei* (1961), mi-am găsit o slujbă captivantă, foarte educativă, la Londra, în colectivul redacțional de la *The Economist*. Într-o după-amiază, un portar copleșit de venerație mi-a anunțat temător vizita unui domn îmbrăcat cu o haină lungă, neagră și cu o pălărie tot neagră, cu boruri largi. Era House. M-a întrebat dacă este adevărat că teza mea nu a încăput pe mâna unui conducător potrivit de proiect doctoral. Da, era adevărat. Oare aș dori să fiu călăuzit serios, în felul

* Susținerea orală a tezei de doctorat.

** Chancellor's Prize (Premiul Rectorului), acordat anual în anumite universități numai înainte de absolvire, pentru cel mai bun student într-un anumit domeniu.

acesta evitându-se atât omisiunile mele, cât și scăpările pe care House știa că le au prea mulți dintre colegii săi? Puținele cunoștințe pe care le dobândisem despre studiul textului, analiza bibliografică și utilizarea surselor și reviziilor primare se datorau lecțiilor pe care House mi le acordase în particular, invitându-mă pe strada Jermyn din Londra și la reședința lui privată din Cambridge. Nu-mi imaginez că disertația mea privitoare la neputința romanticilor englezi de a scrie piese de teatru reușite, în ciuda încercărilor lor obsesive, i-a făcut prea mare plăcere; sau că mi-a luat prea mult în seamă ipoteza de bază (adică pe cea a reacției „antitragice" manifestată de romantismul englez după Revoluția Franceză). House se simțea dator să repare o nedreptate flagrantă, să mă recompenseze pentru frivolitatea celor care m-au lăsat neîndrumat la doctorat. Humphry House a murit brusc, prematur, cu numai câteva zile înainte de reexaminarea mea reușită. Nu pot decât spera că a luat cunoștință într-un fel de decizia comisiei. Decizie care s-a datorat în totalitate integrității posace a unui om onest.

Furie manifesta și R.P. Blackmur, dar sursele ei erau ambigue. Irascibilitatea lui se prelingea din izvorul nesecat al impresiei că nu era stimat îndeajuns, că era marginalizat chiar și la Princeton, în ciuda marelui său renume. Lumea – simțea – nu-i prețuia rarele haruri la valoarea lor adevărată. Un trecut familial problematic exercita presiuni financiare recurente asupra lui Blackmur. Pe vremea când l-am cunoscut, simțul poetic i se atrofiase într-o oarecare măsură. Blackmur era preocupat de dublul succes repurtat de T.S. Eliot și, într-o mai mică măsură, de Allen Tate în planul creației lirice și în cel al criticii de calitate. Observa prea îndeaproape locul ocupat în literatura americană de John Crowe Ransom, coleg de tagmă cu el în domeniul criticii și profesoratului. Sau pe cel ocupat de Robert Penn Warren, poet, romancier și critic. În zilele proaste, Blackmur emitea ipoteza că realizările proprii s-ar putea dovedi distinctive, dar minore, un fel de bobocei

pierduți printre marile flori oferite de cunoscători sau, după cum prefera să le spună, de „amatori", de practicanții dragostei pasionale.

Proaspăt căsătoriți, soția mea și cu mine l-am cunoscut destul de bine în anii petrecuți la Princeton. M-a invitat să particip la prestigioasele Seminarii Gauss*. Ne-am întâlnit în concedii, pe tărâmuri europene. Dar încrederea neforțată, inima ușoară la care aspiram mi-au fost inaccesibile. Băuturile alcoolice guvernau tot mai mult un mod de viață în același timp și de societate, și de pustnic. Cei care nu doreau să le consume în cantități mari, să-și prelungească serile în compania Bourbonului, să suporte toanele de ametit ale lui Blackmur ajungeau să-l plictisească ori chiar să-l irite. Cea de-a doua inhibiție a mea era generată de plăcerea lui Blackmur de a ne asmuți unul împotriva altuia, de a-i provoca la o adevărată confruntare competițională pe cei care arătau prea evident că speră să se bucure de aprecierile lui critice, de susținerea lui literară și de favorurile pe care le putea împărți. Era un joc viclean, al atacurilor surprinzătoare: presupunea să-i sugerezi lui A că este mai puțin talentat și mai puțin demn de a intra în atenția publică decât B; dar, totodată, presupunea să-l lași de izbeliște pe B exact atunci când recunoașterea academică, nominalizarea pentru o bursă sau menționarea sa într-o recenzie păreau asigurate. Ca și alte ființe umane deziluzionate, care se simt părăsite de toți cei dragi, Blackmur intuia cu o precizie de felină speranțele și necazurile celorlalți. El sorbea, de fapt, cu nesaț din paharul plin cu dezamăgirile lor.

Și, totuși, ce recenzent critic a fost! Și cu câtă finețe a analizat încâlcitele probleme de ordin cultural din democrația americană! Datorită lui, confuzia insesizabilă din actul de

* Gauss Seminars, instituite în 1949 din inițiativa lui Richard P. Blackmur (1904–1965), pentru stimularea schimburilor de idei în domeniul umanistic. Aceste schimburi se fac prin corespondență între mari valori ale culturii universale, iar scrisorile sunt păstrate în arhiva de documente a Universității Princeton.

creație, atunci când acesta se află sub presiunea normelor morale și a imaginației, s-a transformat într-o concepție de o rară rigurozitate (arta sa poetică îi datorează mult lui Maritain). În privința lui T.S. Eliot, a lui Montaigne, a lui Thomas Mann cu al său *Doctor Faustus* sau a lui Henry Adams (adevărata lui sursă de inspirație), Blackmur putea fi magistral. Pe Dante îl studia împreună cu Maritain. Cugetările sale pe marginea textelor lui Henry James, rezultate ale unor analize atât de susținute și de stăruitoare încât proza lui Blackmur s-a transformat într-o pastișă a celei scrise de marele maestru, rămân modele de conflicte între idei. La rândul lor, vocea lui Blackmur și instrumentele pe care le-a folosit în alchimia lui stilistică i-au vrăjit pe ceva mai tinerii săi colegi de tagmă. La el, se observa manifestarea unui anumit simț al datoriei față de asigurarea întâietății literaturii și a logicii anarhice a poeticii care, în caz de compoziție complexă, amintește de aderarea grabnică și fără compromisuri a lui Coleridge și a lui Walter Benjamin la schimbările pulsante suferite de limbă în istorie.

Un timp, m-am simțit fascinat (deși franțuzescul ***méduse***, cu ideea de împietrire de groază pe care o implică, ar putea fi mai adecvat). Dar noi doi am luat-o pe căi diferite. Blackmur a fost o autoritate în materie, în același timp prea stimulatoare și prea importantă pentru a te dezbăra de ea. Astăzi, cea mai mare parte a lucrărilor lui este complet pierdută. Ideile îi ies la suprafață numai ocazional, datorită vocilor care vorbesc despre poezie și analize critice. Există o oarecare nedreptate în această eclipsare și în șocantul verdict care spune că ar fi fost „la modă". Prin aluzii clare, Blackmur insista prea mult asupra ideii că ar fi necesară o educație de-a gata. Dar și retragerea lui din scenă trage un semnal de alarmă. Arta și literatura se întorc împotriva celor care transformă critica și comentariul în motive de rivalitate și competiție. Lăsat cu buza umflată de poeziile sale, Blackmur și-a șlefuit proza până i-a dat o strălucire supărătoare, un surplus vizibil, „evident intenționat" (adnotarea lui Keats), de înfloriturі nedorite, de

parcă ar fi vrut s-o interpună între modul de înțelegere al fenomenului și fenomenul însuși. Pentru a cita din nou o lozică de largă circulație: textul e făcut pre-text. Timpul respinge brutal această inversiune.

Putea exista vreun contrast mai mare decât cel cu Gershom Scholem? Am împărțit cu el apartamentul pentru musafiri din Casa Bodmer de la Universitatea din Zürich. Ne-am cunoscut la Berna, chiar la masa de cafenea la care stătuse frecvent împreună cu Walter Benjamin la sfârșitul Primului Război Mondial. Scholem mi-a permis să-l vizitez de mai multe ori în locuința lui înghițită de cărți – cum altfel te-ai putea exprima? – din Ierusalim. Am corespondat.

Scholem își începuse activitatea ca matematician. Asta este, cred, cheia. Matematica te face să prinzi gustul certitudinii, al demonstrației concludente. Din contactul său cu matematicile superioare a rezultat convingerea lui Gershom Scholem că dificultățile tehnico-formale extrem de mari și manevrele făcute în cercetare, care necesită pregătiri epuizante, ar conduce, în ultimă instanță, la o clarificare deplină. Pentru matematician, nu există vreo diferență între lucrurile neaccesibile înțelegerii comune și revelația, pentru inițiați, a adevărurilor fundamentale, perfect inteligibile. Modul în care a expus Scholem problema misticismului ebraic și a Cabalei este, într-un fel, algebric. Opacitatea, aparentul ezoterism al subiectului – ca și cel, să zicem, al funcțiilor eliptice – îi vor ajuta pe cei cu înclinații tehnice și putere mare de concentrare să descopere relații, domenii spirituale și frumuseți dintre cele mai rare. Nici un alt mare creier pe care am avut privilegiul să-l cunosc nu putea dezminți mai clar faimoasa diferențiere făcută de Pascal: la Scholem, *l'esprit de finesse* era, concomitent, *l'esprit de géométrie*. Pentru el, ca și pentru neoplatoniști, principiul divin era, în forma sa cea mai elevată de prezentare, simbolul unui efluviu tainic și analogul matematicii pure.

De aici provine maniera provocatoare, uneori șocant de rațională și de seacă, în care Scholem scria și aborda subiectele.

Mină voltairiană, ochi sfredelitori, urechi de liliac, veșnic în alertă, buze ce se răsfrângeau ușor într-o expresie de consternare sardonică sunt elementele care compuneau o mască a rațiunii. Lui Scholem îi făcea plăcere să etaleze în public texte, mentalități și credințe dintre cele mai iraționale, mai încâlcite sau chiar mai puerile, și o făcea liniștit, dând dovadă de cel mai mare realism posibil. Calm, evalua corect fanatismul, problemele ezoterice, bodogănelile ereticilor nebuni sau saltimbancilor. Puterea sa analitică era adusă în stare de extaziere, dar niciodată de subordonare, de fertilitatea de care a dat dovadă iraționalitatea în psihicul uman și în istorie. Vai, cum mai reușea să țâșnească acea privire atentă, total particulară, în poznașa viață atunci când Scholem alegea din întâmplare ori voit să prezinte vreun fragment preferat de text, o bucățică dintr-aceea de marmură slab lucitoare din mozaicul greu de pătruns al cosmologiei, alchimiei sau teozofiei! Camera lui de lucru din Zürich, întunecată la acea oră târzie a după-amiezii, forfotea de vitalitate (freamătul mării din grota lui Prospero) atunci când mi-a arătat o primă fotocopie a unui mic tratat, recent descoperit în Salonic, care demonstra – după cum a îndrăznit, cu mult curaj, să opineze – că erezia sabatică a lăsat o moștenire ce a supraviețuit aproape până în epoca modernă.

Datorită textelor lui Benjamin, Gershom Scholem a avut parte de o pătrundere intuitivă clarvăzătoare în structura limbajului și simbolismului, de o revelație bine argumentată, dar metaforică, în ceea ce privește semnificațiile din istorie, considerându-le, de aceea, superioare până și celor scrise de el. Refuzul practic labirintic al lui Benjamin de a emigra în Palestina pe vremea când mai era timp s-o facă și dezolanta lui moarte, intervenită la scurt timp după aceea, i-au provocat lui Scholem o mare pierdere și l-au exasperat. Dar în mai tânărul său coleg Peter Szondi, critic și istoric literar de origine elvețiano-germană, a descoperit un element stimulativ, o „umbră a lui Benjamin", ca să zic așa. Suicidul lui Szondi, ce a copiat sau, posibil, a fost inspirat de cel al lui Paul Celan, a

reprezentat pentru Scholem încă o lovitură, aproape parodistică. El nu avea să mai rişte vreodată să se bazeze pe relaţii strânse de prietenie. Mai mult decât atât, eu, neştiind ebraica şi fiind, în estimarea lui bine cumpănită, o prezenţă mai neînsemnată decât Szondi, nu am reuşit să-i stârnesc un prea mare interes. Mi-a permis să joc rolul de ascultător. Miza pe faptul că i-aş putea vorbi despre iudaismul anglo-american şi despre dezmăţul adus de teoriile literare poststructurale şi deconstructiviste. Nihilismul lor nefiresc îi confirma părerile sardonice. Manifesta dorinţa de a-mi lua în considerare sugestia că diversele mişcări apărute îşi aveau rădăcinile într-o răzvrătire caracteristic iudaică împotriva poverii logocentrice excesiv de tutelare a textologiei, a impunerilor mozaico-talmudice. „E posibil; revolta din Korah*...", a murmurat Scholem, întrepătrunzându-şi strâns degetele lungi, foarte expresive.

El şi-a dat acordul să-i fac o recenzie-profil în momentul publicării în limba engleză a operei de căpătâi a vieţii sale, despre Sabbatai Zevi, Falsul Mesia. M-a ajutat cu anumite detalii, biografice şi contextuale. Scholem povestea într-un mod absolut memorabil despre eforturile pe care le făcuse odinioară pentru a ajunge să fie măcar ascultat, că despre o recunoaştere academică pentru studiul său asupra misticismului ebraic şi aşteptărilor mesianice, acestea fiind atât de des antinomice şi eretice, nici nu putuse fi vorba. El crease de fapt domeniul al cărui stăpân era acum. (A admis că mă confruntasem cu o situaţie similară când scrisesem *După Babel.*) Totuşi, textul lui ocolea fondul problemei. Ce *credea* în realitate Gershom Scholem? Era un om religios, un drept-credincios al Domnului? Care erau adevăratele lui păreri despre interpretările date de Cabală, despre doctrina din *Zohar*** şi

* Pericopa Korah se referă la revolta nereuşită a lui Korah şi a celor 250 de oameni ai săi împotriva lui Moise.

** *Sefer ha-Zohar* (*Cartea splendorii*) cuprinde doctrina cunoscută sub denumirea de Cabală, rezultat al interpretărilor mistico-religioase ebraice ale Vechiului Testament.

despre ideile din nenumăratele texte fanteziste mistico-ezoterice pe care le reînviase cu atâta aplomb? Ca s-o spunem pe șleau: ce loc ocupau în acest suflet de analist și algebrist cele 49 de grădini ale raiului și efuziunile eterice de natură angelică sau demonică pe care le adăposteau ele? Nu puteam să-i smulg vreun răspuns. Chiar și întrebarea rămăsese nerostită, înghețată de impertinența ei. Ca atare, am rămas cu amintirea unui agnostic ironic, pentru care, cu excepția câtorva oameni, toți ceilalți reprezentaseră o mare dezamăgire, și care constatase, atunci când cercetase conceptul de Dumnezeu, că acesta este misterios de incapabil. Exact această incapacitate și consecințele tragice pe care le-a avut ea asupra istoriei poporului evreu au autorizat – din anumite puncte de vedere chiar au reclamat – incursiunea cabalo-mistică în deșert.

S-ar putea ca Scholem să-l fi întâlnit pe Donald MacKinnon la un colocviu organizat la Roma. Nu sunt sigur. În orice caz, Scholem trebuie să-l fi considerat pe Donald cam abscons. Este neobișnuit ca un profesor de teologie filozofică, cunoscut cu precădere doar de semeni și de studenți, să devină, în timpul vieții, subiectul unor legende anecdotice atât de colorate încât au fost sursă de inspirație pentru reprezentarea dată de Tom Stoppard, în *Jumpers*, tipului caracteristic de metafizician. Pe când era cercetător științific la Colegiul Balliol, MacKinnon a alunecat de pe scaun sub masa înaltă la care stătea și a mușcat de fluierul piciorului un individ insuportabil de plicticos așezat în fața sa. În timp ce ținea cursuri la Cambridge, respectând cine știe ce ritual de concentrare supremă (sau raportându-se la logica lui Occam), păstra o lamă de ras cuibărită în podul palmei. La ședințele de catedră de la colegiul său, Corpus Christi, profesorul MacKinnon fie stătea aplecat peste un manuscris ori o carte proprie, fie rodea creioanele, complet inconștient de tăcerea și uluirea celor din jur. Odată, zărind un coleg pe cealaltă parte a străzii, Donald îl invitase cordial să vină în acea seară la un dineu. „Dar, Donald, dineul e organizat în onoarea mea!" D. M.: „N-are a face, vino oricum." Anecdotele și legendele apăreau ca ciupercile după

ploaie. Dar nici una nu era la fel de frapantă ca omul însuși. Chiar și în timpul liber, aspectul lui te ducea cu gândul la creații teatrale dintre cele mai dramatice. Avea o alură de animal care se întinde după pradă, o elasticitate de leu, când își curba spatele și se repezea miop înainte, ca să caute ceva cu mâini scotocitoare. Vocea sa părea a fi un instrument cu o multitudine de tonalități, superb folosit: instantaneu, putea urca de la un mârâit înăbușit, vag amenințător, până aproape la înălțimea ciripitului vesel al unei păsărele. Fornăitul răsunător care preceda orice cuvântare de-a lui MacKinnon era inimitabil, deși fusese maimuțărit cu asiduitate de studenții și apropiații săi.

Practic în orice moment, Donald putea cădea – „plonja" este mai exact – într-o adâncă melancolie, într-o stare încețoșată de absenteism, desprinzându-se total de cei din jur și de subiectul discutat. Parțial, fuga de problemele urgente poate fi explicată prin dominanța exercitată de memorie asupra lui. Puterea de evocare a amintirilor – atât în ansamblu, cât și în detaliu – era, în cazul lui Donald MacKinnon, fenomenală. Își putea aduce aminte de întrebări pe care le pusese la un examen desfășurat cu patruzeci de ani înainte sau de numele de domnișoară a mătușii unui coleg, pe care o întâlnise la munte în copilărie. Presiunea exercitată metodic de aducerile aminte ar putea îndepărta prezentul din minte. Intrând în Catedrala Durham, am confundat „Ramsay" cu „Ramsey", ambele nume fiind scrise în mod proeminent pe câte o placă de marmură. Donald s-a oprit, stupefiat, și mi-a făcut câte o cronică detaliată a acestor două dinastii episcopalo-academice de acum câteva generații. Precum Coleridge, pe Hampstead Heath, MacKinnon trebuia să-și spună povestirea până la capăt, indiferent dacă ascultătorul stătea sau dispărea din calea lui.

În timpul unui curs destinat recapitulării cunoștințelor despre Kant, Donald a dat peste o știre de presă de primă mână. Ofițerul-comandant al regimentelor de parașutiști din Algeria le ordonase oamenilor săi să-l tortureze folosind mijloacele și scârboșeniile utilizate pentru prizonierii lor algerieni. După

acest „exercițiu", generalul Massu a anunțat că durerea este suportabilă și că îngrozitoarele rapoarte publicate despre tortură nu erau decât niște exagerări nefundamentate. „Acum îl vom lăsa de-o parte pe Immanuel Kant", a spus Donald când a revenit în clasă. Pentru el, o asemenea știre de presă ilustra răul absolut, transcendent. Ea nu punea sub semnul întrebării numai providențialitatea lui Kant, ci și capacitatea noastră de a face față manifestărilor extremiste ale conduitei umane. Continuarea unei exegeze academice după citirea unui astfel de articol era inadmisibilă; sau, mai degrabă, era admisibilă, dar numai dacă putea fi realmente găsită o legătură între monstruozitatea lui Massu și etica lui Kant.

Ticăloșia, permanenta impresie de fragilitate a bunului-simț în fața irațională și sadismului îndurerau inima lui MacKinnon. Într-o lume pascaliană, în care Iisus rămâne răstignit pe cruce până la sfârșitul întregului univers, bunul-simț era, pentru Donald, un har divin de care puteai dispune doar intermitent. El putea, în momentul hotărât, să se cutremure și să se dezintegreze în mii de fragmente, creând haos și dezolare. Rădăcinile acestei viziuni ultrapesimiste asupra tragicului pot foarte bine să fi fost strict personale. Uneori mă întreb dacă „transportarea" (e cuvântul potrivit, cred) de care avusese parte Donald în tinerețe, atunci când din viața plată dusă în Oban* ajunsese direct în cercul eminenților erudiți din Winchester, nu-i produsese cine știe ce șoc, de lungă durată. Ulterior, pe tot parcursul carierei lui, Donald și Lois, soția lui fidelă și foarte sensibilă la tot ce era legat de el, ea însăși o distinsă pictoriță, au considerat Anglia ca fiind locul lor de exil. Atunci când epuizarea totală a forțelor lui a părut iminentă, Lois a avut câștig de cauză în fața lui Donald, convingându-l să plece de la Cambridge pentru a se întoarce în Aberdeen. Dar oricare ar fi fost detaliile vieții lor particulare, asupra muncii acestui

* Oban este o mică localitate turistică din Scoția.

teolog și filozof și-a pus amprenta o viziune irecuzabil sumbră. Tocmai această centrare a atenției pe suferință și injustiție, dusă până la limitele riscului apariției unor probleme de sănătate psihică, l-a ajutat pe Donald MacKinnon să iasă în evidență. Datorită ei, scrierile și prelegerile lui universitare cele mai remarcabile s-au ridicat deasupra platitudinii textelor și teoriilor teologice anglicane ale vremii.

Ne vedeam regulat. Îl vizitasem des la Cambridge, apoi trecusem de multe ori pe la el pe acasă, venind de la Geneva. Odată ieșit la pensie, Donald a început să asiste la prelegerile mele universitare, susținute la Durham și Glasgow (Prelegerile Gifford din anii 1990). A stat în Capela Regelui de la Cambridge atunci când am ținut o cuvântare la festivitatea aniversară organizată în cinstea încheierii celor două războaie mondiale. O mare parte dintre ideile centrale ale lucrărilor mele ulterioare se datorează eseurilor lui MacKinnon, corespondenței purtate cu el și tuturor acelor ani de dialog. Este posibil ca, pentru Donald, să nu fi existat un viitor justificabil al creștinătății atâta timp cât teoria și practica teologică creștină nu au recunoscut, altfel spus nu și-au asumat cu luciditate rolul fecund pe care l-au avut în supliciile milenare ale iudaismului și în Holocaust. Înainte de toate, asta ar fi presupus să accepte oroarea de la Golgota, o oroare nerăscumpărată – așa îl forța instinctul pe Donald s-o considere – de presupusa minune a reînvierii sau de orice altă promisiune de reabilitare celestă. La fel ca Kierkegaard, asupra ideilor căruia medita cu asiduitate, și la fel ca Dostoievski, MacKinnon încerca să-și imagineze și să analizeze mai degrabă iadul decât raiul (predispoziție scoțiană). Când încerc, poticnit, să descopăr o simetrie a inumanului între refuzul evreului de a accepta ideea existenței unui Iisus de natură „umană/divină" și bestializarea deliberată a oricărui om din lagărele de concentrare, indiferent dacă era călău sau victimă, când mă străduiesc să „consider" Auschwitzul și Golgota ca având roluri în cine știe ce acțiuni corelate, cu finalitate comună, avansez teorii datorate orelor

petrecute alături de Donald MacKinnon (vezi și cartea mea din 1996, *No Passion Spent*).

Una dintre ultimele noastre întâlniri (după aceea, am avut tristul privilegiu de a vorbi la Cambridge la a sa *in memoriam*) a avut loc la o festivitate organizată la colegiul Corpus Christi. Donald m-a întâmpinat pe gazonul scăldat în umbrele amurgului, îmbrăcat în uniformă de profesor, cu toate însemnele rangului său. Avea o alură arhaică, măreață pe fundalul luminii crepusculare. Zâmbetul lui de bun venit a strălucit în întuneric. De când a murit, peisajul acela și-a pierdut din frumusețe.

Crizele de furie ale lui MacKinnon deveniseră legendare. Așa cum sunt și cele ale lui Pierre Boutang. Dar în timp ce Donald își pregătise tensionat spiritul pentru o moarte veșnică, Boutang se bucură cu ardoare de certitudinea imortalității întru Cristos. L-am lăsat de curând în „cuibul lui de vultur" burdușit de cărți din St. Germain, cu vederea mai slabă, cu pielea și mâinile pătate de vârstă, intonând, cu voce poticnită, dar exultantă, aproape ca de copil, un imn de Paști, un cântecel despre reînviere. Boutang desconsideră medicina aproape cu cerbicia lui Molière. Nu va fi văzut niciodată intrând într-un cabinet. Îngrijirea sănătății este a Domnului *métier*. Pe Boutang îl bucură perspectiva de a-și „trăi propria moarte, așa cum va fi ea, numai lui caracteristică", de a explora combativ și triumfător întregul drum de tranzit, chiar dacă e chinuitor și umilitor, înspre starea finală de unison cu Biserica Catolică. Ce abject ar fi să-ți voalezi senzațiile pe care le poți trăi datorită unei asemenea aventuri, pornită pe calea renașterii, apelând la calmante și artificii clinice.

S-ar putea ca Pierre Boutang să nu fi știut niciodată ce înseamnă teama. Ca tânăr *camelôt du roi*, adică regalist și acolit absolutist al lui Maurras și al reacționarei sale *Action française*, Boutang a fost încolțit de câțiva comuniști pe o alee întunecată din Paris, în timp ce lipea niște afișe instigatoare. S-a năpustit asupra lor, dar ei l-au bătut, lăsându-l aproape fără suflare. Și-a plătit scump adeziunea exaltată și

vehementă, cavalerească și trivială, la idealurile absurde ale restaurării monarhice, ale unei teocrații în stilul lui Joseph de Maistre, Bossuet (și Soljeniţîn). El a făcut și pamflete la adresa evreilor, a căror supraviețuire misterioasă continuă să-l obsedeze. La nivel laic, Pierre Boutang vede în evreu un virus ce a inoculat, după „catastrofa" Revoluției Franceze, viziunea rațională, laică asupra capitalismului. Evreii incarnează și exploatează damnabila modernitate. La nivel escatologic, prin scenariul neinteligibil al *mysterium*-ului revelației, evreii, respingând ideea că Iisus ar fi Mesia, au cerut răscumpărarea omenirii. Pe acest pământ, crede Boutang, nu poate exista un regat al iubirii și al iertării atâta vreme cât evreul nu intră în rândul oamenilor. Pe unul dintre portalurile Catedralei din Strasbourg, Sinagoga, legată la ochi, și Biserica, adoptând o atitudine miloasă, dar regală, se confruntă reciproc peste abisul speranței, rămasă neadăpostită de nici una dintre ele. Acest abis este istoria noastră crudă.

Boutang s-a intoxicat cu poezie. Știe, în mare măsură pe de rost, tot ceea ce au creat Dante, Scève și Blake. Pe Platon, l-a tradus în versuri. A scris, după părerea mea, unul dintre cele mai de seamă texte filozofice ale secolului XX: *L'Ontologie du secret*. Puțin cunoscut, acest tratat deosebit de dificil, asemănător cu *Fenomenologia spiritului* lui Hegel, reprezintă un voiaj prin spațiile gândirii, cu nenumărate răsturnări ale teoriilor inițial formulate, care nu cere doar să fie citit, ci și trăit. El abordează, ca să mă exprim într-o manieră mai puțin sofisticată, tema substraturilor, a forțelor nevăzute care dau vigoare metaforei. Ce „absențe" sunt implicite în predicație? Când uităm, unde dispare elementul „uitat" și de unde reapare? Dacă percepția și metafora formează, după cum a zis Platon, arcuri ale unei subite legături, dacă acestea aruncă poduri peste hău, atunci ce anume se află „sub" ele? S-ar putea, ca și în cazul lui Kierkegaard, să mai treacă niște generații înainte ca *Ontologia secretului* să fie înțeleasă și acceptată în susținerea curentă a argumentelor epistemologice. Dar va fi acceptată, sunt convins.

Este, în mod clar, improbabil să devin un apropiat al lui Boutang – trecutul lui de activist politic și intoleranța manifestată cu atâta degajare l-au izolat de societate. Dar polemicile în care ne-am angajat – atât în public, cât și în particular – au ocupat unele dintre cele mai frumoase ore din viața mea. Manifestăm aceeași pasiune fervență pentru Scriptură și pentru clasici, pentru poezie și pentru metafizică. Obținem satisfacții de pe urma aceluiași gen de activitate pedagogică, și anume a uneia ce poate fi comparată cu un act de iubire împărtășită (l-am urmărit pe Boutang inițiindu-l pe unul dintre numeroșii lui nepoți în varianta grecească, originală, a Noului Testament). Amândoi știm că a învăța pe de rost înseamnă a învăța *din inimă*. Separați din punct de vedere dialectic, noi doi devenim unul și același atunci când intuim, la fel, că întrebarea existențialistă privitoare la comprehensibilitatea sau negarea lui Dumnezeu garantează, oricum ai aborda-o, seriozitatea minții și a spiritului. Că ea reprezintă, în ultimă instanță, continuitatea, înțelesul tuturor înțelesurilor, ascuns sub miracolul suprem al graiului, artei, muzicii și filozofiei. Cum o fi putut omul acesta inspirat – avându-i pe d'Aquino, Dante și Pascal întotdeauna la îndemână – să vorbească, să scrie și să acționeze așa cum a făcut-o în anii '30, apoi, după cum pretind inamicii săi, și pe parcursul celui de-al Doilea Război Mondial? Presupun că s-ar putea ca sentimentele pe care le nutresc față de Boutang să izvorască dintr-o fascinație față de bravura lui, combinată cu un dispreț față de propria mea persoană. Sunt, mai mult ca sigur, un laș, un om jalnic de incapabil să dau dovezi spontane de curaj. Ce m-a determinat să susțin cu insistență ideea prezenței lui Boutang la prelegerile pe care le-am ținut la College de France și să tremur de furie când înalții oficiali și capii liberali ai lumii științifice de pe holuri au refuzat să dea mâna cu bătrânul? Numai Montaigne deține răspunsul: „Deoarece el este el, iar eu sunt eu."

Alexis Philonenko e cel care ne-a făcut cunoștință, mie și lui Boutang. Intelectul lui Philonenko este unul dintre cele mai critice din întreaga Europă. În perioada în care am fost amândoi profesori universitari la Geneva luam masa împreună săptămânal. În funcție de toane, Alexis poate fi o companie seducătoare, scânteietoare. Pentru el, limba franceză este o muzică pe care o cântă cu o virtuozitate studiată. În alte ocazii însă, neobositul lui șir de gânduri, șuvoiul de idei abstracte care îl copleșește se transformă într-un monolog numai parțial audibil, direcționat înspre înăuntrul său, unde dispare înfășurat în rotocoalele cenușii caracteristice unui fumător înrăit. Puterea lui permanentă de concentrare și refuzul de a face orice mișcare inutilă sunt impresionante. Philonenko este întruchiparea antitezei asocierii libere de idei. L-am văzut fie țintuit locului, fie traversând strada în zigzag, fără a fi atent la nimic, în momentele în care era prins în strânsoarea riguros secvențială a gândirii analitice. Productivitatea lui Alexis este fenomenală: vreo douăzeci de cărți sau chiar mai mult, dintre care multe sunt voluminoase. Doar o concentrare neabătută poate explica un astfel de randament. El scrie când călătorește cu trenul și cu autobuzul, între orele de clasă și noaptea. Precum gândurile sale, proza pe care o scrie poate fi la fel de critică. În lucrările cele mai bune – comentariile pe marginea lucrărilor lui Kant și Fichte, eseurile despre filozofia războiului și despre Tolstoi, studiul complet asupra tânărului Feuerbach, analiza de mare profunzime, în trei volume, a problemei marii ***malheur*** a lui Rousseau –, Philonenko își „țintuiește" proza pe scheletul unei demonstrații. Nu există înfloriturі retorice și nici spații goale care să te aducă în situație de nedeterminare. Alexis tânjește după matematică. Atunci când reușește să ajungă pe tărâmul ei, limbajul său este algebric. De aici se trage admirația lui de expert pentru Leibniz și pentru Bergson, ambii matematicieni.

Dar asemenea probleme par a fi prea serioase din punctul de vedere al bunei-cuviințe. Îmi amintesc de acea plimbare

de seară prin orașul vechi din Geneva când Alexis a stabilit niște granițe clare pentru relația noastră. Întâi au apărut jaloanele veritabile, adică gânditorii originari, inițiatorii filozofiei sistematice. I-a invocat pe Platon, Aristotel, Descartes, Kant și pe mult-iubitul lui Fichte. În al doilea rând, au fost tălmăcitorii și istoricii ultracalificați într-ale filozofiei (două profesiuni aproape identice dacă sunt practicate corect). Aceștia pot desfășura muncile maeștrilor la nivelul tehnic necesar, plasându-le cu precizie în contextul discursului speculativ occidental. Astfel de istorici analitici (precum Philonenko) sunt rari. În al treilea rând, cu un pas în urmă, puțin descalificator, au venit literații, mai exact eseiștii, criticii, istoricii de rând și imensa majoritate a pedagogilor și profesorilor universitari așa de sarcastic catalogați atât de Rabelais, cât și de Hegel. În cel mai bun caz, turuiala acestora binedispune, în cel mai rău, produce o harababură nefirească. N-a prea fost loc de îndoieli în ceea ce privește căreia dintre aceste clase i-aș putea aparține. Rațiunea lui Alexis nu implica sub nici o formă o aversiune față de mine; era, pur și simplu, o dovadă de realism ce denota, simultan, melancolie și amuzament. Așa i-a predestinat Providența, dictatorială în hotărârile ei irevocabile. (La fel ca Aron și ca Sartre, Philonenko a trecut întâi de examenele groaznic de dificile pentru obținerea titlului de agregat.) De ce să te roadă propria mediocritate? Întrebare după care Philonenko a dat drumul unui rotocol de fum în aerul nopții. Mult mai târziu, într-o lucrare publicată, el și-a exprimat opinia că prelegerile mele au avut un merit absolut excepțional, reușind să-l fascineze și pe el. Dar un asemenea *brio*, a adăugat, aruncă o umbră asupra lucrărilor scrise.

Cu toate acestea, am devenit din ce în ce mai apropiați. Timp de peste două decenii, am corespondat neîntrerupt. Iar apartamentul lui Philonenko, cu vederea lui fără egal înspre Trocadéro și Turnul Eiffel, a fost scena unor potriviri extraordinare de gânduri și simțăminte. Monique Philonenko este un bastion al vigorii sceptice. Eu nu sunt, prin temperament,

cel mai bun dintre ascultători. Cu Alexis, mă străduiesc însă să fiu. Măcar pentru a înregistra *la finesse*, adică acea logică neabătută ce se ascunde întotdeauna în spatele cuvintelor rostite. E fascinant și instructiv să te afli în apropierea unui bărbat sau a unei femei care nu gândește cu întreruperi, care își exprimă ideile până și prin limbajul corporal. În plus, și între situațiile noastre au fost niște similitudini. Fiind un om de temut din cauza criteriilor sale categorice în ceea ce privește activitatea academică, dar și din cauza cerbiciei și a năzuințelor lui arogante – care, de fapt, denotă o aspirație spre perfecțiune –, *Monsieur* Philonenko a fost marginalizat. Sorbona și College de France, ambele ticsite de mediocrități încununate cu lauri, nu s-ar fi complicat cu unul ca el. Catedrele lui universitare își avuseseră sediile la Caen, Geneva și Rouen. Multe dintre cărți i-au fost efectiv trecute sub tăcere. Spectatorii din arenă, toți reprezentanți ai deconstructivismului și poststructuralismului, îi poartă pică. Alexis îi disprețuiește, le scoate în evidență logica total confuză și își consideră cariera defectuoasă ca fiind un tribut necesar, plătit seriozității. Mai mult decât atât, nu este el oare cel care a scris o istorie a boxului, devenită bestseller, datorită căreia Ministerul Sporturilor din Franța i-a făcut onoarea de a-l cita pe ordinul de zi? Diferența dintre noi constă în pasiunea pentru box și în activitatea didactică. Cronicar al minții cu înclinații aproape autistice, Philonenko a aspirat multă vreme la pensionare. Pentru el, pedagogia fusese deseori o corvadă nerodnică. Iar pentru mine este indispensabilă. Până și cărțile mele de ficțiune derivă din ea. Lucru care nu face decât să confirme verdictul lui Alexis. *Mais on s'aime bien.*

Dragostea pe care o nutresc pentru activitatea didactică este cea care ar spune că un capitol dedicat celor care m-au instruit ar fi incomplet dacă n-aș menționa și pe câțiva dintre studenții pe care i-am avut în Statele Unite, la Cambridge și la Geneva. Un profesor se simte pe deplin recompensat atunci când reușește să-i stârnească pe studenții pe care-i descoperă

a fi mai capabili decât el însuși, pe cei ale căror abilități îi vor conduce, sau *ar trebui* să-i conducă, spre realizări mai însemnate decât cele ale mentorului lor. Dar nici chiar în cele mai orgolioase instituții de învățământ nu ai parte frecvent de așa ceva. Eu am avut însă onoarea să am parte de astfel de recompense de cel puțin patru ori. Când, la o primă întrunire desfășurată în biroul meu de la Geneva, i-am atras atenția lui B. S. că doctoratele în literatură comparată oferă câteva perspective avantajoase de angajare, el mi-a dat o replică tăioasă: „Întotdeauna va exista scaunul dumneavoastră sus-pus, *Monsieur*." Și s-a apucat să-și etaleze talentele lingvistico-stilistice, mult superioare alor mele (pentru ca, ulterior, aproape previzibil, să mă atace). Prinsă în capcana unei sfiiciuni încăpățânate, timp de câteva săptămâni, E. D. nu și-a scos nici măcar paltonul pe parcursul studiilor de supervizare pe care le-a urmat la Cambridge. După uluitoarele teste finale date acolo, ea m-a înștiințat că este oripilată de concepțiile umanistice academice și că se dedică maoismului și activităților de îngrijire medicală a nevoiașilor din vestul Chinei. S. G. a înflorit, devenind, în Statele Unite, o personalitate publică datorită studiilor lui din domeniul literaturii engleze. E și inițiatorul unui curent în teoria literară. Și este un extraordinar politician, care își utilizează tactul de strateg și întreaga energie numai în scopuri bune. Datorită mult aclamatelor lui scrieri, trebuie să i se fi dezvoltat o latură mai profundă, mai greu observabilă a personalității. Știe că simt acest lucru și intenționez să i-l spun, ca un compliment pentru un om atât de înzestrat. La M. S. văd un fel de fulgerare spasmodică, dar de o luminozitate ce poate transforma orizonturile. În cazul lui, avem de-a face cu un erudit-exeget de o originalitate desăvârșită, care își supune atât propria persoană, cât și munca unui stres extrem, de natură cerebralo-emoțională. M. poate face ca lucrurile să redevină noi. Deși își au originile, deseori în mod vădit, în lucrările mele, scrierile lui M. lasă acest fapt total nemenționat. Este foarte la modă ca protectorii utili să-ți stea la

îndemână. Așa s-au înălțat „stelele“ universitare și a apărut rubrica „genii“. Cărțile scrise nu confirmă pe deplin promisiunile făcute. Exemplele date recent în acest sens sunt aproape scăpate de sub control, ele alunecând dramatic pe spirala ce duce spre o tainică autoapreciere.

Fie cum o fi, cei patru studenți – unul genevez, unul din Wales și doi americani de origine israelită (fără nici un dubiu, la fel ca și alții) – s-au numărat printre profesorii mei. Le mulțumesc.

10

Genius loci, *„spiritul locului"* – cel care, exact ca o idee picată complet pe neașteptate, transformă peisajul, un colț de stradă de pildă, într-o „scânteiere de spirit", într-o reorientare a conștiinței. Fulgii de zăpadă zburau purtați de vânt prin pâcla albicioasă. Drumul rural pur și simplu dispăruse. Soția mea, ale cărei intuiții, judecăți instinctuale și percepții nespuse n-au egal, conducea mașina în paralel cu ceea ce bănuiam a fi niște stâlpi de gard. Dar uneori chiar și ei se făceau nevăzuți în tumultul alb. Brusc, viscolul de februarie a încetat. O strălucire rece a clarificat atmosfera. Ne-am îndreptat mașina, peste câmpuri, spre un drum pavat și am intrat în pădure. O cale ușor șerpuită cobora de pe platou. Pe fiecare parte a ei se ridicau, ca niște ziduri ruinate, stâncile pictate de nenumărate ori de Courbet în acest colț din Franche-Comté. Zada, mestecenii albi și pinii negrii au lăsat deodată să ni se deschidă în față un luminiș. Ne-am oprit, rămânând, și eu, și Zara, cu gurile căscate. Sub noi, în intersecția perfect rotundă dintre poalele colinelor, intersecție traversată de un fir de apă ale cărei clipociri cristaline ajungeau până la noi tocmai de acolo de departe, era cuibărit un cătun. Acoperișurile lui ruginii, încărcate de zăpadă răscolită, turla robustă a bisericii și două mici castele – unul dărăpănat, din perioada lui Napoleon al III-lea, celălalt o pură minunăție de *corps de logis** și de donjon circular din secolul al VII-lea – formau un ansamblu compact, pământesc, dar totodată iluzoriu,

* Corpul central al unei clădiri.

ca un miraj. Rămăseserăm muți de mirare. Ceasul bisericii a bătut ora exactă în momentul în care am traversat podul scund de piatră, sunetului său plângăreț răspunzându-i, într-un fel, prelingerile argintii și ocru-verzului (paleta lui Courbet) ale apei ce clipocea peste pietrele lustruite. Mi-am dat seama instantaneu că o perfecțiune mai mare n-am să găsesc pe nicăieri, că am dat exact peste un loc care să mă facă să mă simt ca acasă. Această impresie a fost, desigur, confirmată de fiecare dată când am revenit acolo.

Diversitatea înălțimilor care înconjoară cătunul este dificil de definit. Platoul se sparge pe unul dintre flancuri, lăsând loc unui povârniș împădurit, scobit prin eroziune și căderea rocilor calcaroase. Pe jumătate îngropate printre bolovani și trunchiuri de copaci doborâți, pe creasta ce se ridică chiar deasupra satului N., se află vestigiile unui loc de campament și ale unor tranșee galice. Înspre vest, un drum îngust, cu un singur fir de circulație, însoțit de o cărare bătătorită pentru trecători, ce este continuat mai departe doar de cărare, conduce spre o vâlcea plină de miriade de umbre și sunete tainice. O fermă izolată, cu un hambar anormal de mare, marchează începutul urcușului spre o mică trecătoare. Cătunul însuși este așezat pe o monumentală coastă stâncoasă, la baza căreia se află, sub o arcadă înaltă, izvorul apei curgătoare. În apropierea marginii acestei mari platforme de piatră se găsesc rămășițele dezordonate, oarecum greu accesibile și deslușibile, ale micii fortificații militare pentru al cărei rol efemer în războaiele și politica lui Carol al V-lea al Spaniei și Flandrei satul N. nu-i datorează decât o menționare fugară, într-o notă de subsol a paginilor istoriei. Înspre est, trecând printre înălțimi ce se înfășoară ca niște falduri și printre pajiști pline de clopoței și iarbă grasă, cărarea urcă spre un pisc rotunjit. În zilele senine, el joacă rol de belvedere, permițându-ți să admiri aproape întregul Franche-Comté și, înspre orizontul voalat, lanțul de munți Jura. Uliul-păsărar se rotește aproape fără încetare pe deasupra stâncilor; în sezonul de pescuit, pârâul prinde

viață datorită păstrăvilor pestriți; într-o noapte de la sfârșitul unei ierni, am auzit puternicele tropăituri de copite ale porcilor mistreți aflați în cursul migrației lor anuale.

Dar oricât de uluitoare ar fi aceste minunății naturale, nu ele reprezintă esența. În toată viața mea, de prea mare limbut, am fost un amator de liniște. Iar de momente de liniște este din ce în ce mai greu să ai parte. Zgomotele – industriale, tehnologice, electronice, amplificate până la nivelul nebuniei (al „delirului") – reprezintă ciuma bubonică a populismului capitalist. Și nu numai în Vestul sufocat de mijloace de mediatizare, ci și în barăcile de tinichea ale mizerelor mahalale africane sau în aglomerările urbane din Shanghai. Numai privilegiații ori asurziții reușesc să-și mai asculte vocile lăuntrice. În mod clar, liniștea din acel colț pierdut din Franche-Comté nu aparține, slavă Domnului, nici unui limbaj de comunicare. Acolo ai parte de o mare diversitate de tăceri. Într-un fel sau altul, nopțile par și mai tăcute datorită susurului înăbușit al apei și pocnetelor fantomatice ale ramurilor din pădure. Mai este și liniștea din zorii care se ivesc ca un foc alb îndepărtat, ce face ca umbrele nopții să bată în retragere, scoțând treptat la lumină fețele reci ale stâncilor și pereților de piatră. Amiaza e caracterizată de propria ei tăcere, spartă ocazional de chemările ascuțite ale cocoșilor întârziați. Liniștea din N. este indescriptibil de vie. Tăcerea sălășluiește în lumina ce modifică peisajul pe măsură ce-și schimbă direcția de incidență, sub norii jucăuși, de-a curmezișul întregii depresiuni. Paradoxal, și vânturile puternice sunt furnizoare de liniște, ea aflându-se în însuși miezul biciuitor și turbulent al furtunilor care reușesc să păzească acest rai de vizitele turiștilor. În cețurile frecvente care poartă cu ele miresmele acelor de pin și cea a granitului umed, pari să auzi că domnește o tăcere mai profundă ca toate tăcerile.

În existența mea, am avut parte de mult prea multe orașe și aeroporturi zgomotoase și de mult, mult prea multă vorbărie (*mea culpa maxima*). Pe măsură ce auzul îmi slăbește,

bubuiturile muzicii rock din taxiurile Manhattanului și pălăvrăgelile de la telefoanele mobile par să se agraveze. Ori de câte ori am senzația că mă aflu într-un ospiciu sau, mai exact, că am ajuns să fiu un „rătăcit", îmi concentrez mintea și imaginația la N. Îmi reamintesc și repun în capul listei speranțelor mele echilibrul uman de acolo – câștig tainic de pe urma vremurilor istorice ale omenirii și a veșniciei. Îmi amintesc de mica placă de marmură din nartexul bisericii, pe care sunt trecute numele celor căzuți în războaiele din 1914–1918, 1939–1945 și în cel algerian (două familii au pierdut trei membri, câte unul în fiecare dintre ele). Dar, mai presus de toate, mă străduiesc să profit de generozitatea liniștii din acel loc. Și, de bine, de rău – liniștea este și un examinator exigent – reușesc în fine, în acel moment talismanic, să redevin stăpân pe mine însumi.

Liniștea nu-i punctul forte al străzii West 47th, aflată între bulevardele 5 și 6 din centrul New York-ului. Exact ca un cablu de înaltă tensiune, strada zumzăie și trepidează în permanență. Este străjuită, pe ambele părți, de giuvaiergii și de magazine destinate comercializării angro și en détail a aurului, argintului și pietrelor prețioase. O abundență de comori de două parale, de inele butucănoase de logodnă și de căsătorie umple până la refuz vitrinele. Ofertele și tranzacțiile serioase, pe bani ce foșnesc ademenitor în palme, se fac în încăperile din spate. Dar incipientele proceduri de carnaval se desfășoară pe caldarâm. Trotuarele sunt pline de dealeri, brokeri, prelucrători de nestemate, intermediari și chibiți. Straiele lor aparțin întregii game de stiluri cuprinse între modernism și conservatorism, mergând de la haine uzuale, de stradă, și de la fesuri discrete tocmai până la caftanele negre și lungi, pălăriile tot negre, cu boruri largi, ori căciulile îmblănite pe margini și obligatoriul Tefilin (Filacterele talismanice, cu inscripții rituale) ale sectei Hasidim. Unii bărbați sunt proaspăt bărbieriți, destul de mulți au o barbă mică, iar frații hasidimi se bucură de bărbile lor profetice și de cârlionții lor laterali. Clanurile de

pe West 47th Street sunt ieșite direct din Turnul Babel. Zumzăitul ca de stup al vocilor ce se ridică în aer combină ebraica, idișul, poloneza, rusa, ucraineana și scăpări tare piperate ale englezei-americane specifice Manhattan-ului, Brooklyn-ului și Bronx-ului. Corul lor ajunge la apogeu la anumite ore ale zilei, cu precădere înainte de rugăciune. Strada se fălește cu propria ei sinagogă, aflată în spatele unor uși identice cu cele ale societăților comerciale. Pulsul vorbirii, ce variază de la șoapte de stentor până la strigăte imperative, nu încetează niciodată. Se fac oferte, apoi încep tocmelile; se încheie târgul; se cade de acord asupra obligațiilor, a drepturilor și a zvonurilor care pot răsufla. Vorbele acide rezultate dintr-o controversă și un schimb enigmatic de replici de natură talmudică, mișcarea de gambit făcută de *raconteur* (sarcasmul are farmecul său poetic), cu alte cuvinte de cel care se exprimă doar în zicale, și patosul felin cultivat în acele ghetouri ce reprezintă sub formă comprimată întregul univers est-european îi determină pe negociatori să se adune pe stradă într-o ceată care o blochează, ca apoi s-o deblocheze la fel de subit.

Capii clanurilor rătăcesc pe la ușile cunoscute, racolând tineri care, atunci când fac parte din tagma drept-credincioșilor cu concepții rigide, etalează fața trasă și ochii obosiți tipici unui elev din școlile rabinice. Mâinile alunecă înăuntrul și în afara buzunarelor adânci și, pentru o fracțiune de secundă, lumina face aurul sau diamantul să scânteieze. Umerii se ridică neputincioși, cu o indiferență ori o subestimare simulate, în care sunt înglobate și nuanțe de respingere, de speranțe reprimate și de aroganță tactic abordată, toate la fel de tradiționale și de dureroase ca Diaspora însăși. Acest limbaj corporal este cel care fascinează. Acest dans de-o zi întreagă al bărbaților în negru – nici vorbă de femei, evident –, care se angajează într-un adevărat du-te-vino în și din dialog, în și din parada de cuvinte prolixe, în și din schimburile verbale tăioase ca briciul. Dansul e executat în susul și josul cvartalului, tocmai din colțul de sud până în cel de nord, descriind

complicate trasee labirintice necesare evitării și ciocnirii, recunoașterii și rivalității. Pentru hasidimi, linia de demarcație dintre comunicarea mireană, pur negustorească, și monologul către Dumnezeu, exprimat sub forma unei rugăciuni solemne, e subțire ca un fir de păr. Buzele se mișcă fără pauză. Corpul, aflat acum în exil în Manhattan, este înclinat s-o ia spre Zidul Sfânt din Ierusalim, în fața căruia va face, fără îndoială, ultima afacere și va interpreta ultimul dans. Pentru că acest diamant, fie el și de o fracțiune de carat, nu-i cumva cel al lui Solomon?

Cuibărită printre bijutieri, se află librăria cea mai bogată în literatură din New York – și una dintre ultimele librării în adevăratul sens al cuvântului. În anii '40, înspre capătul de sud al 14th Street și pe Broadway, existau o mulțime de anticariate – toate o veritabilă mândrie. Ele constituiau cea de-a doua mea școală – cea de sâmbătă. În ele, poți răsfoi cărțile cu lăcomie. Recomandându-i imprudent unui cumpărător șovăitor ediția newyorkeză completă, foarte costisitoare, a operelor lui Henry James, am fost recompensat de vânzătorul amuzat cu lucrarea lui Giorgio Vasari*, apărută la Bohn's Standard Library, la care râvnisem în mod transparent în lunile anterioare și pe care o mai prețuiesc și astăzi. În prezent, Gotham Book Mart de pe strada West 47th se numără printre ultimii mohicani. Pereții acestei librării sunt tapisați cu fotografii, de regulă semnate, ale unor personalități ca Joyce, T.S. Eliot, Frost, Auden, Faulkner și altele, mai recente. Ea are în stoc numere disparate vechi, dar și serii întregi de „mici reviste", altădată indispensabile supraviețuirii literaturii și minții, care azi se zbat însă pentru o audiență efemeră. Librăria Gotham caută să se doteze cu toată poezia apărută datorită tipografiilor mici și a publicațiilor izolate. Poeți, dramaturgi și romancieri iluștri au studiat și au dat autografe în acel demisol aglomerat. Cum cei de acolo adoptă un comportament familiar, clienții

* *Viețile celor mai renumiți pictori, sculptori și arhitecți*, de la Cimabul până în zilele noastre (*Le vite de più eccellenti pittori, scultori, e architettori*); prima ediție: 1550, Florența.

speră să fie confundați cu niște adevărați *literati* (în ultima vreme, oamenii de la conducerea librăriei au devenit, aproape regretabil, mai puțin rigizi). Când trec pe la Gotham, lucru care se întâmplă practic ori de câte ori mă întorc în New York, mi se arată o mică listă de colecționari prost îndrumați, aflați în căutarea uneia sau alteia dintre publicațiile mele de tinerețe – încercarea poetică, eseul premiat la Oxford, prima ediție a cărții *Language and Silence*. Atitudinea curtenitoare cu care sunt înconjurat este irezistibilă: ies din Gotham cu tot felul de cumpărături, pe care nu intenționasem să le fac.

Negustători de bijuterii și metale prețioase, pe de o parte, și un centru de carte, pe de alta; secta Hasidim, pe de o parte, și lucrările și portretele menestrelilor antisemitismului – Pound, Eliot, Céline –, pe de alta. Inelele ieftine ce simbolizează dragostea, pe de o parte, și costisitoarele realizări poetice care o proslăvesc și o deplâng, pe de alta. Vecinătățile paradoxale sunt inepuizabile pe strada West 47th.

Când cade de-a curmezișul unor raze de lumină, ploaia poate scoate în evidență frumusețea locurilor. Pe pereții roșii-cenușii realizați în stil arhitectonic romanic, ea urzește o rețea de noduri și filamente argintii. Ar fi dificil, în orice caz, să ne imaginăm pe ce fel de vreme orașul Gerona, din Catalonia, nu și-ar manifesta farmecul. El este plin de bogății: schitul durat pentru *la Mercè**, apoi mânăstirile Sant Domenec și Sant Francesc și Biserica Sant Feliu; capelele sfinților Ioan și Mihail; și, mai presus de toate, bazilica fortificată Seu, ridicată întru Domnul, care adăpostește sepulcrul contesei Ermessenda,

* *Festa major* (*Ziua Marelui Festival*) sau *Festes de la Mercè*, festivități oficiale organizate începând din anul 1871, cu ocazia sărbătorii romano-catolice denumite „Maica Domnului Milostivă" (în catalană: „La Mare de Déu de la Mercè" – Îndurătoarea mamă a Domnului). Ziua oficială de sărbătoare este pe data de 24 septembrie, dar festivitățile încep mai devreme, desfășurându-se în perioada 22–24 septembrie, și includ parada giganților din lemn, realizarea faimoaselor „turnuri" de oameni, evenimente sportive, concerte și multe altele.

anno 1385. Acesta din urmă reprezintă una dintre puțin cunoscutele culmi absolute ale artei gotice, ale tuturor artelor simple și pure. Făcută din alabastru, fața statuii de pe mormânt este un simbol al somnului însuși, al adevăratei și bine-venitei odihne, în spatele pleoapelor ei închise și al buzelor întredeschise, sculptorul ascunzând un început de surâs. Dar cuvântul „surâs" poate că nu este bine ales. Însăși roca cioplită emană un secret al luminii, al reticentului adio spus la despărțire. Economia de linii și antinomia abstractizărilor voluptuoase, chiar senzuale nu vor mai fi obținute vreodată până la Brâncuși. Dacă frumusețea absolută este deja musafira morții, chipul realizat de Guillem Morell o dovedește din plin.

M-am izolat de grupul din care făceam parte. M-am trezit rătăcind pe aleile întortocheate și prin mascatele curți interioare ale cartierului evreiesc. Într-adevăr de speriat, dar totodată și logic, acesta se afla în apropierea catedralei (în mod intermitent, clericii medievali le ofereau o protecție jecmănitoare evreilor „lor"). Umbre întunecate și perdele opace de ploaie cădeau peste pasajele boltite și peste pietrele de pavaj. Un indicator stradal evidenția gangul îngust care ducea spre clădirea în care locuise Isaac Orbul*, faimosul cabalist. Pe undeva prin preajmă, vizionarul nevăzător își practicase magiile oculte. Câțiva discipoli – cabaliștilor li se permite să participe la instruire numai în grupuri de doi sau trei adepți – veniseră să viziteze tăcuta construcție cu apartamente mici, aidoma cuștilor dintr-o crescătorie de iepuri. Ei trebuie să fi auzit, cum am făcut-o și eu acum, clopotele de vecernie de la Seu dăngănind în timpul desfășurării tainicei lor arte.

---

* Rabinul Itzhak Saggi Nehor sau Isaac Plein de Lumiere (cca 1160–1235, Provence, Franța). Supranumele aramic „Saggi Nehor" – însemnând „plin de lumină", în sensul că vede foarte bine – era un eufemism ironic la adresa sa, el fiind orb. A avut contribuții importante la scrierea Cabalei, iar istoricii presupun că a fost autorul Cărții Strălucirii (Sefer ha-Bahir), unul dintre cele mai vechi texte clasice ale Cabalei.

Începând din capul șirului de trepte uzate care conducea spre un pasaj de trecere și mai îngust, am zărit trăsăturile unui om foarte bătrân, cu un crâmpei de lumină tot mai ștearsă căzut pe barba bifurcată, ce-mi susținea privirea uluită cu ochi goi, morți. Fantezia mea și locul în care mă aflam inventaseră împreună un spectru, dăduseră vremurilor trecute o formă materială condensată ce durase doar o clipită. Apoi umbra se dizolvase în întunericul din ce în ce mai adânc, bezna înghițind și acel punct de lumină. Cred că pentru Europa cea mai vie atingere este cea inspirată de penel, lăsată asupra lucrurilor din jur, asupra contururilor acoperișurilor și peisajului, în momente misterioase chiar și asupra râurilor și vânturilor, de către mâna timpului, de către presiunile, resimțite în subconștient, exercitate de o istorie adesea tragică. Fără un asemenea semn palpabil al trecerii omului prin veacuri, n-am fi putut avea parte de o geografie atât de greu de deslușit – de dealurile încărcate de vii, de satele fortificate, de cerurile populate, de vederile panoramice pline de turnuri și clopotnițe din fundalul tablourilor renascentiste ce prezintă patimile lui Cristos sau din spatele ferestrelor unui pictor ca Van Eyck. Prin contrast, o mare parte a spațiului american este, până acum, extrateritorială în raport cu gândirea și durerea umană – de unde rezultă și liberalismul ei seducător. Prin indiferența sa indulgentă, ea se situează în afara timpurilor. Perioada europeană – acel șmirghel, ca să zic așa – corespunzătoare istoriei ei nepotolite continuă să șlefuiască alabastrul de la Gerona ori vreun profil de Brâncuși ori țipătul scos de un personaj imaginat de unul ca Bacon – lucrări ce nu pot fi raportate la zborul liber, cu desprinderea lui degajată de mortalitate, din viziunea unui Calder.

„Perioada americană" și investițiile făcute de americani în „evenimentul curent" și în respingerea jucăușă a amintirilor se află acum în plină ascensiune. Relațiile dintre timp și moartea individuală, relații care sunt concomitent sociale și metaforice, biomedicale și alegorice și care au constituit criteriile

calendaristice ale gândirii, esteticii și convențiilor sociale europene clasice, se află în curs de alterare. Răbdarea mândră, încrederea oarbă în durabilitate, în eternitate, care a inspirat pe căi diferite, dar înrudite atât pe creatorul cavoului contesei, cât și speculațiile („reflectările") uneori nebunesc de acrobatice făcute în odaia lui Isaac Orbul pe „sârma" numerologiei, alchimiei și gramatologiei sunt deja depășite. În moduri încă nedeterminate, această alunecare tectonică spre „viitorul prezent", timp verbal definitoriu în America de Nord și, probabil, și în estul Asiei, va produce transformări nu numai în tehnologiile noastre, dar și în arta și deprinderile care țin direct de conștiință. Unul ca Picasso rămâne legat organic de maeștrii constructori și gravori din Gerona. Lucru pe care nu-l fac în schimb Duchamp și Tinguely, *le objet trouvé** și „autodistrugătorul"**. Isaac Orbul ar fi analizat fascinat cartea *Priveghiul lui Finnegan*. Ciberspațiul aparține unei noi lumi.

De-a lungul vieții mele, au existat prea multe hoteluri. Dar numai pe terasele sau la ferestrele a trei dintre ele am rămas înțepenit de uimire; pentru că ele aveau vedere direct spre trei impozante ape curgătoare.

Traficul de pe Rin nu mai seamănă cu cel de altădată. Dar mai sunt barje care străbat cotul larg ce traversează orașul Basel. Pufăielile lor, asemănătoare acceselor de tuse, se aud

---

* Marcel Duchamp a inițiat, la începutul secolului XX, un nou curent, cel al artei *ready-made* sau al artei găsite, ce presupune transformarea în obiecte de artă a obiectelor comune, de mare utilitate (de exemplu, s-a folosit de un bideu pentru a realiza o fântână). El a vrut, după propria sa formulare, să șteargă granițele dintre artă și viață, să consacre „obiectul găsit", gata făcut, drept operă de artă.

** Referire la lucrarea *Homage to New York* a artistului elvețian Jean Tinguely, un „autodistrugător" care la New York, în Museum of Modern Art, a refuzat să se autodistrugă. Tinguely este cunoscut în special pentru instalațiile (sculpturile) sale cinetice, realizate prin anii '60. Absurdele lui mașini au fost create, în general, din dorința de satirizare a superproducției iraționale de bunuri de larg consum și propuneau o variantă modernă și terifiantă a haosului.

tot mai aproape, apoi tot mai departe. Noaptea, luminile de navigație ale acestora alunecă ușor pe lângă balcoanele hotelului Trois Rois. Pe malul opus, se întinde Franța și, mai într-o parte, Germania. Dealurile și viile alsaciene se conturează înspre orizont. Europa romano-catolică și cea protestantă, de origine franceză și germană, se întâlnesc de-a lungul unui fluviu care, începând de la izvoarele lui neînsemnate tocmai până la estuarul din Rotterdam, a dat naștere, în istoria europeană, nu numai multor motive de celebrare, ci și de ură, nu numai multor teme muzicale și literare, dar și unei masive poluări. Basel este orașul lui Erasmus și al lui Nietzsche, el păstrându-și parcă jenat luminile aprinse, ca și cum ar vrea să-și proclame neutralitatea în fața raidurilor bombardierelor care s-au făcut nevăzute în noapte, spre Franța și Germania, în timpul camuflajelor de la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial.

Arno, spre deosebire de Rin, este mut și lent în odihna lui tihnită dintre bancurile nisipoase, aproape nămoloase pe alocuri. În zona Florenței, vechiul curs de apă e străbătut doar ocazional de câte un schif sau de câte o barcă cu vâsle și fund plat. Cu toate acestea, exact ca în cronicile medievale și renascentiste ale orașului, este limpede că există posibilitatea unui pericol, a unei treziri bruște a fluviului. Când se umflă, Arno se revarsă distructiv pe străzi și prin cvartale. Imaginile reflectate în cursul lui adormit sunt întotdeauna nestatornice, de parcă Arno ar fi transformat în ostatici palatele și fațadele dispuse de-a lungul cheiurilor sale. Dar numai până la următorul acces de furie oarbă. Și aici există un balcon de hotel îndreptat cu fața spre tot felul de turnuri și cupole.

În diminețile senine, râul Limmat este la fel de elegant și de aristocratic ca faimoasele sale lebede. El coboară agitat și cristalin pe lângă cele două turnuri ale centrului administrativ din Zürich, îndreptându-se spre culmile îndepărtate din Berner Oberland. Aceasta este o apă curgătoare asupra căreia au meditat Joyce și Blackmur. La fel de rafinată și de civilizată

ca hotelul Zum Storchen, a fost întâlnirea de acolo dintre Nelly Sachs și Paul Celan, care a dat ocazia creării, după trezirea din morți de care au avut amândoi parte după Holocaust, a unuia dintre poemele indispensabile de limbă germană. Clișeele pot juca rol de stenograme ale adevărurilor. Râurile sunt alegorii ale timpului. Ele pun podurile în mișcare.

Chiar și pe vremea celei mai crunte birocrații comuniste, Weimar-ul a beneficiat de unele mici clemențe. Prodigioasa lui moștenire a menținut la o oarecare distanță anumite acte inoportune de brutalitate. Când m-am întors în acest oraș din estul Germaniei, după căderea zidului Berlinului, vulgaritățile păreau mai bătătoare la ochi decât aerul de libertate. „Elefantul", hanul îndrăgit de Goethe, Liszt și Thomas Mann, este acum copia înzorzonată a oricărui local de pe autostrăzile americane. Anticariatul în care altădată am dezgropat adevărate comori există încă, dar a ajuns să fie o fantomă a celui din trecut. A rămas intact (și nevizitat) doar un mic cimitir, aflat pe drumul ce duce spre castel. Câteva lespezi de mormânt zac căzute; totul e năpădit de buruieni. Acesta este locul de îngropăciune a infanteriei rusești care a pierit în tranșeele din preajma Weimar-ului, pe vremea când războiul era practic încheiat. După evaluările mele, nu sunt mai mult de 30–40 de morminte. Frumos număr de așa-ziși soldați, de fapt doar niște puștani de 16 sau 17 ani proveniți din stepa asiatică, din Kazahstan și Turkmenistan, pe care rezistența nebunească, robotică și aptitudinile militare ale muribundului Reich i-au smuls din mijlocul teritoriului și graiului unui popor despre care nu știau nimic, pentru a-i trimite direct în brațele morții. Acest cimitir neînsemnat este o dovadă a șirului interminabil de pierderi imbecile de război, a apetitului manifestat de conflagrație pentru carnea de copil. Și totuși el ne deslușește șocantele afinități dintre război și cultura înaltă, dintre violența bestială și creativitatea umană de primă calitate. Gardul grădinii lui Goethe se află mai într-o parte, la câteva minute distanță. Aleile altădată familiare pentru Liszt și Berlioz trec pe lângă poarta lui ruginită. Aici ai parte de odihnă, dar nu de pace.

Printre splendorile pe care le-am văzut enumăr: linia clară de demarcație dintre culori de lângă coasta de la Cape Town, apărută în momentul în care movul Oceanului Indian se întâlnește cu verdele Atlanticului de Sud; movila din Itaca, ce capătă proporții uriașe la apariția primei raze de lumină a zilei; apusul incendiar de soare și dunele din Negev, transformate de el în cupru topit; reactivarea, în timpul mareelor, a curenților submarini care atacă în forță canalele de pătrundere în stâncoasa coastă normandă de la Etretat; drumurile săpate printre coline care, aparent, nu duc nicăieri ori duc, cel mult, către niște localități fantomatice din Nevada; o furtună stârnită spre ceruri de jos, din acel golf al secolului XXI* din Hong Kong; tăciunii aprinși, îndreptați direct spre privitor, din ochii șacalilor ce păstrează distanța față de șemineul din coliba unui vizitator venit în Krüger National Park; izul de sulf și de sare din tundra islandeză (oare există vreun tărâm mai încântător?); tropotele miilor, zecilor de mii, de picioare ce s-au grăbit să se alinieze de-a lungul rutei urmate de procesiunea funerară a lui Winston Churchill, într-o Londră care altfel era, la acea oră, înainte de mijirea zorilor, cufundată într-o tăcere totală; acele conuri vulcanice ce literalmente plutesc, ca niște gondole construite din zăpadă, pe smogul otrăvitor care acoperă orașul Ciudad de Mexico. Dar toate astea țin de turism. În N., splendorile vor deveni proprietate privată.

* Regalia Bay, unde se află o stațiune de lux.

11

Erorile ajung să fie tot mai insuportabile pe măsură ce devin ireparabile.

Mi-am dispersat puterile în diferite direcții și, astfel, le-am irosit. Scrierea eseurilor din *Language and Silence* necesită o viață întreagă de dezvoltare intensă. „Desprinderea de cuvânt" („The Retreat from the Word"), unul dintre ele, conceput la sfârșitul anilor '50, susține ideea *in nuce* a sciziunii incipiente produse între cuvânt și lume, între reperele semantice și sensul ferm ce a constituit teza de bază a deconstructivismului și postmodernismului. El a prevestit „sfârșitul marilor povești". În „Cuvinte nocturne" („Night Words") este prezentată polemica iscată în aceste ultime decade pe marginea pornografiei, a posibilelor legături dintre sadismul inerent comportamentului uman pornografic și cel corespunzător unui comportament imitativ. Câteva eseuri le-au făcut cunoștință cititorilor de limbă engleză cu Școala de la Frankfurt și cu scrierile lui Walter Benjamin, Ernst Bloch și Adorno, care, de atunci, au dat naștere unei adevărate industrii critico-academice. „Miracolul amăgitor" („The Hollow Miracle") susține convingerea că adeptul totalitarismului minte și că barbariile, cu precădere cele caracteristice celui de-al Treilea Reich, dar și altor regimuri, și-au unit forțele pentru a corupe limbajul, fiind, la rândul lor, alimentate de o asemenea corupție. Această idee a fost preluată pe scară largă și prezentată detaliat (deși, desigur, ea i se datorează lui Karl Kraus și lui Orwell). De fapt, întreaga carte se bazează pe același gen de justificări: că orice analiză serioasă a barbarismului din secolul XX și a

speranțelor și promisiunilor culturale adânc frustrate din timpul Iluminismului trebuie făcută prin prisma „crizei lingvistice" manifestate atât înainte, cât și după anii 1914–1918. Această criză are legătură și cu lucrarea fundamentală a lui Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, dar și cu disperatul țipăt final din opera *Moise și Aron* a lui Schönberg; ea se asociază cu dezmățul din *Priveghiul lui Finnegan* și cu tautologiile Gertrudei Stein la fel de strâns ca și cu încercarea lui Paul Celan de reinventare a unui limbi aflate „la nord de viitor".

Oricare dintre aceste dificile teme a necesitat demonstrații logice și aprofundări. Oricare dintre ele ar fi putut conduce la dezvoltarea și recunoașterea autorității unei subramuri din cadrul domeniilor istoriei ideilor, al filozofiei limbajului și culturii, al poeticii; și la cercetări făcute în colaborare în academii și în instituții de studii avansate, care ar fi trebuit, concomitent, să se specializeze și să-și bazeze eforturile pe munca de echipă. Problema de bază pe care am ridicat-o – „Cum putem înțelege, din punct de vedere psihologic și sociologic, capacitatea ființelor umane de a-și ocupa o seară cântând sau ascultând muzică, să zicem, de Bach ori de Schubert și de a tortura alte ființe umane în dimineața imediat următoare? Există oare corespondențe directe între actele umane și cele inumane?" – a fost preluată de alții, de regulă fără specificarea persoanei-sursă care a ridicat-o. La fel cum s-a întâmplat și cu o altă întrebare, pe care am pus-o ulterior: „De unde o asemenea prodigalitate a contribuțiilor homosexualilor în artă, literatură și filozofie, în timp ce în științe ei nu joacă practic nici un rol?" (Aștept încă un răspuns.)

Dar deja mi-am întors atenția în alte direcții. Înspre studiul miturilor clasice și al rădăcinilor acestora, aflate, foarte posibil, în geneza gramaticii (*Antigones*, 1984). Și înspre stabilirea planului de dezvoltare a filozofiei și hermeneuticii din *După Babel*, o lucrare care, după cum am menționat, a fost efectiv scotocită și prădată atât de cei care au trecut-o sub tăcere, cât și de însăși colectivele publicațiilor și centrelor academice

de „studii asupra traducerilor", care au fost înființate datorită ei. Micuțul volum despre Heidegger (1978) este acum disponibil în zece limbi. Și au mai fost și cărțile de ficțiune. Reacțiile stârnite de *The Portage to San Cristobal of A.H.* (1976) și de interpretarea scenică absolut senzațională dată de Alec McCowan personajului principal m-ar fi putut determina să-mi canalizez energiile numai în direcția creării de romane și proză scurtă. Cu toate acestea, mi-am luat din nou inima în dinți și mi-am schimbat încă o dată orientarea, întorcându-mă, odată cu *Real Presences* și *No Passion Spent*, la studiul literar și la filozofie, dar manifestând acum o oarecare înclinație „teologică".

Consecințele au fost greu de suportat. În ziua de azi, „polivalentul" – în limba engleză, acest termen, *polymath*, conține o urmă de sarcasm – nu prezintă încredere. El are puțini colegi. Și va comite erori sau va avea scăpări, probabil triviale ori imediat corectate, dar de acel gen care îl exasperează pe specialist și care aruncă dubii asupra lucrării în ansamblu. Uneori mi s-a întâmplat să nu acord atenție detaliilor, diferențelor de nuanțe ale unor termeni specializați. Graba, nemanifestarea, din partea mea, a tendinței de a remite lucrarea în curs de realizare unui expert, pentru a fi supusă analizei acestuia și presiunile exercitate de termenele de predare și de programele de prezentări publice – prea numeroase, prea diverse – au dus la mutilarea unor texte care ar fi putut fi, la prima vedere măcar, fără cusur. O agitație imatură, un anume neastâmpăr – *bougeotte* în franceză – m-au determinat să las baltă subiectele, problemele și disciplinele imediat ce am considerat, eronat probabil, că le-am înțeles esența, că știu încotro mă conduce chestiunea studiată. Propria convingere că turma are parte doar de pășuni, iar pasiunile ce stârnesc rămân a reprezenta privilegiul minții omenești a fost folosită mult timp ca argument împotriva mea.

Ușor de închipuit, nici o persoană nu mai este îndreptățită să publice lucrări despre literatura greacă antică și șah,

despre filozofie și romanul rusesc, despre lingvistică și estetică; probabil că a devenit inoportună până și ocuparea unui post universitar dacă scrii proză de ficțiune și contribui cu peste 150 de eseuri critice la *The New Yorker*, care, la sfârșitul anului 1966, mi-a cerut să umplu golul lăsat în urmă de Edmund Wilson. Chiar și atunci când este implicat un oarecare dram de genialitate, ca în cazul unuia ca Arthur Koestler, riscurile sunt imense. Iar pentru harurile mai neînsemnate, ele pot fi zdrobitoare. Pe măsură ce sfârșitul îmi e tot mai aproape, realizez că viața mea solitară, dar plină, împreună cu absența oricărei școli de gândire sau mișcări care să-și aibă originile în lucrările mele și cu suma imperfecțiunilor acestor lucrări, reprezintă într-o măsură considerabil de mare, consecințele propriei atitudini. Însușirea și exploatarea, de către alții, a scrierilor și prelegerilor mele universitare și nerecunoașterea ostentativă de care m-am „bucurat" din partea celor ce au considerat că vizibilitatea publică și varietatea tematică a acestora sunt insultătoare s-ar putea să fie, printr-un paradox ironic, adevărata recompensă a eforturilor pe care le-am depus. Dar tristețea – *tristitia*, acel paralizant cuvânt latinesc – se află acolo, în suflet.

Mai mult decât atât, în ciuda antenelor pe care le-am întins pentru a fi cât mai atent la schimbătorul „spirit al epocii", am perceput prea târziu anumite variații-cheie. Devenind conștient, ceva mai demult, de influența tot mai mare a științelor matematice și experimentale și de impactul lor profund asupra „revoluției lingvistice" și a consecutivei modificări a modului de înțelegere a lucrurilor, n-am identificat totuși riguros alunecarea tectonică ce se ascundea sub toate acestea. Fiind educat într-un spirit de venerație exacerbată față de clasici, în acea aproape idolatrizare a „titanilor" gândirii, muzicii, literaturii și artelor care este atât de caracteristică iudaismului emancipat central-european, m-am simțit trimis direct pe tărâmul sfinților, confirmaților și „nemuritorilor" (a acelor *immortels* mumificați în Academia Franceză!). Mi-a trebuit prea mult timp

să înțeleg că efemerul, fragmentarul, ridicolul și autoironia sunt modelele-cheie ale modernității; că interacțiunile dintre cultura de înaltă clasă și cea populară, manifestate cu precădere prin intermediul filmului și al televiziunii – devenite acum instrumente de dirijare a sensibilității publice și, posibil, a inventivității –, au înlocuit în mare măsură monumentalul panteon. Oricât de influente ar fi, deconstructivismul și postmodernismul nu reprezintă decât niște simptome, niște bule licăritoare de la suprafața unei mutații mult mai profunde. După cum am sugerat, modul nostru primar de percepere a morții, felul în care simțim scurgerea timpului și imboldul clasic asociat – de a face artă și poezie care să dăinuie, să se bucure de nemurire – sunt puse astăzi sub un mare semn de întrebare, de importanță fundamentală. Transformarea suferită de aceste categorii ontologico-istorice, în sensul dat de Kant cuvântului, și declinul în care au intrat idealurile și ierarhiile formative esențiale încă de pe vremea presocraticilor definesc ceea ce consider a fi „epilogul" – numit de alții „noua eră". Sunt prea multe lucruri pe care le-am înțeles prea târziu la vremea lor. Conștient sau nu, prea des s-a întâmplat ca activitatea mea de scriitor și de profesor, de critic și de cărturar să se desfășoare *in memoriam*, să fie o activitate de conservare a amintirilor. Dar putea fi altfel după *Shoah*?

Psihanaliza mă umple de scepticism. Ea reprezintă – în forma succintă, dar cea mai bună pe care i-a dat-o Freud – o explicare mitologică a naturii spiritului. Ideea de a vedea în tatăl meu un rival sexual, de a suferi de un universal „complex al lui Oedip" (mult timp considerat netemeinic de antropologie) mi se pare iresponsabilă și melodramatică. Tata a fost și a rămas, la multă vreme după moartea sa, survenită în 1968, un prieten indispensabil și un partener exigent de dialog. Cu toate acestea, poate exista un sâmbure amar de adevăr în ipoteza psihanalitică în conformitate cu care nimicirea, îndepărtarea fizică, pe calea asasinatului, a simbolului de tată este necesară pentru obținerea independenței; în

conformitate cu care, fără o astfel de rebeliune, nu se poate manifesta nici originalitatea, nici voința de impunere. Se prea poate să fiu și acum condiționat și limitat de o parte prea mare din „biblioteca" tatălui meu, din „programa lui analitică", din caustica sa certitudine supremă că, în fața unui Homer, a unui Goethe, a unui Beethoven sau a unui Rembrandt, cei de mâna a doua n-au nici o șansă. Așa cum sunt influențat și de scepticismul pe care l-a manifestat în privința acțiunii politice directe.

Din acest punct de vedere, cel puțin, care acum mi se pare vital, o asemenea reținere se poate dovedi de neiertat. M-am referit deja la faptul că, după părerea mea, Israelul este un *miracol indispensabil*, dar unul marcat tragic de propriile contradicții cu spiritul etic al iudaismului global fără adăpost. Am întrebat cu insistență dacă se poate ajunge la vreo reconciliere între rațiunea de bază a existenței iudaismului și realitățile unui stat național înarmat, înconjurat de inamici cruzi și cinici. După cum am spus, Israelul, la fel ca toate celelalte națiuni, trebuie să se chinuie pentru a supraviețui. Dar chiar și supraviețuirea este oare o justificare valabilă? Se poate ca iudaismul și obiectivul moral al chemării lui să-și recapete forțele? Știu un singur lucru: numai cei pregătiți să trăiască în Israel, sub amenințarea permanentă a pericolului, în locuri în care domnește ura, au tot dreptul să pună această întrebare, să-și exprime suferințele prin ea. A fost prea ușor, posibil prea automăgulitor, să joc rolul de „idiot ce chestionează" (Blake) din exterior. Și atunci am făcut o grimasă de durere.

Regrete: că nu m-am ținut de desen, în cărbune, în pasteluri și în tuș negru, ca să-mi ilustrez unele dintre cărți; mâna vorbește despre adevăruri și bucurii pe care limba nu le poate exprima. Că nu am învățat ebraica – singura care permite accesul la Biblie și în interiorul identității evreului – atunci când prietenul și asistentul meu, Ami Dykman, a fost mai mult decât dornic să mi-o predea. *Accidia*, lenevia spiritului în latină (dar acum este oare prea târziu?). Și regret că nu

am acceptat oferta unui coleg de la Cambridge, un patolog a cărui putere de înțelegere și al cărui tact erau dovedite, de a încerca, sub îndrumarea lui, să mă droghez cu LSD. Neapelând niciodată la astfel de substanțe, am rămas incapabil să-mi imaginez, să conceptualizez unul dintre principalii agenți ai decăderii și ai consolării, ai dorinței și ai nimicirii din miezul anarhic al culturii noastre. Asta a fost o „călătorie" refuzată. Și oare de ce la începutul anilor '50, când am început munca de salariat la Londra, n-am împrumutat banii necesari, o sumă modestă, pentru a achiziționa un mic tablou de Ben Nicholson, la fel de compact și de misterios iluminat ca orice Chardin? Dacă aș fi făcut-o, logica lui clară ar mai fi fost și acum alături de mine. Să fie de vină aderarea tatălui meu la vorba lui Polonius, „Ban cu-mprumut nu da, nici nu lua"*?

Pe parcursul unei recente călătorii făcute prin zona rurală a statului Ohio, am văzut niște pancarte instalate de un agent imobiliar local. În locul obișnuitului „Vândut", pe ele scria: „Scuze, prea târziu." Exact așa. Dacă există pietre funerare ale speranței, acesta este epitaful lor.

Vorbind despre enigmatica și amara istorie a iudaismului, am folosit expresia „apropiere de Dumnezeu". Ce înțeles le poate atribui unor asemenea cuvinte un adult, un om inteligent și rațional de la sfârșitul acestui mileniu? Există oare vreun sens, în afară de cel fictiv, metaforic ori convențional retrospectiv (istoric), pe care-l pot comunica? Că de supunerea lor la rigorile unei analize serioase nici nu poate fi vorba. Pledoaria pentru susținerea ateismului este captivantă. Sănătoasa judecată stoică și cererea lucidă de probe materiale pe care o presupune aceasta merită tratate cu respect.

Ca întotdeauna, teodiceea ridică marea problemă. Dacă Dumnezeu există, de ce tolerează ororile și nedreptățile

---

* *Hamlet, prinț al Danemarcei*, trad. de Ion Vinea, în Shakespeare, *Opere*, vol. 7, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1959, p. 542 („Bani cu-mprumut nu da, nici nu lua, / Că pierzi și banii, și prietenia, / Iar împrumutul seacă bunăstarea").

bătătoare la ochi ce caracterizează condiția umană? El poate fi un potentat răuvoitor, care torturează, umilește, înfometează și ucide bărbații, femeile și copiii, așa cum procedează băieții zburdalnici cu mușchetele; „ca muștele pentru copii, zeilor suntem"*. Sau poate fi o divinitate cu puteri ori limitate, ori epuizate. Deși am sugerat-o în lucrările mele de ficțiune, ideea unui Dumnezeu oarecum slăbit sau complet neputincios este aproape absurdă. Din timpuri imemorabile, încercările de a-i face „pe oameni să înțeleagă [...] căile Celui Prea Înalt"** au fost inspirate de crudul paradox al libertății. Bărbaților și femeilor trebuie să li se dea libertatea de alegere și de acțiune, inclusiv pe cea de a face rău atât altora, cât și lor înșiși. Altfel cum s-ar putea pune problema meritelor și a responsabilităților? Există mituri ale recompensării: suferința nedreaptă va fi răsplătită în eternitate. Nici una dintre aceste trei variante de prezentare – cea a diabolismului, cea a neputinței și cea a despăgubirii – nu este rezonabilă. Fiecare dintre ele ofensează, în manieră proprie, intelectul și moralitatea. Răspunsul dat unei întrebări puse în timpul torturării și spânzurării unui copil înfometat de la Auschwitz („Unde-i acum Dumnezeu?": „Dumnezeu este acel copil.") reprezintă un mic exemplu, mai mult sau mai puțin neplăcut, de patos antropomorfic.

Argumentul creștinismului, mai exact doctrina ispășirii prin sacrificiu și a vinii transferate de la om – Avraam și Isaac – la Tatăl creștin și la unicul Său Fiu, îi poate convinge numai pe convinși. Mai mult decât atât, acesta a fost un argument ciudat de nefolositor majorității oamenilor pieriți în exteriorul granițelor Vestului celui ales. Indiferent pe ce fel de

---

* În textul autorului: *as „wanton boys do flies"*. Textul original al lui Shakespeare spune *as flies to wanton boys, are we to th' gods*. (William Shakespeare, *Regele Lear*, trad. de Nicolae Ionel, Institutul European, 2000, Actul IV, Scena 1, p. 199.).

** John Milton, *Paradisul pierdut*, trad. de Arhim Paulin Lecca, Ed. Helios, 1997, Cântul I, p. 6.

mărturii empirice sau logice s-au bazat investigațiile, nici un act de revelație sau de interpunere supranaturală și nici un mesaj venit de dincolo de simplul muritor nu s-au dovedit vreodată a fi altceva decât produse ale imaginației și prelegerii umane. Subiectul în discuție e la fel de vechi ca Xenofan însuși, presocraticul: dacă vitele ar fi postulat existența unei zeități (și probabil că au făcut-o și ele), ea ar fi avut coarne și copite. Acest mod de interpretare este reiterat, cu o furie rece, de Hobbes, în *Leviathan* (I,12): „Bărbați, Femei, o Pasăre, un Crocodil, un Vițel, un Câine, un Șarpe, o Ceapă, un Praz, Deificați"*.

Nici motivele unei asemenea risipe de fantasmagorii nu sunt, sub nici o formă, misterioase. În psihicul uman, există spații extinse disponibile pentru infantilism, iraționalitate, panică și șocuri provocate de sentimentul de vinovăție. Milioane de persoane din Occidentul științifico-tehnologic își programează afacerile cotidiene în funcție de informațiile astrologice. Nu te da jos din pat în a treisprezecea zi a lunii fără a recurge la o metodă de alungare a duhurilor rele. Consideră pisicile negre ca fiind oarecum blestemate și cutremură-te când tună. Ne aflăm, deocamdată, în leagănul potențialei evoluții viitoare. Dădaca este, simultan, dorită și temută. Ideea de solitudine cosmică și ipoteza, după cum se știe absolut contraintuitivă, a unei ordini naturale total aleatorii, „fără sens" („fără sens", dacă facem referire la o mână de hominizi aflați într-un colț neașteptat al unei galaxii obișnuite), sunt, pentru foarte mulți dintre noi, insuportabile. Tânjim după un martor, chiar și fioros de critic, al mizeriei noastre neînsemnate. În caz de boală, de teroare psihică sau fizică, atunci când copilul ne zace mort în fața ochilor, țipăm. Ideea că un asemenea țipăt răsună în neant, că este un reflex perfect natural, chiar terapeutic, dar

* În varianta traducătoarei. Din *Leviathan sau Materia, forma și puterea unei comunități ecleziastice și civile* au fost traduse în limba română numai unele fragmente, în Emanuel-Mihail Socaciu, *Filosofia politică a lui Thomas Hobbes*, Editura Polirom, 2001.

nimic mai mult, ni se pare aproape imposibil de îndurat. Neîndoios, credința în învierea lui Elvis Presley sau rugăciunile șoptite lângă cavoul său luminat de neoane aduc consolare și fac mai trandafirii speranțele iubitorilor săi.

În termeni laici, religiile instituționalizate au contribuit mult la ororile istoriei. Nenumărate generații, comunități etnice și grupuri sociale au fost hăituite, înrobite, masacrate și convertite forțat, în numele pretențiilor doctrinare. Un drum sinuos, dar clar trasat șerpuiește dinspre pogromurile medievale până la lagărele morții din vremea naziștilor. Islamul a fost autor de asasinate încă din momentul întemeierii sale. Faci o observație banală dacă spui că războaiele religioase și eradicarea ereziei prin intermediul cruciadelor s-au numărat printre cele mai crude și costisitoare întreprinderi umane din toate vremurile. În prezent, oriunde s-ar desfășura, în Irlanda de Nord sau în Bosnia, în Orientul Mijlociu sau în Indonezia, conflictele religioso-ideologice se dezlănțuie cu toată furia. Ateismul nu cunoaște eretici și nici „războaie sfinte" (un idiom nerușinat). Nimic din structura lui particulară, neinstituționalizată, nu instigă la ură. Prin însuși natura sa, el nu are de ce să-și facă prozeliți. Doar formele rare, de genul „ateismului forțat" din programul stalinist, reprezintă imitări directe, parodieri imbecile ale Bisericii controlate de stat. În plus, nu poate fi demonstrat că, sub presiunile exercitate de sancțiunile și recompensele religioase, comportamentul credinciosului se ridică mai presus de cel al ateului ori al umanistului agnostic. Lăcomia și ipocrizia înfloresc în societățile dominate de sinagogi, biserici sau moschei. Decența și moralitatea autoimpuse și autogenerate sunt, de asemenea, valori mirene. Acesta este motivul pentru care, într-un mod absolut minunat, Ivan Karamazov, depunând mărturie că Dumnezeu nu intervine când un copil inocent este biciuit până își dă sufletul (întâmplare survenită de mii de ori pe zi), îi înapoiază Domnului „biletul de intrare". Dar, înainte de toate, nu există nici o dovadă,

oricât de neînsemnată, că un astfel de bilet ar fi fost eliberat omului.

Acestea sunt descoperiri clasice. Caracterul cuprinzător, verificabilitatea și forța predictivă a darwinismului au contribuit și ele (deși mai persistă niște neclarități încăpățânate). Pe măsură ce mileniul se apropie de sfârșit, cosmologia și astrofizica furnizează modele de creație tot mai coerente, puternic susținute de datele obținute pe cale experimentală. Conceptului de „început" i se asociază o matematică specifică. A întreba ce a fost „înainte" de nanosecunda în care s-a produs Big Bangul este un nonsens. Susținându-și argumentele într-o manieră augustiniană superstițioasă, cosmologii emit postulatul că însuși timpul a luat naștere odată cu întregul cosmos la care se raportează – cosmos ce poate fi, foarte probabil, caracterizat de o pluralitate nelimitată, fiecare variantă având propriul sistem de coordonate spațiu-timp și propriile „serii" *n*-dimensionale de materie și antimaterie, dar nici una neavând privilegiul de a i se asocia o poveste deosebită a creației. Continuăm să ne batem capetele cu această întrebare, privitoare la ce a fost „înainte", numai din cauza faptului că funcționarea generală a creierului uman este afectată de un joc lingvistic atavic. La multă vreme după moartea lui Copernic, ne agățăm de conceptele de „apus de soare" și „răsărit de soare". (Aselenizările *ar fi trebuit* să ne determine să vorbim despre „răsărit de pământ" și „apus de pământ".)

Ne aflăm la un pas de a obține o generație in vitro de molecule automultiplicative; nu suntem departe de a manipula ADN-ul în scopuri planificate, de natură sociogenetică – eradicarea bolilor moștenite, clonarea armatelor. Aceste direcții de dezvoltare vor necesita o revizuire temeinică a întregului nostru alfabet conceptual. Elementele constructive cu ajutorul cărora am înălțat milenii de-a rândul structurile descriptive teologică și teleologică, postulatul deistic al unui proiect universal realizat de cine știe ce arhitect suprem și atribuirea unui unic destin personal fiecărui ins sunt acum teorii ori

complet renegate, ori fundamental reconsiderate. Care vor fi trăsăturile ontologice ale existenței umane, în general, și ale individului, în particular, dacă acestea sunt reproduse, accentuate și controlate în laboratoare și în bănci de spermă computerizate?

Conștiința continuă să reprezinte și în prezent o problemă neclară. Inspirându-se, probabil că într-un sens ironic, dintr-un vocabular discreditat, geneticienii și psihologii clinicieni se referă la problema conștiinței folosind termenul de „Sfântul Graal". Ea constituie astăzi obiectivul principal al investigațiilor lor. Cercetările vor necesita timp și dovezi de genialitate. Dar, vestește unul de genul lui Francis Crick*, nu există nici un motiv, de orice natură, pentru a considera că o astfel de dificultate ar fi insurmontabilă. O afirmație a cărei ambiguitate și aroganță tracasantă au pătruns în limbaj spune că științele și „teoreticienii a tot ce există" vor ajunge în curând să cunoască „mintea lui Dumnezeu" (Hawking). Cu alte cuvinte, în viitorul apropiat se va ajunge la înțelegerea teoretico-experimentală a sistemului organic neurochimic care, în lipsa unei legende mai simple, pur laice, l-a inventat pe „Dumnezeu". Îl citez din nou pe Hobbes: „Ei invocă și propriul Spirit, în numele *Muzelor*; propria Ignoranță, în numele *Fortunei*; propriile Pofte trupești, în numele lui *Cupidon*; propria Mânie, în numele *Furiilor*; propriile mădulare, în numele lui *Priap*..."**

Îmi doresc cu ardoare să am puterea de pătrundere necesară pentru a face față unor asemenea dovezi de sagacitate. Dar sunt incapabil să le combat tocmai pe terenul lor, cel pașnic. Ele atrag după sine consecințe existențiale care mi se par eliberatoare. În special în ceea ce privește moartea.

---

* Francis Harry Compton Crick (1916–2004), bio- și neurofizician britanic, unul dintre cei patru codescoperitori ai structurii ADN-ului (alături de James D. Watson, Maurice Wilkins și Rosalind Franklin), în 1953. A devenit laureat al Premiului Nobel pentru Fiziologie și Medicină în 1962.

** *Idem* nota de la p. 206.

În cadrul distribuției noastre terapeutice, bolnavii aflați în fază terminală și bătrânii consumă tot mai mult din resursele, timpul și energiile tinerilor. Avem în perspectivă o jalnică gerontocrație. Nu trebuie decât să miroși teama și urina vârstnicilor din saloanele de spital sau să auzi bolboroselile stridente și neinteligibile ale celor afectați de sindromul Alzheimer pentru a realiza ce irosiri oribile – care nu-l afectează doar pe pacient – presupune viața artificial întreținută. Ajungerea pe calea durerii într-o stare de legumă înseamnă denaturarea, în tine însuți și în alții, a sensului și valorii apartenenței la specia umană. Ateismul ne acordă o posibilitate de alegere. Nici un terț transcendent nu este implicat sau împuternicit să intervină. Nici o credință mistică cu atribuții prestabilite – „Dumnezeu mi-a dat viață și numai El poate decide când îi va fi returnat darul" – nu se interpune. Ce fanatism poate fi mai întristător decât cel de a menține în viață pe cei care ar trebui să se odihnească? Când va veni momentul, sper să-mi găsesc singur calea de ieșire.

Pe scurt, mi-aș fi dorit să fi putut respinge jocurile lingvistice arhaice, acele adevărate „simptome patologice ale limbajului" ce reflectă o viziune religioasă asupra lumii. Mi-aș fi dorit să fi putut depăși în tinerețe, cu toată convingerea, o asemenea „boală infantilă" (expresia lui Lenin, deși i-ar fi putut aparține foarte bine și lui Freud) și să mă fi maturizat numai pe baze raționale, pur naturaliste, într-un om răspunzător exclusiv în fața judecății sănătoase și a solitudinii.

Listele sunt anoste. Ele nu dovedesc nimic. Dar cum pot altfel să-mi clarific „perplexitățile" (termen cuviincios, folosit de Maimonide)? Chiar dacă este limitată la tradiția apuseană, orice nominalizare a intelectelor supreme, a capacităților raționale și analitice situate mult peste nivelul mediu trebuie să-i includă pe Socrate, Platon, Aristotel, Sfântul Augustin, Pascal (din multe puncte de vedere o personalitate științifică de prim rang), Newton și Immanuel Kant. Când procesul de diagnosticare necesită înscrierea pe listă a atributelor preeminente

ale imaginației sau a „dovezilor" aduse prin intermediul exemplelor, îi vom lua în calcul și pe Dante, Tolstoi, Dostoievski. În lucrările unora ca Descartes, Einstein sau Wittgenstein, există o „prezență dumnezeiască" credibilă, bine justificată prin argumente. Dar de ce să continuăm? Ideea-i clară: tot ce-a fost „mai bine gândit și formulat" în moștenirea noastră culturală, făcând abstracție de anumite excepții notorii (Shakespeare?), este inspirat dintr-o dimensiune nonempirică a realității. Cu alte cuvinte, este susținut de una sau alta dintre tradițiile și miturile ce afirmă prezența divină. Nu există nici un Bach, Beethoven ori Michelangelo care să fie lipsit de un asemenea suport. Dar nici contraargumentul cu care poate fi combătută această idee nu-i mai puțin clar: personalitățile astea măreț aparțin tot mai mult trecutului. Mărturiile lor marchează doar o etapă a procesului biochimic evolutiv, progresiv, prin care a trecut omul (nu pe deplin format) de Cro-Magnon. După cum a anunțat Troțki, până și un Aristotel sau un Goethe a existat numai pentru a fi depășit.

Chiar reușesc să înțeleg care este mândra logică a acestei respingeri. În științele exacte și aplicate, progresul e verificabil. Aserțiunea că eu, la fel ca oricine, de fapt, am, doar prin virtutea circumstanțelor socioculturale sau datorită unui foarte scurt salt făcut în timp, o capacitate de reflectare analitică, de înțelegere a naturii umane și a existenței în general mai mare (nu spun „de alt tip") decât Platon, Dante sau Pascal de pildă mi se pare extrem de dubioasă. La fel cum mi se pare și convingerea predominantă, asociată acestei afirmații, în conformitate cu care asemenea bărbați și/sau femei au fost victimele unei iluzii colective, ale unor superstiții consensuale, pe scurt a tot ceea ce logica a reunit sub denumirea de „erori categoriale"* (confundarea unui joc lingvistic cu altul). Presupunerea că i-am depășit pe Spinoza sau pe Kant – deși ne spunem

* Concept introdus de Gilbert Ryle odată cu publicarea cărții *The Concept of Mind* (1949).

povestea altfel decât ei – nu mă convinge. Argumentele aduse de specialiști sunt, o știu bine, foarte discutabile. (Cu toate că ele abundă și în domeniile științifice.) Fiecare are libertatea să-și aleagă în viață o anumită sferă de activitate, dar când se pune problema celor care urmează cu mare credință o cale bine stabilită, meritele devin copleșitoare. A le neglija, a le lua în considerație doar de dragul impactului retoric ori al valorii lor arhivistice înseamnă a lăsa vacantă cea mai mare parte a civilizației noastre.

Dar „absența lui Dumnezeu de la Auschwitz" și copilul muribund din salonul unui spital de oncologie nu fac exact același lucru?

Invocarea precedentelor – care are un puternic impact asupra intuiției, dar valoare nulă din punct de vedere logic – face apel la metafizica, artele, literatura și muzica ce mi-au umplut viața. Ea implică, de asemenea, rememorarea minunățiilor inexplicabile ale anumitor întâlniri și relații intime. Nu numai în Occident s-a întâmplat ca o mare parte din construcțiile – spirituale, materiale, intelectuale – realizate de om să fie durate „spre mai marea slavă a lui Dumnezeu" – *Ad maiorem gloriam Dei**: de *Orestia* lui Eschil și de *Timaios*, al lui Platon; de Iov și Celelalte Scrieri; de templele de la Paestum și de catedralele noastre; de *Confesiunile* Sfântului Augustin și de *Divina Comedie*, de Capela Sixtină și de *Missa Solemnis* a lui Beethoven. Imaginați-vă peisajul din jur deposedat de lăcașurile lui de proslăvire; sau conceperea artelor și muzicii fără a urmări ca ele să se adreseze unor chestiuni ce țin de credințele noastre; sau întreaga noastră filozofie și metafizică, începând de la presocratici până la Heidegger, dacă ar fi lipsite de imboldul de a investiga și dezbate experiențele religioase,

* Deviza exactă a Ordinului Iezuit este *Ad maiorem Dei gloriam*, în traducere *Toate spre mai marea slavă a lui Dumnezeu*. Se presupune că ea a fost stabilită în 1534 de către Sfântul Ignatius de Loyola, fondatorul acestui ordin religios, care a pus astfel piatra de temelie a întregii lor filozofii.

„primul motor" sau „primul mișcător"*. L-am menționat deja pe Shakespeare ca fiind o excepție clară, bătătoare la ochi. Aparent, piesele lui nu lasă să se întrevadă luarea unei poziții certe în ceea ce privește religia. Faptul că a pus existența unei forțe supranaturale sub semnul întrebării este, uneori, înfricoșător de evident: în *Regele Lear*, încă de la început, de la parabolele voalate despre mântuire, tocmai până la poveștile sentimentale din final. Dar nu putem discerne un credo limpede, dacă o fi existat vreunul.

În alte texte, estetica și discursul filozofic din tradițiile noastre au declarat, au alegorizat, au investigat și au expus, într-o diversitate de forme, o situație de tipul „așteptându-l pe Godot". Muzica, în special, face o asemenea aluzie. În mare parte, ea se înfățișează publicului sub masca „sacrului". Lucru adevărat atât pentru o cantată de Bach sau pentru un Recviem de Mozart, cât și pentru o simfonie de Mahler ori un imn de Britten. Dar realizarea unei astfel de paralele, cu cât este mai convingătoare, cu atât ne îngreunează procesul de stabilire a liniilor de demarcație. După cum am căutat să demonstrez, în cei mai mulți dintre noi, muzica mult prețuită, cea care ne este absolut indispensabilă, induce o mai mare receptivitate, determină o mai profundă cufundare în emoțiile pe care psihologii le-au denumit „oceanice". Suntem „transportați", „transferați", exact la fel de spășiți și extatici cum a fost Bottom**. Dar cum anume și încotro? Analogia – deși ar putea fi mult mai mult decât atât – cu aprehensiunea psihosomatică față de transcendental, față de tot ce se încăpățânează să rămână inexplicabil este tentantă. S-a făcut afirmația că muzica dă forță rugăciunii necredinciosului sau nepracticantului. Totuși, către cine se înalță acea rugăciune?

---

* Concept din filozofia lui Aristotel, formulat în *Metafizica*. „Primul mișcător" nemișcat este actul pur și gândirea pură care au pus tot universul în mișcare.

** Nick Bottom, personaj din *Visul unei nopți de vară*, de William Shakespeare.

Cred că paralela poate fi făcută ceva mai bine. Muzica e extrem de importantă; ea înseamnă totul. Dar nici intențiile, nici semnificațiile ei nu pot fi exprimate în cuvinte, parafrazate adecvat ori traduse în concepte în vreun alt domeniu cu excepția performanței scenice repetate. Logica își pierde puterile când se pune problema sensului muzical. Mă îndoiesc tare mult că ipotezele neurofiziologice privitoare la conștiință vor ajunge vreodată să explice fie procesul de creare a muzicii, fie impactul lui asupra noastră. Aceste fapte existențiale, fără de care viața ar fi goală, după cum a spus Nietzsche, sunt, ambele, la fel de empiric manifestate și ne transformă ființa la fel de mult ca orice alt fapt cunoscut din experiența umană. Cu toate acestea, ele par să rămână în afara granițelor înțelegerii analitico-experimentale.

Exact aceeași incapacitate de demonstrare a evidentului caracterizează „non-sensul" tipic afirmațiilor teologice și liturgice. Se poate ca de vină să fie faptul că asemenea afirmații oglindesc străduințele frustrate de transpunere a tot ceea ce simțim și intuim – acestea fiind, în esență, de natură „muzicală" – în codul comprimat al formulării gramaticale liniare. Rămân convins de un singur lucru: de-ar fi ca întrebarea privitoare la existența sau inexistența lui Dumnezeu să cadă în derizoriu, de-ar fi ca ea să dispară din conștiința noastră privată și publică, să „secе" ca anticele cursuri de apă ce au lăsat în urmă doar văi nămoloase, întregul sistem uman de gândire și toate genurile de artă vor suferi serioase modificări față de felul în care ne-a fost dat să le cunoaștem. S-ar putea ca, după mișcările turbulente și neclare ale perioadei de tranziție, ele să ajungă să ne spună niște povești complet noi, nebazate pe nici un precedent, despre lume și să ne faciliteze formarea unei viziuni pe care, în prezent, nici nu ne-o prea putem închipui. Deja au apărut unii, de genul lui Foucault, care anunță sfârșitul carierei de autor, al creației individuale, al însuși rolului public jucat de fiecare om. Pare mai modest și mai plauzibil să presupunem că, în absența întrebării

privitoare la Dumnezeu și a metaforelor legate de ea, nu vom mai ajunge la anumite niveluri teoretice și practice de înțelegere metafizică și estetică. S-ar putea să rămână de domeniul trecutului reprezentările perceptuale atât de complex structurate precum cele din opera lui Dante, din *Patimile* lui Bach, din criticile lui Kant sau din frescele lui Giotto, dar și cele din parabolele concise ale lui Kafka, acestea evidențiind, până și prin cea mai scurtă silabă, simptomele vizibile ale unei „boli ce duce la Dumnezeu"*.

Însă nici mediul sănătos în care te afli atunci când ești credincios, nici prioritatea avută de precedentul religios în moștenirea primită de noi nu ne lămuresc. După părerea mea, însuși planul de demonstrare a existenței lui Dumnezeu este prost conceput din punctul de vedere al raționamentului, al argumentației. Chiar și cele mai subtile dintre așa-numitele dovezi ontologice – precum cele aduse de Sfântul Anselm, pe care un foarte uluit Bertrand Russell le-a considerat perfect logice, sau cele aduse de Descartes și de Schelling – sunt numai niște piese dintr-un joc spiritualo-gramatologic. Kant a avut deplină dreptate caracterizând toate demonstrațiile teoretice ale existenței lui Dumnezeu ca fiind doar niște drumuri înfundate. Într-adevăr, ce ar mai reprezenta Dumnezeu dacă ființa Lui ar putea fi măcar schițată, darămite demonstrată, prin dialectica și raționamentul uman? Credința este probatorie doar pentru cei cu înclinații categorice spre simplificare, spre judecarea pur sentimentală a problemelor – invocând, de pildă, „grandoarea și gloria" lumii naturale sau bunăstarea și nevoile personale. Demonstrația accesibilă logicii umane și investigării empirice nu poate duce decât la un singur răspuns onest: la agnosticul „Nu știu"; „Nu știu nici dacă e da,

* Parafrazare a alineatului 11:4 din Sfânta Evanghelie după Ioan: „Iar Iisus, auzind, a zis: Această boală nu este spre moarte, ci pentru slava lui Dumnezeu, ca, prin ea, Fiul lui Dumnezeu să se slăvească." (Noul Testament cu Psalmii, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1979, p. 242).

nici dacă e ba". Un asemenea agnosticism, justificat de impulsurile care ne determină să înălțăm spre cer rugăciuni chinuite, să-l strigăm pe „Dumnezeu", fără a gândi, în momentele de teroare și de suferință, este omniprezent în gândirea occidentală postdarwinistă, postnietzscheană și postfreudiană. În mod conștient sau nu, agnosticismul a devenit biserica epocii moderne. În lumina lui oarecum palidă își duc viețile imanente oamenii educați și cei raționali. Trebuie subliniat: agnosticismul nu înseamnă ateism. Ateismul, acolo unde este urmat cu consecvență și dăinuie, seamănă cu o călătorie în circuit, cu o revenire disciplinată acasă, la nimicnicie (la acel *L'être et le néant – Ființa și neantul* – a lui Sartre).

Un anumit agnosticism în ceea ce privește rațiunea sau „dovada" stă și la baza convingerilor mele fragmentare și amalgamate. Mă simt împăcat cu gândul că, dacă există, „Dumnezeu" nu poate avea nimic în comun cu toate concepțiile formulate de mințile umane despre El/Ea – cum ne cere eticheta actuală să considerăm –, oricât de elaborate ar fi acestea. Indiferent de nivelul de abstractizare și de vicleșugurile metafizice ale acestor concepții, speculațiile sau, cu alte cuvinte, artificiile gramaticale ale bărbaților și femeilor care le-au dat glas rămân inevitabil tipic antropomorfice. Ele sunt predestinate să nu depășească granițele antropomorfismului, sinapsele cerebrale, mijloacele metaforice și analogice de exprimare a psihicului nostru fiind cele care le țin acolo. Se rotesc numai, cu un rafinament mai mare sau mai mic, prin aura acelui foarte maiestuos și bărbos *pater familias** (semănându-i ciudat de mult lui Karl Marx) imaginat pentru a reprezenta pe tavanul Capelei Sixtine traseul urmat de întreg neamul omenesc. Între mintea unui copil și, să zicem, teoria generală a relativității este o distanță mult mai mică decât cea dintre intelectul cel mai pătrunzător și „natura", oricare ar fi ea, a lui „Dumnezeu".

* Tătăl. În Imperiul Roman, *pater familias* avea drept de viață și de moarte asupra copilului.

Apropierea cea mai mare la care poate tinde acesta din urmă nu depășește granițele oricărei definiții inteligibile a infinității. Totemul, acel idol din lemn sau piatră, este pe deplin onest în limitările lui figurative. Așa a fost, la un epuizant nivel de instruire didactică, și goliciunea* totală a Sfântei Sfintelor din Templul din Ierusalim. Dar până și această goliciune nu este decât o imagine, o reprezentare în „negru pe negru". Ea nu spune nimic despre „Dumnezeu". De aceea am încercat să ader la sugestiile oferite de anumite „teologii negative" și teorii metafizice. Simt că lui „Dumnezeu" i te poți adresa lăuntric doar precum *Celuilalt, Neasemuit*; că în „noi" nu există nici un mijloc de definire sau de interpretare. „În acest caz", ne provoacă agnosticul ori ateul, „care-i diferența? Dacă «Celălalt, Neasemuit» este inaccesibil rațiunii sau imaginației umane, dacă judecăm drept un nonsens infantil opinia că acea persoană sau entitate s-ar îngriji de viețile noastre meschine și păcătoase, atunci de ce să ne mai batem capetele?"

Întrebarea este perfect justă. Nu pot răspunde decât prin prisma iraționalului, făcând apel la intuiții în ceea ce privește starea și deficitele capacității de gândire și de cunoaștere empirică. Aroganța deseori neexaminată a raționamentului, cu precădere în domeniile științifice, rupe, după părerea mea, legătura dintre rezultatele ce urmează a fi constatate pe cale experimentală și eventuala idee esențială a întregii întreprinderi umane. Se pune problema să știi tot, dar să nu știi nimic altceva. Discursul științific sau logic nu poate nici clarifica, nici ostraciza întrebarea lui Leibniz, cea mai dificilă dintre toate întrebările: „De ce există ceva mai degrabă decât nimic?"

* Ref. la faptul că acolo nu intră practic nimeni. Sfânta Sfintelor sau *debir*-ul este a treia parte constructivă a Templului din Ierusalim, în care nici poporul, nici preoții nu aveau acces, ci numai arhiereul, o singură dată pe an. Ea simboliza, în viziunea iudaică, cerul și se deschidea numai lui Dumnezeu. Celelalte părți constructive sunt pridvorul sau *ulam*-ul (prima parte, reprezentând marea) și Sfânta sau *hekal*-ul (a doua parte, reprezentând pământul).

Edictul pozitivist care-i permite conștiinței mature să pună despre lume și existență doar întrebări de tipul „Cum?", nu și „De ce?", reprezintă cea mai înaltă culme obscurantistă a cenzurii. El înăbușă cu hotărâre vocea ascunsă în spatele tuturor vocilor noastre lăuntrice. Chiar și la nivelul unei întrebări de tip „Cum?", nu este sub nici o formă sigur că mărețele științe vor găsi răspunsuri demonstrabile. Se manifestă o stânjenitoare tendință de evitare și de interpretare sofistică a unei concluzii despre care am vorbit deja și care spune că-i oarecum inadmisibil, chiar infantil, să te interesezi de timpul de dinaintea timpului, de nanosecunda de dinaintea Bing Bangului. Din punctul meu de vedere, asupra noastră se manifestă în mod incontestabil presiunile unei prezențe extrateritoriale în raport cu aria explicațiilor plauzibile (muzica fiind forța analogă cotidiană, deși impenetrabil de misterioasă, care se opune presiunilor acestei prezențe.)

Totuși provocarea persistă. Cum poate „Celălalt, Neasemuitul" să acționeze asupra noastră când nici măcar nu dă vreun semn al complet neinteligibilei lui existențe?

Există, probabil, o mulțime de „particule" fundamentale care fac legătura între elementele din conștiința umană și se mișcă pe orbite ce generează saltul cuantic al creației. E clar că ele nu sunt numărabile nici din punctul de vedere al maeștrilor introspecției, al autodecodificării, de genul lui Pascal sau Kierkegaard. Originile lor se află tocmai în străfundurile subconștientului. Experiențele din copilărie (în conformitate cu Freud, aceasta este etapa odată cu care ar trebui încheiată discuția) sunt esențiale pentru direcția ulterioară de dezvoltare. Fiecare atom dintr-un anumit moment al istoriei vieții noastre poate avea efecte cauzale exact opuse. Credința și non-credința, surse ale unui mod de gândire labirintic ce sfidează cercetarea, produc ecouri similare cu acelea ale atracției și repulsiei exercitate asupra noastră de lingvistică. Dacă Dumnezeu își cheamă creaturile la viață, noi, la rândul nostru, vom folosi

calea verbală (cum o fi rugăciunea unui surdomut?) pentru a ne adresa lui Dumnezeu sau a-L respinge. Tradițiile, impunerile premeditat iraționale și convenționale ale ritualurilor zilnice, cum ar fi cele caracteristice iudaismului ortodox, pot simboliza consimțirea închinării în fața Domnului. Nedreptatea și catastrofele nemotivate – ca acel cutremur de la Lisabona care i-a traumatizat pe deiștii iluminiști – pot eradica credința. Unii bărbați și unele femei sunt modelați/modelate de mâna de olar a apostolului, a pedagogului; alții o mușcă. Geneza, în fiecare individ, a unui simț al dumnezeirii sau, din contră, a nedumnezeirii este un proces la fel de divers, de complex și de rezistent la o generalizare transparentă precum cel de individualizare. De sfera combinațiilor chimice necunoscute ține inițierea reacțiilor pro și contra, tranziția bruscă dintr-o stare în alta. Pot susține prin argumente numai simptomele – termenul medical cel mai potrivit pentru un om *krank an Gott*.

Când mă confrunt, prin intermediul știrilor, filmelor și observațiilor personale, cu suferințele extreme pricinuite copiilor și animalelor, sunt copleșit de furie și deznădejde. Există unii care le scot ochii copiilor pe când sunt încă în viață, alții care îi împușcă în ochi și alții care lovesc animalele peste ochi. Asemenea fapte mă umplu de o oroare devastatoare. Ura și disperarea pe care le dezlănțuie în mine sunt mult prea în exces pentru resursele mele mintale și nervoase. Ticăloșia actuală în care mă simt cufundat îmi depășește puterea voinței. Sunt posedat de monstruozitate. Dar această ură și suferință disperată, acest dezgust sufletesc au un ciudat contra-ecou. Nu știu cum altfel să mă exprim. În miezul înnebunit al disperării se află intuiția salvatoare – din nou, nu pot găsi altă formulare – care-mi vorbește de un contract verbal reziliat. De un cataclism înfricoșător, propriu speciei noastre. În țipătul zadarnic al unui copil sau în agonia mută a unui animal torturat răsună „zgomotul de fond" al unei orori survenite după Creație,

după ce am fost despărțiți cu violență de logica și de liniștea nimicniciei. Ceva – care, din păcate, poate fi limbajul – a mers teribil de rău. Realitatea ar fi trebuit, sau ar fi putut, să fie alta (acel „Celălalt, Neasemuit"). Totalitatea fenomenelor survenite în existența organică și spirituală ar fi trebuit, sau ar fi putut, să facă imposibil sadismul, adică acea durere fără de sfârșit ce este proprie felului nostru de a fi. Furia neputincioasă și sentimentul de vină care-mi posedă și îmi biruie întreaga ființă poartă pecetea ipotezei în vigoare – a „metaforei în vigoare", dacă vreți – privitoare la „păcatul originar".

Sunt incapabil să-i dau acestei expresii vreun sens bine întemeiat, așa că de unul istoric nici nu poate fi vorba. În plan dogmatico-naratologic, poveștile despre un anume păcat inițial și despre o culpabilitate moștenită s-au transformat în mituri universale – straniu de solide și de durabile. Dar asta-i tot. Iar în prezența unui copil bătut sau siluit și a unui cal ori a unui catâr biciuit peste ochi, mie intuiția îmi vorbește totuși, cu o claritate uluitoare, tipic nocturnă, de căderea omului. Numai unele întâmplări de acest gen, complet nejustificate, orice argument logic am încerca să aducem, pot face inteligibile (deși întotdeauna motivațiile tind spre limita insuportabilului) condițiile reale din istoria pe care am trăit-o pe acest pământ distrus. Suntem condamnați să ne păstrăm intact eul crud, lacom, egoist și nesincer. Și asta, când a fost, când trebuia să fi fost, exact *invers*. Și asta, când sinceritatea și compasiunea dusă până la sacrificiu a bărbaților și femeilor de excepție demonstrează din plin ce ar fi putut fi. M-am trezit întrebându-mă, ca un copil aflat sub imperiul fanteziilor, dacă istoria umană nu reprezintă cumva doar coșmarul trecător al unei divinități adormite. Dacă El nu se va trezi pentru a recompensa cu vârf și îndesat, o dată pentru totdeauna, țipătul copilului și icnetele înăbușite ale animalului bătut.

Iubirea este opusul urii, imaginea ei în oglindă. Iubirea este, în intensitățile ei variabile, minunea inevitabilă a iraționalității. Ea e nenegociabilă, la fel ca și căutarea (condamnată) a lui

Dumnezeu de către cei bolnavi și neputincioși. Cutremurarea până în măduva oaselor, a întregului spirit și a fiecărui nerv la vederea, la auzul vocii, la simpla atingere a persoanei iubite; scornelile, eforturile, minciunile nesfârșite doar pentru a fi lângă bărbatul sau femeia la care ții; transformarea întregii tale existențe – personale, publice, psihologice, fizice – într-o fracțiune de secundă, complet pe neprevăzute, numai de dragul dragostei și ca o consecință a acesteia; durerea și goliciunea imposibil de descris în cuvinte resimțite în absența mult-adoratului sau mult-adoratei, în perioada de apus a iubirii; identificarea a tot ce este de proveniență divină cu emanația de afecțiune, cum face întregul platonism, cu alte cuvinte modelul occidental al transcendentalismului – toate acestea sunt echivalente cu gustarea celei mai comune și inexplicabile cuminecături din existența umană. Sunt, în funcție de posibilitățile fiecăruia, echivalente cu atingerea maturității spirituale. A pune semn de egalitate între acest univers al trăirilor și dorința de satisfacere a instinctului sexual, cum face Freud, pe care o explică în termenii avantajelor biologice procreatoare înseamnă a simplifica problema jalnic de mult. Iubirea poate fi o legătură neașteptată între doi indivizi complet nepotriviți, dusă până în pragul autodistrugerii. În plan pur sexual, în schimb, este posibil ca legătura să fie întâmplătoare și trecătoare, iar partenerii total neimplicați. Și cel mai urât, mai ticălos, mai rău dintre noi poate deveni subiectul unui eros dezinteresat, înflăcărat. Sacrificiul suprem făcut pentru persoana iubită sau pentru prieten – *l'amie*, termen francez atât de profund – și nebuniile clarvăzătoare proprii geloziei sunt contraproductive, orice socoteală, biologică (darwinistă) ori socială, am face. Mult lăudata maximă a lui Pascal – conform căreia inima are rațiunile ei, pe care rațiunea nu le știe – demonstrează, făcând apel la rațiune, o teamă de critici. Nu „rațiunile" umplu inima. Ci niște necesități de cu totul altă proveniență. Aflate dincolo de rațiune, dincolo de bine și rău, dincolo de sexualitatea

care, chiar și în punctul culminant al extazului, este prea neimportantă și efemeră. Am stat într-o noapte, pe când ploua cu găleata, să-mi văd măcar pentru o fracțiune de secundă iubita dând colțul unei străzi. Probabil că nici n-a fost ea cea pe care am zărit-o. Dumnezeu are milă de cei ce n-au aflat niciodată ce înseamnă halucinațiile provocate de lumina care umple întunericul ce te înconjoară în timpul unei astfel de pânde.

Puterile nelimitate ale iubirii, care sunt neraționale, neanalizabile și deseori nimicitoare, se află la originea gândului – să fie din nou vorba de o puerilitate? – că „Dumnezeu" nu este încă aici. Că El se va întrupa sau, mai exact, că va ajunge în sfera percepției umane clare numai atunci când iubirea va predomina categoric ura. Luate toate laolaltă și fiecare în parte, cruzimile și nedreptățile făcute la adresa omului sau animalului justifică concluziile ateismului într-o asemenea măsură încât împiedică prima venire a Domnului pe pământ. Dar sunt incapabil, chiar și în cele mai proaste momente, să renunț la credința potrivit căreia cele două minuni care motivează existența muritorilor sunt iubirea și inventarea timpului verbal viitor. Din asocierea lor, dacă se va produce vreodată, rezultă mesianicul.

„Cel care gândește mult trebuie să și greșească mult", a spus Martin Heidegger, teologul-parodist al epocii noastre (unde cuvântul „parodist" are un sens negativist). Și cei care „gândesc puțin" pot greși mult. Asta este democrația grației divine sau a damnării.

Indice

Titlurile în dreptul cărora figurează o dată reprezintă lucrări ale autorului.

Avraam 68-70, 73-74, 77, 205
Accidia 203
Action française 177
actul-experienţă 35
Adam 107
adamic 107, 110, 113
Adams, Henry 169
ADN 208
Adorno 85, 87, 96, 198
  Beethoven 85
Africa 75, 139, 154
Africa de Sud 71
Africa, exprimarea lingvistică a arabilor din nordul ~ii 116
Agnon 150
agnosticism 216
agresiune 129
Albania 72
Alexandria, Şcoala 59
Alfie (Universitatea din Chicago) 54
Algeria, războiul 174, 188
Allen, Woody 72
alsaciene, dealurile 195
altaice, limbile 60
Amazonia 117
America de Nord 142, 154, 194
  diaspora 67
  comunităţi hispanice 105
America Latină 154
  limba anglo-americană 132
America
  instituţii culturale 162
  democraţie 168
  literatură 19, 63, 167
americană
  engleză 110, 119
  Curtea Supremă 143
amerindiene, poveşti 108
Amnesty International 139
Amos 79
analfabetism 147
Anatolia, comunităţi 91
Andocide 158
anglicane, texte şi teorii teologice 176
anglo-american
  lucrări critice 121
  promisiuni democratice 143
  engleză 125
  idealuri 155
  iudaism 172
„animalul vorbitor" 145
Antigones (1984) 199

antisemitism 71, 77-78, 83, 164, 191
antropologi 57
antropologie iudaico-creştină 143
Anzi, dialect indian 115
apartheid 75
ape curgătoare 186, 194-195
Apollo 37, 91
arab, tărâm 155
Argentina 71, 141
Arhimede 135, 146, 153
arhitectură 102
arie lingvistică 119
Aristotel 156, 162, 165, 181, 210-211
  entelehia 98
  Etica nicomahică 162
aristoteliano-tomistă, epistemologia 61
Armenia, masacrele 138
armoarii 7-8, 12
Arno, fluviul 195
Arnold, Matthew 148
Aron, Raymond 181
Arrow, Kenneth 72
arte 13, 19, 145, 148, 153, 169, 202, 214
asasinate (câmpuri de execuţie) 138
Asia, sud-est 155
astrologie 206
ateism 204, 207, 210, 216, 222
Atena, oraşul
  antic 59, 136
  modern 67
Atena, zeiţa 91
Atlanticul de Sud 197
atletice, talente 150
Auden, W.H. 190
Auschwitz 68, 70, 74, 138, 140, 146, 176, 205, 212
Austria 7, 9, 83
austriacă, criza bancară 18
Babel, Turnul 107-110, 114, 117, 118, 120, 122-124, 132, 133, 189
Babilon 67, 81
Bach, Johann Sebastian 98, 144, 149, 151, 199, 211
  cantată 98, 213
  Patimile 215
Bacon, Francis 193
Balcani 75, 155
Barth, Karl 31, 73
Bartok, Bela 147
bască, limba 114
Basel 194
Beardsley, Aubrey 14
Beckett, Samuel 50
  limbi 121
Beethoven, Ludwig van 17, 38, 48, 96, 98, 151, 203, 211
  Simfonia a IX-a 96
  caiete de notiţe 98
belgian, anarhist 41
Benjamin, Walter 115, 130, 169-171, 198
Bergamo 105
Bergen-Belsen 141
Bergson, Henri Louis 180
Berkeley, George 87
Berlin 52, 152, 196
  de Est 152
Berlioz, Hector 197
Berner Oberland 195
bestialitate 134, 176
Biblia 75, 125, 203
  traduceri 130
Big Bang 101, 208, 218
bilingve, culturi şi societăţi 105
biologie 135, 147
bio-socială, supravieţuirea 145
bio-somatică, condiţia 111
Biserica, întemeietorii ~ii 78

Blackmur, R.P. 167-169, 195
Blake, William 12, 178, 203
Blanchot, Maurice 92
Bloch, Ernest 198
Blut und Boden 52
bolnavi, în fază terminală 210
bolşevism 80
Bologna 60
  universitatea 57
Boorsch, Jean 157-161
Borges, Jorge Luis 30, 121, 149
Bosnia 138, 207
Bossuet, Jacques-Bénigne 178
Boulez, Pierre 98
Boutang, Pierre 177-180
  L'Ontologie du secret 178
Brahms, Johannes, Al Treilea Cvartet 101
Brâncuşi, Constantin 192–193
Brecht, Bertolt 158
Brigada Lincoln, balade 63
Britten, Benjamin 213
Brodsky, Joseph 121
Bronstein, Lev Davidovici 84
  vezi şi Troţki
Büchner, Georg, *Woyzeck* 120
Burma 139, 154
Burundi, asasinate în masă 138
bushmen, gramatici 133

Cabala 172
Caen 182
călătorii internaţionale 136
Calder, Alexander 193
Cambodgia 139
  kmerii roşii 81, 139
  câmpurile de execuţie 139
Cambridge, Universitatea 52, 120
  Colegiul Balliol 173
  Corpus Christi 173, 177
  Facultatea de Limbă Engleză 120
  Capela Regelui 176
  MacKinnon, profesorul Donald, *in memoriam* 177
  studenţii 182
Canaan 68
cântece 88
Cape Town 197
capitalism 148
Carol al V-lea al Spaniei şi Flandrei 186
Cartagina 67
cartiere sărace 147
Cassandra 18
Catalonia, balade 63
catedrale 178, 192, 212
categorii ontologico-istorice 202
Caxton, William 25
Celan, Paul 19, 131, 171, 196, 199
Celelalte Scrieri 212
Céline, Louis Ferdinand Destouches 191
cenzură 148, 149, 152, 218
Cercul Polar, bestialitate 134
Cézanne, Paul 36
Chardin, Jean Baptiste 204
Chaucer, Geoffrey 25
kibbutzuri 81
Chicago
  Beehive 54
  Universitatea 53, 56-59, 61-62, 160-162, 165
  Burton-Judson Court 55
  Premiul Chancellor's pentru cel mai bun eseu englezesc 166
  condottiere (condotier) 56
  studii literare 161
China 132, 154, 183
  limba anglo-americană 132
  statuete din bronz 60
  limbă 124, 132

Chopin, Frédéric François 98
Churchill, Winston 197
ciclopi 92
Ciudad de Mexico 197
ciuma neagră 134
Clark, Prelegerile ~ 167
clasici 27, 32-34, 152-153, 179, 201
Claudel, Paul 51
Partage de midi 45, 49
Coleridge, Samuel Taylor 12, 31, 165, 169, 174
College de France 179, 182
Collins, Jackie 152
Columbia, dialectul ***kamsa*** 133
complexul lui Oedip 202
compozitori 97-98, 100
comunicații, domeniul ~lor 136
comunități ortodoxe 69
condiții individuale și sociale 136
conștiință 209, 214
Conrad, Joseph 121
Contini, Gianfranco 160
Copernic (Nicolaus Copernicus) 208
copii 123, 135, 137-140, 205, 219
copilărie 15-38, 135, 154
Corneille, Pierre 51
cosmologie iudaică 108
Courbet, Gustave 185
creatoare
capacități 147
cursuri universitare de „scriere creativă" 163
creștinătate 67, 138
creștini 71, 77-78, 80, 176
Tatăl creștin 205
Crick, Francis 209
criptogramă 128
Cristos 65, 80
Croația, gropi comune 138
Crucea Lorenei 39
cultura sclavagistă a sudiștilor, balade din 63
culturi 63, 67, 105, 115, 125, 132-152, 199
culturi minoritare 132

dădaca
„dacă", frazele începute cu ~ 112
dans 89
Dante, Alighieri 31, 36, 48, 52, 125, 128, 138, 169, 178, 179, 211, 215
Divina Comedie 37
Paradisul 48
Darwin, Charles 72, 86, 135
socoteală biologică 221
gândirea postdarwinistă 216
teoria 117
„transcendentul darwinist" 118
darwinism 208
Debussy, Claude Achille 92, 99
decalog 79
democrația seculară 144
democrații 150, 156
Demostene 158
Descartes, René 128, 181, 211
cercetător al lui ~ 41
epistemologia 106
Montaigne, Michael de 159
deutero-Isaia 76
Dewey, John 59
dialectică 116, 132, 140
diasporă 67, 73, 76, 184
Dickens, Charles 165
Dirac, Paul 135
dislocare 96
Disraeli, Benjamin 16
Divina Comedie 49, 160, 212
Don Quijote 152
donjuanismul limbilor 120

Donne, John 149
Dostoievski, Fiodor Mihailovici 176, 211
Dreptul Roman 143
Dreyfus, căpitanul 39
Duchamp, Marcel, maeştrii constructori şi gravori 194
Dumnezeu 68-69, 72-73, 76, 85, 100, 108-109, 144, 173, 179, 190, 204-205, 207, 214-219, 221-222
cele zece porunci 78
suveranitatea cosmică 110
imaginea lui ~ 143
După Babel (1975) 128
Durham, catedrala 174
Dykman, Ami 203

ebraică
Biblia 71
ebraico-elenic, amalgamul ~ 29
Economist, The 166
Edison, Thomas 136
educaţie 157-184
Egipt, oamenii ~lui antic 67
Einstein, Albert 16, 72, 135, 144, 211
elenistic, politeismul 78
Eliot, George, *Middlemarch* 52
Eliot, T.S. 48, 164, 167, 169, 190-191
Eluard, Paul 42
Elveţia, trilingvism 105
emanciparea evreilor din centrul Europei 16
Empedocle 146
Empson, William 160
Endlösung (Soluţia Finală) 71
engleză
limba 47, 104, 130
literatura 121
romantismul 167
Epoca Luminilor 142, 148
vezi şi Iluminism
Erasmus, Desiderius 195
Ermessenda, contesa 191
Eschil
Orestia 212
eschimoşi, limbile ~lor 116
estetică 33, 161, 201, 213, 215
Etica nicomahică 162
etnic
divergenţe ~e 155
ură ~ă 109
etnografi 107
etnolingvişti 132
Etretat 197
Euridice 93
Europa Centrală 81, 134
Europa romano-catolică şi cea protestantă 195
Europa
bestialitate 134
Centrală, iudaismul 201
democraţii 156
de Est 152
pogromuri 67
iudaism 16
bilingvism 106
Evul Mediu 121
de Vest, promisiuni democratice 143
femei 135
europeni, intelectualii evrei 15
evanghelii 47
evoluţie 135
evrei 66-84
copii 39-40, 68, 70
dealeri 188
diaspora 67, 73, 76
istorie 173
idealul familial 72
identitate 203
lege 165

misticism 170
persecuții 67, 69, 146
problema 66, 71, 77
refugiați 39
teologie 78
victime 134
Yale 56
Evul Mediu 135
excelență 147
Ieșirea 3:14 79

Fagles, Robert, *Iliada* 21
Faulkner, William 121, 190
Fermat, Pierre de, teorema 60, 151
Fermi, Enrico 58, 61
Feuerbach, Ludwig Andreas 180
Fichte, Johann Gottlieb 180-181
Filipine, limbi 114
filologie 159-160
filozofie
dezbateri 61
limbă și cultură 199
speculații 145
Finlanda, limbi 105
Flaubert, Gustave,
Madame Bovary 29
Florența 195
foamete 81, 136-137
fotbal, huliganii din 155
Foucault, Jean Bernard Léon 214
Franceză
Academia 201
Revoluția 120
Franche-Comté 185
Frankfurt, Școala de la 198
Franța 40-41
bacalaureat 56, 157
educație 40-41, 57, 150
limbă 43, 104
literatură 41-43, 136
purificare prin sistemul oficial de educație 121
poezie 43
aparatul politico-militar 18
regimul de la Vichy 39
Freud, Sigmund 15, 17, 20, 33, 72, 82, 101, 110, 202, 210, 218, 221
Friulia 105
Frost, Robert 190
fundamentalism 140, 156

G.I. Bill of Rights 54
galic, campament 186
Galileea 79
Galilei, Galileo 135
Gauss, Karl Friedrich 135, 146
Seminariile ~ 168
Gaza
omuciderile în masă din~ 139
gelozie 221
gene 147
genetică, inginerie 135-136
Geneva 176, 180-183
Geneza 70
genocid 67, 75
german
Heimat, termenul 115
limba ~ă 104, 119, 130
poeți și dramaturgi 17
metafizica și critica culturală ~ă 17
Weltanschauung, termenul 117
Germania
din estul ~ei 196
Național-Socialist, Partidul 145
filozofia 17
lupi 156
germano-austriacă, muzica 17

Gerona, Catalonia 191
Gillespie, Dizzy 54
Giotto di Bondone 147
  fresce 215
Glasgow, Prelegerile Gifford (1990) 176
Goethe, Johann Wolfgang von 84, 121, 149, 152, 196, 203, 211
Golding, Arthur 93
Golgota 140, 176
Gotham Book Mart, New York 190
Goya, Francisco José 34
grabă 200
grad de educaţie 125
  canalizarea ~ei în domeniul literelor şi cifrelor 148
  studii literare 161
  teorii literare 172, 183
Grădina Raiului 113
gramatici 30, 90, 95, 110, 112, 118, 124
  artificii ~ale 216
geneza ~i 199
gramaticieni 159
Grecia
  antică şi realizările 67
  educaţie 40-41, 57
  limbă 110, 157
  legende 75, 91-92
  Noul Testament 125
  poezia 160
  postulatul arhaic 111
Gregorovius 17
Guatemala 141
gulaguri 137, 154
Gunn, Tom 25
guvernări (teocratice, dictatoriale, paramilitare, prin intermediul clanurilor) 143

Hardy, Thomas, poezia 121
Hasidim 188-190
Hawking, Stephen 209
Haydn, Franz Joseph 147
Hegel, Georg 63, 181
  „Stăpân şi sclav" 144
  Fenomenologia spiritului 178
hegeliene, sistemele 154
Heidegger (1978) 200
Heidegger, Martin 58, 62, 212, 222
  Fiinţă şi timp (*Sein und Zeit*) 62
Heifetz, Jascha 147
Heine, Heinrich 17, 73
Heraclit 10
Herder, Johann Gottfried von 120
hermeneutică 28, 31, 36, 199
Hiroshima 140
hispanice, comunităţi 105
Hitler, Adolf 15, 18, 67-68, 77, 83
„Hitler şi Simfonia a IX-a. *Seit umzingelt Millionen*" 85
hitlerist-staliniste, persecuţiile 69
Hobbes, Thomas 206, 209
  Homer 25
Hölderlin, Johann 52, 130, 152
Holocaust 67, 70, 83, 137, 176, 196
Homer 26-27, 33, 203
  Iliada 21-27
  Odiseea 25-26, 30, 133
Homer in English (1996) 25
Hong Kong 197
Hopkins, Gerard Manley 10, 89, 131, 165-166
House, Humphry 165-167
Housman, Alfred Edward 159
Humboldt, Alexander (baron von ~) 59
hune, incursiuni 134
Husserl, Edmund 50
Hutchins, Robert Maynard 56, 61

Iacob I 27
Ibsen, Henrik Johan 95
ideologie puritană 161
ideologii 75, 110, 120, 141
idiș 162
idiomuri 114
Ieremia 73, 76, 79
Ierusalim 16, 70-71, 82, 150, 170
  Zidul Sfânt 190
  templele 70, 217
Iisus din Nazaret 77, 80, 82, 175, 176
Iisus, respingerea ideii că ~ ar fi Mesia 178
Iluminism (*vezi și* Epoca Luminilor) 139, 199, 219
In Bluebeard's Castle (1971) 77
Inchiziție 68, 70
indian, dialect 115
Indian, Oceanul 197
Indonezia 207
  asasinate în masă 138
Ingres, Jean 33
intelecte supreme 210
interdicții 79
internet 148, 154
interpretare 32-34
Iov și Celelalte Scrieri 212
Irlanda
  literații și artiștii 150
  de Nord 139, 207
Isaac 68, 70, 74, 205
Isaac Orbul 192, 194
Isaia 76
Islam 52, 71, 156, 207
Israel 67, 69, 71, 73, 76, 80, 139, 203
istorii 125
Itaca 197
Italia, de nord-est, trilingvism 105
italiană, limba 119
iubire 220-221
iudaism 16-20, 66-72, 76-78, 176, 203, 219
  central-european 201
  istorie 204
iude 68

înarmări 140
îngrijirea sănătății 136
înțelegere 30, 35

Jakobson, Roman 115
James, Henry 169, 190
  Potirul de aur 63
Jefferson, Thomas 139, 143, 148
jocuri lingvistice 29, 208
Johnson, Samuel 12, 47, 51
Joyce, James 27, 33, 149, 164, 190, 196
  Cei morți 64, 164
  Oameni din Dublin 64-65, 163
  Priveghiul lui Finnegan 64, 194, 199
  Ulise 30, 87
Judenrein, „jidano-purificate" 67
Jura (lanțul muntos) 186
justiție 141

Kafka, Franz 19, 35, 72, 92-93, 215
Kant, Immanuel 17, 136, 140, 149, 151, 174-175, 180-181, 202, 210-211, 215
  Critica rațiunii pure 37
Karamazov, Ivan 207
Kazahstan 196
Keats, John 35, 169
Keller, Hans 85, 87
khmerii roșii, Cambodgia 138

Kierkegaard, Sören 10, 73, 87, 176, 178, 218
Klee, Paul, *Angelus Novus* 115
Koestler, Arthur 201
Kraus, Karl 198
Krüger National Park 197

l'homme moyen sensuel 82
La Marseillaise 40
La Spezzia 98
Labé, Louis 129
lagăre de concentrare 154, 176
Lamb, Charles, povești inspirate din *Odiseea* 25
Lampedusa, Giuseppe di 92
Language and Silence (1967) 138, 191, 198
latină 105-106
  educație 43-44, 57
  lui Vergiliu 125
Leavis, F.R. (Frank Raymond) 148
Legământul reînnoit în câmpia Moabului 68
Leibniz, Gottfried Wilhelm 100, 105, 180, 217
  calcul analitic simbolic 110
Lenin, Vladimir Ilici Ulianov 210
Leningrad 152
Leopardi, contele Giacomo 52
Lesbos (insula) 94
Lessing, Gotthold Ephraim 152
Lévi-Strauss, Claude 72
  les science de l'homme 85
Lewis, C.S. (Clive Staples „Jack") 136
lexicografi 159
lexicon 113, 118, 127
Leyris, Pierre, traduceri după Hopkins 131
libertate de alegere 205
limbi 30, 85-90, 104-133, 179
limbi, înrudite din punct de vedere structural 114
Limmat, râul 195
lingvistic 107, 110
  șovinism 106, 121
  schimburi ~e 123
liniște 187-188
Lisabona 219
Liszt, Franz 96, 196
literatură 34, 93, 128, 152, 199, 201
Littré 115
logică 214, 217
Logue, Christopher 26
Lohengrin (cal) 17
Londra 197, 204
Long, Huey 15
Los Angeles 155
Loti, Pierre 39
Louisiana 15
LSD 204
Lueger, maiorul 15
Lukács, Georg 48, 96-97
Luther, Martin, traducerile biblice 130
Lyon 42

măcel și torturi 137-142
MacKinnon, Lois 175
MacKinnon, profesorul Donald 173-177
Madonna 100
Madrid, perioada bestială 199
mafioți 74
maghiară, doamne de origine 104
Mahler, Gustav 15, 17, 90
  simfonie de 213
Maimonide 210
Maistre, contele Joseph de 178
Malaysia, limbi 105

Mallarmé, Etienne 89
malnutriție 147
Malraux, André, *Condiția umană* 81
Mandela, Nelson 144
Mandelștam, Leonid Isaakovici 19, 31, 149
Manet, Edouard 34
Manhattan 188-190
  Central Park 42
  Lycée 39-44, 157-158
Manhattan-ului, Brooklyn-ului și Bronx-ului, engleza-americană specifica 189
Mann, Thomas 196
  Doctor Faustus 87
  Faustus 169
Mao, Revoluția Culturală a lui ~ 139
Maritain, Jacques 169
Marna, Bătălia de pe 137
Marsyas 191-193
Marx, Karl 31, 63, 72, 81-82
  însemnări (1840) 81
marxism 80-81, 140
marxiste, teoriile literare 161
masă
  animozități de ~ 142
  dominația pieței de consum asupra maselor 151
  asasinate în ~ 137-138
masacre 40, 71, 112, 134, 138, 207
masacre tribale 71
mass-media 151, 154-156
  prezentări din 139
Massu, Jacques, generalul 175
matematică 85, 95-96, 100, 145, 170, 208
Maurras, Charles 177
McCowan, Alec 200
McKeon, Richard 61, 162
Mecca 71
mediu ambiant 114
Memoria (ca mamă a Muzelor) 34
menșevism 80
Messiaen, Olivier 90
Michelangelo 38, 211
mijloace electronice de mediatizare 148
Milton, John 160-161
  ebraismul lui ~ 161
  limba italiană 121
  Paradisul pierdut 106
Missa Solemnis 212
mitologi 92, 110
mituri 91, 100, 199
moarte, teama de 45
Moartea tragediei (1961) 166
modelul pericleano-florentin 150
Moise 68, 78-79, 82
Mokoa, poporul 133
Molière, Jean 177
Mizantropul 43
Mommsen, Theodor 17
monoglot 121
monoteismul profetic 79
Montaigne, Michel de 72, 111, 159, 169, 179
Monteverdi, Claudio 98
  Vespro della Beata Vergine 100
moștenire 17
moralitate 76
Morell, Guillem 192
Moria, muntele din ținutul 70, 74
mozaic 10
  divinitatea ~ă 78
  iudaismul 80
mozaico-talmudice, impunerile 172
Mozart, Wolfgang Amadeus 17, 37, 96, 99, 100, 146, 152

Cosi fan tutte 95
Figaro 10, 27
Flautul fermecat 97
Recviem 213
multilingvism 106, 119
Murasaki Schikibu 125
muzee 148
muzică 31, 34, 85-103, 113, 145, 148, 152, 179, 201, 212
impact 99
ascultare 101-102
mystère suprême 97

N. (satul) 186-188, 197
Nabokov, Vladimir 121, 125, 159
Nabucodonosor 68
Namier, Lewis 15
Napoleon Bonaparte 120, 150
naziști
lagăre de exterminare 71, 207
Luftmenschen 77
nazism 15, 20, 69, 70
Negev 88, 197
neînțelegere 109
neoclasici 47
neoplatoniști 170
neurochimiști 126
neurofiziologie 126
Nevada 197
New York 188-191
muzee 19
New Yorker 201
Newton, sir Isaac 105, 210
Nicholson, Ben 204
Nietzsche, Friedrich 17, 79, 87, 94, 101-102, 195, 214
nigeriano-camerunez, grupul lingvistic 133
No Passion Spent (1996) 177, 200
normalitate 66, 83, 141
Noul criticism 161, 163
Noul Testament (varianta grecească) 125, 179
Nureiev, Rudolf 54

oameni
limba/limbile, adăpostirea lor în creierul uman 126
capacitatea de a cânta sau asculta muzică 199
conștiință 99-101
istorie 220
vorbire 94-95
oaspeții vieții 74-76, 83-84
Oban (stațiunea) 175
Occident
antisemitism 78
civilizație 82
cultură 67, 210
istorie 160
știință de carte 29
literatură 42-52, 121
odisee 133
Ohio 204
omenie 141
ontologie 209, 215
șomeri 155
opera de căpătâi despre Sabbatai Zevi 172
Orfeu 88-90, 93-94
Orientul Mijlociu 73, 129, 154, 207
Ortega y Gasset 129
Orwell, George 189
Otway, Thomas 51
oubangi, dialecte 133
Ovidiu 93
Oxford English Dictionary 115
Oxford
All Souls (colegiul) 57

eseul premiat 191
Wadham College 165

păcatul originar, 220
Paestum, templele de la 212
Palestina 16, 171
Pan, tuburile din trestie ale lui 91-92
Paradis 120
Paris 15-16
Sorbona (colegiul teologic) 59, 182
prima universitate din 57
Pascal, Blaise 170, 175, 179, 210-211, 218
maxima lui 221
Pasolini, Pier Paolo 105
Pericle 143
perplexități 210
Philonenko, Alexis 180-182
Philonenko, Monique 181
Picasso, Pablo 12, 33, 194
Pindar 158
Pitagora 91, 99
planetar
mass-media ~ă 156
limbi ~e 110
Platon 36-37, 91, 99, 102, 146, 178, 181, 210-211
Republica 61
Timaios 212
platonism 221
ploaie 7
Plutarh 158
Poe, Edgar Allan 162
poezie 12-13, 88-89, 94-95, 102, 131, 145
Pol Pot 139
poliglot, condiția de 105
poloneză, limba 189
Polonia 83
Pope, Alexander 13, 47
The Rape of the Lock 13
pornografie 198
postfreudiană (gândirea) 216
Pound, Ezra 36, 191
Canto 25
Pisan Cantos 164
pozitivismul din secolul al XIX-lea 139
Praga 18, 105
Predica de pe Munte 35, 79
prejudecăți rasiale și sexuale 147
Premiul Bollingen, pentru poezie 164
prescripții ritualo-pragmatice 79
Presley, Elvis 207
presocratici 146, 202, 212
pretenții doctrinare 207
Princeton, anii de la 167
profesori 157
profeți 76, 79
profeții 80
progrese tehnice 135-136, 140
Protocoalele Sionului 83
Proudhon, Pierre Joseph 80
Proust, Marcel 19, 27, 36, 38, 87
În căutarea timpului pierdut 113
faire Catléya 119
psihanalitică 202
psiholingviști 126
psihologie socială 144
publicare 200
publicații de tinerețe 191
Pușkin, Aleksandr Sergheevici 125, 152, 159

Rabelais, François 181
Rabin, Itzhak 66
Racine, Jean 42, 44, 45, 49-51
Bérénice 42-44, 49-52
Fedra 49

Rafael (Raffaelo Sanzio) 12
Ranke, Leopold von 17
Ransom, John Crowe 167
Rashi (rabinul Solomon ben Isaac) 77
rău, manifestarea ~lui 141
Războiul de 30 de ani 134
receptare și interpretare 31
Real Presences (1989) 32, 129, 200
realități politico-sociale 134
recompensă 201
Redfield, James M. (Universitatea din Chicago) 61
reflexe ucigașe de turmă 142
regimuri despotice 152
Reich, al Treilea 198
religii 118, 207
  culturi 125
  fundamentalism 140
  conflicte ideologice 207
  toleranță rasialo-ideologică 142
Rembrandt, van Rijn 37, 203
Renaștere 121, 161
  patimile lui Cristos 193
rețea cibernetică 148
retorică erotică 119
Revoluția industrială 135
revoluție lingvistică 201
Richards, I.A. (Ivor Armstrong) 124
Rilke, Rainer Maria 92-93
  „Schimbă-ți viața" 37
  Umdichtung 129
Rin 194
Roma 163
  antică 130
  Capela Sixtină 212, 216
Rosen, Charles 87
Roth, Philip 53
Rotterdam 195
Rouen 182
Rousseau, Henri 43, 87-88, 180
Rudi (unchiul) 7
Rusalii 111
Rusia bestialitate 134
  locul de îngropăciune a infanteriei 196
  limbă 119, 130, 189
  plenipotențiali 110
  pogromuri 67
  femei 135
Russell, Bertrand 215
Rutherford, Ernest 135
Rwanda 138, 141

sabatică, erezia 171
Sachs, Nelly 196
sacrificiu propriu 141
sadice și masochiste, elemente 142
sadism 145
sagacitate 209
Salerno, universitatea 57
salt de logică 129
Salzburg
  armoarii 7
  Festivalul de la 10
Samos (insula) 92
Sartre, Jean-Paul 181
  Ființa și neantul 216
  Ușile închise 50
Saumur, Școala de cavalerie din 158
Saussure, Ferdinand de 28
Scève, Maurice 178
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 58, 215
Schiller, Johann Christoph Friedrich 152
Scholem, Gershom 18, 77, 170-173
Schönberg, Arnold 72
  Moise și Aron 86, 199
Schopenhauer, Arthur 17, 87-88

Schubert, Franz Peter 17, 112, 146, 199
Călătorie de iarnă 90
Schumann, Robert 17
sclavie, abolirea 139
scrieri în engleză, franceză și germană 122
Scriptură 179
Sessions, Roger 96, 98
Seu, bazilica fortificată 191
sexualitate 55-56, 221
Sfântul Anselm 215
Sfântul Augustin 87, 208, 210
Confesiuni 212
Sfântul Francis 109
Sfântul Jerome, traduceri 130
Sfântul Toma d'Aquino 31, 179
Shakespeare, William 27, 37-51, 102, 130, 152, 211, 213
Hamlet 33, 51
Regele Lear 48, 50, 160, 213
Macbeth 51
Othello 46, 51
Richard al II-lea 20
Sonete 46
Nevestele vesele din Windsor 51
A douăsprezecea noapte 56, 64
Shanghai 187
Shapiro, Karl 164-165
Shaw, George Bernard, *Cymbeline* 48
Shoah 16, 70, 73, 83, 137, 202
Shylock (personajul lui Shakespeare) 70
Siberia 141
Sicilia, bestialitate 134
Siegfried (eroul) 109
Sinagoga 178
Sinai 68-69, 78-79, 82
sionism 73, 81
sirene 91-93
stâncile ~lor 93
predării și interpretării 65
Sirluck, Ernest 160-161
First Generation (1996) 161
sistemele tonale non-occidentale 99
socioeconomice, istorie 145-146
socio-politic, regimul 150
Socrate 35, 58, 80, 210
Sofocle 33, 152
Soljenițîn, Aleksandr 178
spaniolă, limba 132
specii naturale 117
speranță 112
Spinoza, Baruch 17, 96, 106, 146, 153, 211
spiritul epocii 201
Sprachfeld 127
Stalin, Iosif 77, 137, 149, 207
state totalitare 154
Statele Unite ale Americii 154-155
președinți 145
studenți 182
statistici 137
Stein, Gertrude 199
Steiner, David (fiu) 148
Steiner, Deborah (fiică) 25, 160
Steiner, Elsa (mamă) 7, 16-17, 20, 104
Steiner, *Herr Doktor* (tată) 7, 16-25, 34, 202
aspirații pentru fiu 18-19, 37-38
criza bancară austriacă 18
Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy, conte de 18
studii 18
Steiner, vacanțe de familie 7-14
Steiner, Zara (soție) 168, 185
Stevens, Wallace 118

stimuli mintali 147
Stockholm 72
Stoppard, Tom, *Jumpers* 173
Strasbourg, Catedrala din 178
Strauss, Leo 61, 162
studii umanistico-academice 127
Suedia, limbă 105
Sumer, oamenii de altădată 67
Swift, Jonathan 95, 113
Szondi, Peter 171-172

știință 140
  progrese 135-136
  limbaj 132
  revoluții 143
  și sociologie 57
  și tehnologie 125, 206

Tales (căderea în groapă) 60
Talmud 21, 59, 77, 165, 189
tătar, incursiuni 134
Tate, profesorul Allen 61, 162-165
Teba 67
teologi 159
teologie 109, 214-215
The Portage to San Cristobal of A.H. 15, 200
Thoreau, Henry David 111, 156
timpul viitor 222
Tinguely, Jean, maeștrii constructori și gravori 194
Tirol 7
Tolstoi, Lev Nikolaevici 27, 36, 48, 180
  Anna Karenina 34
  Moartea lui Ivan Ilici 26
tomiști 31, 59, 162
Tora 79-80, 108
tortură 134, 137-138
toscană, cultura 115
totalitare
  minciuni și barbarii 198
  sisteme 154
Tovey, sir Donald 87
trace, femei 93
traducători 32-33, 129-130
traducere interlingvistică 124
traduceri 33-34, 122-124
  Sfântul Jerome 130
traduceri, studii asupra 199-200
trilingvă, educație 20, 104-105
trilingvism 105
tristitia 129
Trotki, Lev Davidovici 211
troțkiști 63
Tübingen (orașul) 60
tundra islandeză
Turkmenistan 196
Tyndale, William 130

Ucraina
  eliminarea chiaburilor 137
  limba 189
Ulise 26-27, 92, 116
UNESCO 162
Ungaretti, Giuseppe 131
Uniunea Sovietică, artele 152
universități 57
  catedre 200-201
Urey, Harold 61
utopii 111
  socialismul utopic 80

Valéry, Paul 97, 131
Valla, Lorenzo 159
van Gogh, Vincent 146
Varșovia 105, 152
Vasari, ediția completă (Bohn's Standard Library) 190
Vechiul Testament 11

Velásquez, Diego 33
Verdi, Giuseppe, *Falstaff* 51, 95
Verdun 137
Vergiliu 40, 52, 125, 131
Vichy (regimul de la) 39
Vico, Giambattista 88
Viena 15, 17
violență 154-155
voci 97-98
Voltaire, François 17, 139
von Falkenhorst, Sixtus 11
Voss, Johann-Heinrich, traducerea *Iliadei* 21

Waffen-SS 40, 42
Wagner, Richard 17, 98
Inelul Nibelungilor 98-99
Walcott, Derek 25, 33
Wallace, Henry 62
Warren, Robert Penn 167
Waterloo 140
Weimar 136, 152, 196
White City, oțelăriile din 53
Wilde, Oscar 121
Wilson, Edmund 201
Winchester 175
Wittgenstein, Ludwig 15, 48, 58, 72, 101-102, 108, 128, 211
„jocuri lingvistice" 29
Tractatus logico-philosophicus 199
Wolf, Hugo 17
Wolfgangsee 9
Wordsworth, William 31

Xenofan 206

Yale 41, 56, 157-158

Zale, Tony 53
zgomot 187-188
Ziua Ispășirii 17
Zohar (*Sefer ha-Zohar*, *Cartea splendorii*) 172
Zürich, Universitatea din 170, 195

La prețul de vânzare se adaugă 2%,
reprezentând valoarea
timbrului literar ce se virează
Uniunii Scriitorilor din România,
cont nr. RO44 RNCB 5101 0000 0171 0001,
B.C.R. Unirea, București

Redactor
ALICE ENE

Tehnoredactor
MANUELA MĂXINEANU

DTP
FLORINA VASILIU
CORNEL DRĂGHIA

Corector
IOANA CUCU

Apărut 2008
BUCUREȘTI – ROMÂNIA

Lucrare executată la C.N.I „CORESI" S.A.

Erudit de o impresionantă cuprindere interdisciplinară, George Steiner (n. 1929) este una dintre cele mai puternice voci ale reflecției umaniste contemporane. Cele peste treizeci de volume pe care le-a publicat, cronicile apărute în periodice de mare autoritate și prelegerile ținute la universități de prestigiu conturează profilul complex al unui intelectual interesat deopotrivă de critica literară, de analiza fenomenului lingvistic și de istoria și teoria culturii.

„Trebuia să ajung profesor și cărturar desăvârșit. La acest al doilea punct i-am înșelat tatălui meu așteptările", mărturisea George Steiner, născut la Paris într-o familie refugiată din fața pericolului nazist. Educat într-un mediu poliglot în spiritul admirației pentru clasici, devine un pedagog înzestrat, dar și un strălucit om de litere – critic, traducător, eseist, scriitor.
În *Errata* (1997), George Steiner își rememorează viața într-un mod inedit, trecând cu ușurință de la episoade semnificative sau întâlniri care i-au marcat lumea interioară la reflecții asupra muzicii, traducerii, educației și religiei. Introspecția autobiografică a marelui comparatist se coagulează sub forma unui flux de minieseuri despre statutul clasicilor, multilingvism, suferințele și realizările diasporei evreiești, aristocrația elitei creatoare, impactul muzicii asupra intelectului și emoțiilor, despre naționalism sau despre atrocitățile care au marcat secolul XX, într-o pledoarie vibrantă pentru asumarea valorilor umaniste.

În aceeași serie:
George Steiner, *Moartea tragediei*

ISBN 978-973-50-1924-2